200 ГОДИНИ МАРКС

ОТРИЧАНЕ | ЗАВРЪЩАНЕ |
ПРОТИВОРЕЧИЯ | ПОСОКИ

dВЕРСИЯ
#11, 04.10.18

200 ГОДИНИ МАРКС

ОТРИЧАНЕ | ЗАВРЪЩАНЕ |
ПРОТИВОРЕЧИЯ | ПОСОКИ

dВЕРСИЯ
#11, 04.10.18
ISSN 2367-8690

Съдържание

Уводни думи

Актуалността на Маркс
Даниела Пенкова

Маркс и ирландския въпрос
Рая Апостолова

Карл Маркс в България: Щрихи от първоначалното натрупване или как се създаде „свободният“ работник
Божин Трайков

Свободен труд
Тициана Теранова, превод: Неда Генова

Потисничество и съпротива на терена на социалното възпроизводство
Живка Валявичарска и Брайън Уайтнър, превод: Неда Генова

„Критика на икономическите категории“: върху Марксовата критика на политическата икономия
Пламен Андреев

Как Маркс ни помага да разберем съвременната икономика
Мишел Юсон, превод: Евелина Миленова

Икономикс за вменяеми. Част 4
Петър Пиперков

Околната среда на капитала
Джеф Диаманти, превод: Ирина Самоковска

Трансформации на революционния субект в протестните вълни
Юлия Роне

Маркс и идеалът за равенството
Огнян Касабов

Маркс и човешките права
Джок Полфрийман,
превод: Мадлен Николова и Георги Медаров

Противоречията на късния капитализъм
Интервю с Алфердо Саад Фильо от Божин Трайков,
превод: Георги Христов

Библиография

Участници в броя

Уводни думи

от Неда Генова, Калина Дренска и Божин Трайков

На 5 май 2018 г. се навършиха 200 години от раждането на Карл Маркс – юбилей, който беше отбелязан с редица дискусии, конференции, академични и журналистически издания, изложби и др. из целия свят, включително и в България. Тези събития не са изолирани случаи – напротив, те отразяват една далеч по-широка тенденция, особено видима след кризата на капитализма от 2007-2008 г., когато все повече хора се завърнаха към анализите и идеите на немския философ. Непрекъснатият растеж, за който се твърдеше, че ще доведе до просперитет, освен че причини обедняване на мнозинството, се изроди в безспирна концентрация на капитал в един малък елит и катастрофални климатични промени. Този глобален процес е с особено силно изразени материални последици в държави като България, където от 1989 г. се извършва преход към пазарна икономика с шокови неолиберални експерименти, предложени от МВФ и СБ. Лозунгът „Ние сме 99-те %“ на движението *Окупирай Уолстрийт*, което прерасна в световен протест, изразява именно бунт срещу тези процеси.

Финансовата криза окончателно разби популярния мит от 90-те години: че „всички сме средна класа“, както се изразяваха видните неолиберални дейци Джон Прескот и Тони Блеър през

1997 г. Днес може би е по-подходящо да кажем, че всички сме работническа класа. Тази ситуация се засили и в Европа след силна доза политики на остеритет, първи жертви на които станаха държавите, нарочени с етикета P.I.G.S. (*прасета*): Португалия, Италия, Гърция, Испания. Една от причините България да не присъства в този списък е поредица от мерки, които „затегнаха коланите“ на работещите, отслабнали след „постни пици“. Задълбочаващото се обедняване на населението с гордост се рекламира като модел за подражание в името на достигнала вече сакрални нива „финансова стабилност“. Желанието на Прескот и Блеър за подобно „усредняване“ цели дискредитиране на класата като концепция и отричане на антагонистичния характер на обществото в капиталистическия свят. Донякъде това дискредитиране бе успешно в т.нар. от италианския социолог Джовани Ариги *Бел епок* (хубаво време) на неолиберализма през 80-те и 90-те години. Изчезването на класата и на присъщите на капитализма противоречия като предмет на анализ в университетските и научните среди, процес, започнал в Северна Америка, води и до тяхното деполитизиране. В същото време, изчезването на класата от политическите и научни анализи в никакъв случай не доведе до безкласови политики. Обратното – отвори широко вратите към безкритичното приемане на правителствени политики и мерки, облагодетелстващи тесен елит за сметка на всички останали.

През 2008 г. обаче за пореден път социалните и икономически процеси и политиките, които им влияят, изпреварiха идеолозите и теоретиците, отхвърлящи класовия анализ. Класовата проблематика се завърна с гръм и трясък с поредица от протести и движения срещу политико-икономическото статукво на капитализма и извади на показ наличието на остри противоречия в капиталистическата система, невъзможни да се разрешат консенсусно (по познатата либерална политическа мантра). Това раздвижване не ни учудва: както

отбелязва Стивън Тулмин в своя *Космополис*, след големи кризи и войни се наблюдава завръщане към по-универсалистки подходи в образованието, науката и философията, докато с отдалечаването им във времето, се засилва влиянието на по-партикуларни обяснения и дисциплини. Интересно е в този контекст да се разгледа значението и границите на универсалистките идеи в съвременността.

С този брой, посветен на двестагодишнината от рождението на Карл Маркс, си поставяме следните задачи: от една страна, целим да покажем как разбирането на гореизброените проблематики може да бъде обогатено от едно задълбочено занимание с трудовете на Маркс. Затова и в избора на текстове сме се спрели върху такива, които оказват многообразието от належащи теми, ситуации и проблеми, които могат да бъдат обговорени критично от марксистка гледна точка. Марксистката теория не е хомогенно цяло, а самата тя, плод на почти двувековно развитие, ревизии и влизане във връзки с други теоретични течения, е разклонена и прокарана от противоречия, а често и от вътрешна критика и борби. Пламът и наситеността, които откриваме в тези текстове, свидетелстват за важността на залозите, с които те се занимават; трудно се оказва в такъв случай и удържането на строгото разделение между теория и практика, особено в политическото поле. Теорията е самата тя практическо занимание със света, а същевременно може да се окаже отправна точка и опора на друг вид критически, еманципативни практики, както показва историята на не едно социално движение от изминалите векове. Макар *dВЕРСИЯ* да не е академично списание, ние и в този брой не бягаме от теорията, ами, къде повече, къде по-малко успешно, се опитваме да работим с нея и да я поставим в услуга на развитието на едно по-пълно, по-критично и комплексно разбиране на определящите обществата ни неравенства, екологично разрушение, експлоатация, дискриминация… но и на възможността за колективна

съпротива, на възможността ***да не бъдем управлявани*** така. За да изпъкнат тези възможности в тяхната взаимовръзка и наложителност, е необходимо целенасоченото изграждане на критичен и аналитичен набор от инструменти, с който бихме могли да назоваваме както проблемите и техните причини, така и да сочим към потенциалните им решения. В марксистката теория, на разглеждането на чиито множество измерения, без да заличаваме вътрешните им противоречия, сме посветили този брой, виждаме една такава възможност.

Работихме над този брой в сътрудничество с отдадени на идеята дори през летните жеги автори, редактори и преводачи, защото смятаме, че аналитичната сила на Марксовата теория позволява тя да бъде актуализирана в настоящето и да открои по-ярко и убедително връзките между наглед отдалечени една от друга проблематики. Не на последно място, тук искаме да отпразнуваме и живота и труда на може би най-влиятелния философ и теоретик в историята. Преди да преминем към кратък обзор на текстовете в броя, искаме да благодарим на тези, които ни помогнаха и го направиха възможен с безвъзмездния си труд през последните месеци. Техните имена като външни редактори не фигурират на следващите страници, затова и искаме да упоменем специално Евелина Миленова, Рая Апостолова, Момчил Христов и Станислав Додов за помощта, която ни оказаха с редакциите си на текстове от броя.

Текстът на **Даниела Пенкова**, изхождайки от някои основни концептуални въпроси, които Карл Маркс задава, търси алтернативи на т.нар. ***свободен пазар***, определящ капиталистическите отношения. Следват откъси от кореспонденцията на **Карл Маркс** с Лудвиг Кугелман, както и с Зигфрид Майер и Август Фогт, в които философът засяга полемично т.нар. „ирландски въпрос“. Както пише **Рая Апостолова** в увода си към тези писма, които препечатахме от *Избраните*

произведения, издадени от Партиздат през 1985 г., той има централно значение за разбирането на ролята на въпроси като емиграция и национална независимост в борбата за пролетарското освобождение. Така както „ирландският въпрос“ никога не е бил само и единствено ирландски проблем, ами, според Маркс, засяга и възможността за еманципация на английската работническа класа, така и се надяваме, че актуализирането на тези текстове днес допринася за възможността за един по-критичен (и отварящ възможност за работническа солидарност) отговор на въпроса „какво да правим с чуждестранните работници (в България)?“.

Следва текст на **Божин Трайков**, в който фигурата на работника отново е от централно значение; тук обаче той я поставя в отношение с една ключова концепция в *Капиталът* на Маркс, която често е обект на обсъждания, а именно на „първоначалното натрупване“. Тя се разглежда не само като исторически процес, но и като механизъм за създаване на капиталистически социални и икономически отношения. Трайков показва как този процес протича в България през т.нар. „бандитски години“ на Прехода и до какви социално-икономически ефекти води днес, като основен фокус на анализа му е производството на „свободния“ наемен работник.

Третият текст от този брой, който целенасочено се занимава с въпроса за пролетаризирания работник и труда, е този на **Тициана Теранова** в превод от Неда Генова. В статията *Свободен труд* Теранова се занимава с превърналия се в парадокс въпрос за това как можем да мислим Интернет като цяло и онези доброволно отдадени дейности (като писане на кодове, управление на мейлинг листи, правене на безплатни онлайн издания) в частност – като автентично, креативно поле на съпротива, или като такива, които рано или късно биват остойностени и поставени в услуга на капитала? Обвързвайки разсъжденията си с анализа на сходни процеси в други културни индустрии, но и разглеждайки дигиталната икономика като специфична такава, Теранова предлага един

впечатляващо комплексен отговор на тези въпроси.

В своята статия *Потисничество и съпротива в полето на социалното възпроизводство* (преведена от английски от Неда Генова), **Живка Валявичарска и Брайън Уайтнър** предлагат една своеобразна критична генеалогия на това как въпросът за социалното възпроизводство е бил поставян по различни начини от страна на редица социални движения и теоретични течения от 1960-те години насам. Обръщайки внимание на противоречията, които съпътстват този въпрос, включително и когато Западните марксистки феминистки стават обект на критика от феминистки от т.нар. Глобален юг, Валявичарска и Уайтнър целят да го актуализират и да поставят в услуга на обговарянето на съвременни проблеми. Такива са например държавната репресия по отношение на социалното възпроизводство или възможността за автономистки и колективистки практики на съпротива.

В текста си **Пламен Андреев** засяга въпроса за задачата, която си поставя Маркс, пишейки *Капиталът*. Андреев последователно показва как Марксовият труд не може да бъде гледан като продължител на традициите на политическата икономия от неговото време, а като цялостна критика на основната ѝ категорийна система, т.е. като критика на самата политикономическа наука като такава.

Следват два текста на икономическа тематика: статия на **Мишел Юсон** за френското издание *Alternatives Economiques*, преведена от френски от Евелина Миленова, както и четвъртата част на поредицата на **Петър Пиперков** *Икономикс за вменяеми*. Като много от другите автори в настоящия брой, и Юсон предприема опит за актуализирането и употребата на Марксовите трудове за целите на едно критично разбиране на съвременността. Фокус на текста на Юсон е макроикономиката, докато Пиперков се занимава с въпроса за създаването на парите, продължавайки критиката си спрямо традиционните икономисти и в това четвърто поред издание на своята колонка в списанието. Двата текста, макар и занимаващи се

с различни нейни аспекти, споделят скептичното си отношение спрямо икономическата догма.

В *Околната среда на капитала* от **Джеф Диаманти** в превод от Ирина Самоковска авторът обръща внимание на един от най-належащите проблеми днес, а именно на влиянието на капиталистическия начин на производство върху природата. Надграждайки върху извлечено от Маркс разбиране за околната среда, Диаманти въвежда термина „енергийно задълбочаване“ и се опитва чрез него да спомогне за трайното свързване на марксистката „критика[...] на стойността с класовата и материалистка критика на енергията.“

През 2018 г. отбелязваме не само 200 години от рождението на Карл Маркс, но и половин век от събитийната 1968-а година и протестите, белязали я. В своето есе **Юлия Роне** прави опит за концептуализация на революционния субект, обръщайки се както към събитията от 1968-а, така и към тези от по-скорошните протестни вълни (2011–2013 г.). Тя задава и ключовия за настоящия политически момент въпрос за това защо „доскоро леви гласоподаватели започват да гласуват за крайнодесни формации“, като търси неговия отговор отвъд теориите на популизма.

В текста си **Огнян Касабов** се заема с проблема за „идеала за равенството“ в трудовете на Маркс, като прецизно контекстуализира неговите идеи в полето на философията (спрямо концепциите, развити от неговите предшественици Шилер и Хегел), за да покаже какво в крайна сметка налага критиката му спрямо буржоазно-либералната идея за формално равенство. Именно тя, според Маркс, създава материалното неравенство при капитализма.

Задълбочена марксистка критика на буржоазно-либералното разбиране за човешките права откриваме и в текста на **Джок Полфрийман** в превод от английски на Георги Медаров и Мадлен Николова, който е отговор на ръкопис, изпратен му от българския правозащитник Красимир Кънев. Полфрийман последователно контрира тезата на Кънев, че Маркс се про-

тивопоставя на човешките права, като посочва как немският философ не отрича либералната трактовка за човешки права, но критикува тези нейни части, които служат за защита на правата на капитала вместо на хората.

Завършваме броя с интервюто на Божин Трайков и в превод от Георги Христов с **Алфредо Саад-Фильо**, професор по политическа икономика в Лондон. Правейки анализ на сегашното състояние на капитализма и неговите характеристики, като например постоянната криза, която произвежда неолиберализъм, Саад-Фильо ни показва как Марксовата мисъл представлява мощен арсенал за критическо тълкуване на съвременната реалност.

Симптоматично е, че точно преди 200 години, на 1-ви януари 1918 г., е публикуван за първи път и известният роман на Мери Шели – *Франкенщайн или новият Прометей*. Книга, която продължава да ни напомня, че създаденото от хората може да се обърне срещу тях, подобно на капитала, който, макар и създаден от работниците, се обръща срещу тях. Днешните проблеми, макар и усилени, наследяват исторически натрупали се противоречия на капитализма, следователно необходимо е да стъпим на традициите, опитващи се да ги разрешат. Но обръщането към Маркс не е пожелание, че предстои да си спомним за този мислител. Това актуализиране вече се случва, както показват и текстовете в това издание, възползващи се критически от мисълта му, за да говорят за конкретните обществени принуди днес. А необходимостта да научим как съвместно да управляваме собствените си съдби, а не продуктите на труда ни да направляват нас, е значително по-наложителна, предвид безпрецедентността на днешната социално-екологична катастрофа.

Откриване на статуя на Карл Маркс в родния му град Кемниц, 5 май 2018 г. Източник: Jan Maximilian Gerlach

Актуалността на Маркс

от Даниела Пенкова

Като страничен ефект от финансовата криза все повече хора започват да считат, че Маркс е бил прав. Големият германски философ, икономист и революционер от 19-и век е смятал, че капитализмът е нестабилна в основата си система, с присъща тенденция да създава все по-големи бумове и сривове, а в дългосрочен план – обречена на самоунищожение. Какво сме научили от Маркс и какво бихме могли да направим, за да превъзмогнем капитализма?

Най-разпространеното определение на капиталистическата система е „пазарна икономика“. На пазара всички са равнопоставени: всеки е свободен да действа като производител и потребител, реагирайки на пазарните цени, а сборът от всички индивидуални решения на свой ред обуславя цените. Ето защо пазарът бива описван като саморегулираща се система, в която никой не може да упражнява власт над другите. За разлика от капиталистическата система, в едно общество, произвеждащо за самопотребление, индивидите са обвързани помежду си чрез връзки на солидарност и лична зависимост. Пазарът разкъсва тези връзки, гарантирайки личната свобода и равнопоставеността между отделните участници. От тази формулировка произлиза разбирането, че капиталистическата икономическа система е единствената, способна да гарантира индивидуалната свобода като първо и абсолютно право на всяко човешко същество.

Маркс се ражда през 1818 г. и израства сред революционния дух, обхванал и неговата Германия след Великата френска революция, извършена под надслова „Свобода, равенство, братство“. Като много свои съвременници, младият Маркс е дълбоко очарован и вдъхновен от този лозунг. Но узрявайки, осъзнава, че капитализмът не е донесъл обещаните свобода, равенство и братство. Свободният пазар явно не е в състояние да изпълни обещанията си. Ето защо Маркс решава да изследва в дълбочина характера на капиталистическата система.

Начините на производство

За разлика от другите класически икономисти, Маркс насочва вниманието си към капиталистическия *начин на производство*, чиято структура предвижда двама основни участници: капиталист, притежаващ средствата за производство, и наемен работник, притежаващ единствено работната си сила и продаващ я на капиталиста срещу доход, чрез който живее.

Думата „пролетарий“ произлиза от латинската proles, означаваща „деца“ – в древния Рим пролетариите принадлежат към най-нисшата класа, лишена от всякаква собственост и разполагаща единствено с децата си. Наред с двамата основни участници в икономиката, съществува и трети: собственикът на природните ресурси, необходими за производството – *рентиерът*. Той не играе активна роля в производството, но си присвоява част от продукцията чрез рентата, която му се признава и заплаща от капиталиста. Според Маркс въпросът за собствеността върху средствата за производство е от основно значение, тъй като благодарение на нея на капиталиста се признава правото да задържа за себе си произведените продукти. Частната собственост върху средствата за производство и природните ресурси определя асиметрията на властта в основата на капиталистическата система. „В моя смисъл комунистите могат да резюмират своята теория в един израз: премахване на частната собственост.“ (Маркс и Енгелс, 1957, с. 437)

Освен капиталистическия, Маркс разпознава четири други *начина на производство*, които са съществували и продължават да съществуват в съвременните общества. При два от тях – робството и феодализма – също съществува асиметрия на властта, както при капитализма – и при тях определена обществена група си присвоява продуктите на труда от групата на преките производители. Но съществуват и два начина на производство, при които няма асиметрия на властта.

Простото стоково производство се характеризира с това, че всеки производител е освен това и собственик на средствата за производство, които използва. Следователно всички произведени от самия него продукти остават в ръцете му и той може да ги разменя със стоките на другите производители. Благодарение на пазара всеки индивид се освобождава от ограниченията на солидарността и личната зависимост. Значи ли това, че чрез пазара човекът постига абсолютна свобода? Всеки член на меркантилното общество (т.е. общес-

тво, в което икономиката изцяло или предимно се базира на производството на стоки), за да оцелее, се нуждае всеки друг член в обществото (който също е „независим“) редовно да извършва производствена и обменна дейност. Зависимостта пак съществува, но вече не е лична. Превръща се в анонимна, безлична, всепроникваща и не по-малко желязна. Положението на всеки член на обществото става едновременно както по-свободно, така и по-несигурно. Лесно можем да видим, че абсолютната свобода за човешкото съществo е една утопия – всеки един от нас е неминуемо и здраво свързан с всички останали членове на обществото. Възможно е обаче да се постигне някаква относителна свобода, въпросът е как. Според Маркс би трябвало да я търсим не толкова в начина на *разпределение* на благата, колкото в определен начин на тяхното *производство*, освободен от асиметриите на властта. При простото стоково производство няма такава асиметрия благодарение на собствеността на производителя върху средствата за производство. Днес можем да видим множество примери на просто стоково производство – от отделните занаятчии, до лекарите, адвокатите, работещите на свободна практика. Всеки един от тях разполага със средствата си за производство и разменя продуктите си на пазара. Този начин на производство, позволяващ по-голяма лична свобода, е един от най-желаните в днешното общество – попитайте младите какво искат от бъдещето и ще ви отговорят, че мечтаят да работят за себе си. Проблемът е, че с развитието на разделението на труда*, водещо до увеличение на продуктивността, простото стоково производство не може да се разгърне в широк мащаб и да остане „просто“. Производството еволюира и хората започват да си разпределят задачите, работейки съвместно със средствата на труда на тяхно разположение. Това сътрудничество е самата

* Тук имам предвид Адам Смит и описаното от него разделение на труда по отделни отрасли, предприятия и вътре в самите предприятия. В производствения процес задачите се разпределят в отделни механични действия и по този начин се увеличава специализацията и продуктивността на предприятие

същност на капиталистическата система, базираща се върху социализираните производителни сили* – производството в предприятието е плод на колективния труд на работниците. Тези социализирани производителни сили противоречат на частническите производствени отношения.

...съвкупността от тези производствени отношения образува икономическата структура на обществото, реалната база, върху която се издига една правна и политическа надстройка, и на която отговарят определени форми на общественото съзнание.

... на определен етап от развитието си, материалните производителни сили на обществото влизат в противоречие със съществуващите производствени отношения, или – което е само юридически израз на същото – с отношенията на собственост. [...] От форми на развитие на производителните сили, тези отношения се превръщат в окови. Тогава настъпва епохата на социална революция. С изменение на икономическата основа, се извършва по-бавен или по-бърз превърат в цялата огромна надстройка. (Маркс, 1964, с. 8)

При последния описан от Маркс начин на производство се разрешава точно това противоречие: когато трудът е колективен, за да се избегнат *асиметриите на властта*, собствеността върху средствата за производство също трябва да бъде колективна. Този начин на производство Маркс определя като *социалистически или комунистически*, и е присъщ на кооперативите. Всички работници в кооперативите са същевременно собственици на предприятието и съвместно решават какво да произвеждат, как да го произвеждат и как да използват печалбите. По този начин автоматично се премахва едно важно последствие от капиталистическата организация на работния процес: разделението между ръчния и

* Производителните сили включват три елемента: 1) Работещите индивиди, представляващи работната сила; 2) Средствата за производство, тоест техника и машини; 3) Научните и технически познания.

интелектуалния труд. Кооперативните работници извършват не само механичния труд, но също така идейния и управленския. Понеже при такава организация собствеността, а с нея и властта, принадлежи на самите работници, не е учудващо, че другата най-предпочитана от работещите хора форма на фирмена организация е точно кооперативът.

Пазарът

Капитализмът се превръща в основен враг,
когато пазарната размяна от начин на разпределение на продуктите и услугите, се превърне в
насилствено определящ принцип
на всички обществени отношения.

Преве (2013)

Икономическите отношения засягат както процеса на *производство*, така и процеса на *разпределение*. Обществата се различават не само според доминиращия производствен процес, но и според възприетия от тях начин на разпределение на продуктите. Противно на това, което днес често ни се повтаря, в човешката история пазарът е не първият, а последният възникнал метод за разпределение. Идеята, че пазарът е „природно присъщен“ начин на разпределение означава, че дори и неолитният човек се е снабдявал с продуктите, нужни за оцеляването му, като си е разменял притежаваните от него неща със своите близки в групата. Тази идея е изказана за първи път от Адам Смит: „Склонността да обменя, заменя и разменя един предмет срещу друг е обща за всички хора и не се среща при никоя друга животинска раса.“ (Smith, 1776, с. 18; превод на автора)

Смит е вярвал, че тази природна човешка склонност към размяна е възможно да бъде доказана чрез изследване на племената в Новия свят. Обаче всички антропологични изследвания

през последните 250 години показват, че не е открито нито едно „бартерно общество“*. Пазарът се ражда чак след като обществото признава на индивида правото на собственост, развило се с появата на цивилизацията. Той е неразривно свързан с парите – във всяко общество, където разпределението се извършва чрез размяна на стоки, една от тези стоки бива възприета като „всеобщ еквивалент“ и се използва за улесняване на размяната.

Позитивната страна на пазара е освобождението на индивидите от лична обвързаност, тъй като личните отношения се преобразуват в пазарни. Но пазарът притежава и негативна страна, описана още от Аристотел чрез следните думи: „Техните потребности са безкрайни и въпреки, че могат да се задоволят с нормални печалби, правят така, че да печелят неограничено; ето защо цялата раса на продавачите, на търговците, на хотелиерите, има лоша репутация и заслужава да бъде упреквана.“**

Какво по-точно критикува Аристотел? Докато пазарната размяна от една страна се осъществява с цел да се получат стоки с различна потребителна стойност, от друга страна някои от участниците на пазара закупуват стоки не с цел да ги използват, а с цел да увеличат количеството пари, с което разполагат. В първия случай един продукт се разменя с друг или директно, или чрез използването на всеобщия еквивалент (парите) по формулата Стока-Пари-Стока. Във втория случай процесът на размяна започва с определено количество пари П, с което се закупува стока С, която след това се разменя за по-голямо количество пари П′. При процеса П-С-П′ изглежда, че парите „раждат пари“. Целта на търговеца е да увеличи началното количество пари, тоест да получи печалба. Става дума за описанието на думата „капитал“ (в този случай тър-

* В първи епизод на документалната поредица на телевизия ARTE’ Капитализъм (октомври 2014 г.) са показани свидетелствата по темата на няколко видни антрополози.

** Аристотел, цитиран от Масимо Вентури Фериоло в *Аристотел и хрематистиката*. Историята на един проблем и неговите корени, 1983 г., с. 39. Преводът на цитата е мой. http://www.studiumanistici.unimi.it/files/_ITA_/Filarete/103.pdf

говски) и точно капиталът бива така жестоко критикуван не само от Аристотел, но и от всички мислители от раждането на античната цивилизация, през феодализма, та чак до зората на капитализма. Гражданите на Древна Гърция са считали за непочтена всяка професия, създаваща капитал, и затова всички такива дейности са се извършвали само от чужденци.

Заедно с търговския капитал се ражда и носещият лихви капитал, но все още сме много далече от появата на индустриалния капитал, възникнал през XVI век и довел до ключова промяна в меркантилната (пазарната) система. *Ако дотогава „стоките трябва непрестанно да бъдат хвърляни в нея* (в циркулацията) *отвън, като дърва в огъня*“ (Маркс 1857–1859, с. 14), появата на капиталистическия начин на производство превръща пазарната система в **самоподдържаща се**.

Тъй като всяко действие в системата използва посредничеството на пазара, на стоките не се гледа според това, което са, тоест според тяхната потребителна стойност, а според това, което струват – разменната им стойност. Така отношенията между хората придобиват типичните характеристики на предметите – „овещняват“ се, а отношенията между предметите придобиват типичните характеристики на отношенията между хора – „фетишизират“ се. Въпреки явното овещняване на хората и на човешките взаимоотношения, и днес водещите икономисти продължават да виждат в пазара единствено неговото освобождаващо качество. Стъпили на това убеждение, не забелязват очевидната асиметрия на властта в капиталистическия начин на производство. Трудовият договор между наемния работник и капиталиста за тях представлява свободна размяна между двама участници, възползващи се от равнопоставеността си на пазара. Ето защо водещите икономисти не изследват тъмната страна на капитализма – начина на производство, който и до днес остава забулен от *идеологическия* и *непроблематичен* термин „пазарна икономика“.

Капитализмът отвъд капитализма

Маркс никога не е описвал конкретно бъдещото общество на свобода, равенство и братство, което е и причина за горещи спорове сред марксистите. Откриваме един от малкото намеци за бъдещото общество в прочутия пасаж от неговата Критика на Готската програма:

При една по-висша фаза на комунистическото общество, когато изчезне заробващото подчиняване на човека под властта на разделението на труда, а с това изчезне и противоположността между умствения и физическия труд; когато трудът престане да бъде само средство за живот, а сам стане първа жизнена необходимост; когато заедно с всестранното развитие на индивидите нараснат и производителните сили, и всички източници на обществено богатство потекат като пълноводен поток – едва тогава тесният хоризонт на буржоазното право ще може да бъде преодолян напълно и обществото ще напише върху своето знаме: „Всеки според способностите си, на всекиго според нуждите“. (Маркс, 1949, с. 22 – 23)

Следователно можем да обобщим, че според Маркс в комунистическото общество 1) Не съществува пазар; 2) Не съществува частна собственост; 3) Не съществуват асиметрии на властта в предприятията.

В статията си Отвъд капитализма италианският икономист Николо Беланка (2008) предлага да въздействаме точно върху тези фундаментални аспекти на капитализма, изреждайки три основни цели: създаване на *„пазар без капитал“*, на *„капитал без собственик“* и на *„предприятия без собственик“*. Целта на тези промени не е изоставянето на капитализма, за да влезем в нещо различно, а търсенето на поне частично решение на проблемите с нарастващото неравенство и асиметриите на властта в обществото.

Първата цел, ***„пазар без капитал“***, означава пазарът да се използва единствено като инструмент за разпределение. Парите трябва да циркулират по схемата Стока-Пари-Стока и да бъде елиминиран процесът Пари-Стока-Пари′. Идеята е по този начин пазарът да се запази като „освобождаващ“ от обвързващите лични отношения, като същевременно се премахне втората му негативна характеристика – овещняването на социалните взаимоотношения и фетишизма към стоките. Става дума за изграждане на „пазарна икономика без пазарно общество“*. Днес сме свидетели на множество социални опити в тази насока: известен пример са потребителските кооперативи, влизащи в директен контакт с производителите, като така премахват търговците от разпределителната верига.

По темата за „пазарната икономика без пазарно общество“ и все по-често срещаното убеждение, че подобна комбинация е възможна, ще дам пример с България. Преди либерализацията на пазара и появата на първите частни търговци, може да се каже, че в България съществуваше „пазарна икономика без пазарно общество“. До 1990 г. както производството, така и търговията бяха почти изцяло в ръцете на държавата. Пазарът служеше като прост инструмент за разпределение на продукцията на държавните предприятия и не се създаваше търговски капитал. Но тази ситуация доведе ли до премахването на фетишизма към стоките и на овещняването на човешките взаимоотношения? Всеки, живял по онова време, би могъл да разкаже, че тези два феномена са били по-живи от всякога. Шире се както завист към притежаваните от другите продукти, така и амбиция за все повече притежания. Дали това се дължеше на запазването на пазара, макар и само като средство за разпределение, а не на създаването на търговски капитал, или на факта, че частната собственост тогава също се възприемаше като мерило за положителни индивидуални качества? Днес вече е невъзможно да се

* Определение на френския социолог Zaki Laïdi http://www.larivistadelmanifesto.it/archivio/9/9A20000907.html

направят качествени проучвания, способни да отговорят на този въпрос, но е важно да отбележим, че „пазарната икономика без пазарно общество“ не гарантира, че фетишизмът към стоките и овещняването на човешките отношения ще изчезнат, както се надяват нейните апологети.

Съществуването на пазара е неразривно свързано със съществуването на частната собственост – купувайки един продукт на пазара, частната собственост върху този продукт се прехвърля от продавача към купувача. Ето защо не съм много склонна да се съглася с мисълта на Костанцо Преве: „Смятам, че самият комунизъм, ако един ден изобщо настъпи, вместо да остане само една илюзия от XVIII и XIX век, ще притежава и търговски сектор, макар и ограничен, второстепенен и политически контролиран.“ (Preve, 2013) За да разрешим проблема с овещняването и фетишизма, дали всъщност нямаме нужда да разработим една изцяло нова идея за собствеността? Тук нямам предвид държавна собственост, а по-скоро една „не-собственост“ – действително споделяне, целящо използването на продуктите, а не тяхното притежание.

Относно втората цел, ***„капитал без собственик“***, в своята статия Беланка описва три интересни идеи. Първата е участието на служителите в собствеността на предприятието чрез закупуване на част от акциите му с цел да се позволи по-голям контрол на работниците върху управлението на фирмата.

Втората идея е на американския икономист Джон Ройомер*, който съветва да се раздели обращението на парите от обращението на капитала. Ройомер предлага да се въведат два вида монета: едната (пари), да се използва за търговска размяна, а другата (нарича я *купони*) да се използва за размяната на квоти от собствеността върху фирмите. „Обращението на парите ще бъде по характер *по profit* (няма да позволява

*По-надолу в текста се описват идеите на Ройомер, така както са представени при Беланка, 2013, с. 4 – Бел. ред.

печалба), тъй като участниците в нея, точно като организациите с нестопанска цел, ще бъдат задължени да разпределят печалбите, инвестирайки ги отново в предприятието." (Bellanca, 2013, с. 4; превод на автора) Очакваният резултат е да се избегне сумирането на асиметриите на властта от сферите на търговията и производството, ограничавайки по този начин безграничното натрупване на капитал.

Третата идея разглежда управлението на общите блага. През последните 30 години натискът на неолиберализма доведе до приватизацията на цели промишлени сектори и до концентрацията на голяма част от общите блага в ръцете на шепа капиталисти. От друга страна, държавите често се оказват неспособни да поддържат ефективното функциониране на общото наследство, а плюс това често наблюдаваме как държавни служители, натоварени с управлението, ограбват общността безнаказано. В своята статия Беланка цитира идеята на Питър Барнс, който предлага създаването на *тръстове*, посветени на опазването на общите блага. Според визията на Барнс (Barnes, 2006), *тръстовете* са доверителни институции, длъжни да управляват общите блага в интерес на бъдещите поколения. Нека обаче дам за пример идеята му за *Sky trust*, сравнявайки я със съществуващия от 80-те години *Alaska Permanent Fund*. В идеята си за *Sky trust* Барнс предлага да продължим да използваме квотите за въглеродни емисии, оставяйки свободния пазар да определя цената им. Печалбите, получени от пазара, трябва да се разпределят между всички членове на обществото (печалбите, раздадени на гражданите през 2014 г. от *Alaska Permanent Fund,* са по 1884 долара на човек). Въпросът, който трябва да си зададем, е дали този начин на управление на общите блага, обвързан с пазара и котировките, е наистина способен да ограничи щетите върху околната среда? Оказва се, че подобно управление корумпира хората по такъв начин, че те стават склонни да позволят на корпорациите да унищожават природата. Резултатите от екологична гледна точка са ясни: Аляска е все по-замърсена,

но самите ѝ жители подкрепят замърсяването ѝ, тъй като получават част от печалбите на *Alaska Permanent Fund*.

Ако трябва да търсим нов начин за управление на общите блага, различен от одържавяването и приватизацията, считам, че трудовете на единствената жена, носителка на Нобелова награда за икономика, са от огромно значение. Изследванията на Елинор Остром показват, че самоуправлението, което е напълно различно от делегирането на тръстове, е не само възможен, но вероятно и единственият път, чрез който могат да се постигнат желаните резултати. Разбира се, не без известни затруднения.

Третата цел засяга ***„предприятията без собственик“***. Смятам, че тази тема не се обсъжда достатъчно, въпреки неочаквано бързото ѝ развитие в последните години. В името на тази цел е възможно да се възприемат множество полит-икономически мерки. Става въпрос за промяна в начина на производство и преминаване към социализация на средствата за производство, премахваща асиметрията на властта в управлението на предприятията. Отново под „социализация“ нямам предвид одържавяване, а работническо самоуправление.

Според американския икономист Ричард Улф (Wolff, 2013) е необходимо собствеността върху предприятията да премине от ръцете на капиталистите в ръцете на работниците, организирани в самоуправляващи се кооперативи. В последните десетилетия се родиха множество движения в тази насока. Едно от най-важните е аржентинското движение „Фабрики без собственик“ (вж. Incalcaterra, 2004), което за няколко години доведе до над 300 окупирани работещи предприятия. За разлика от традиционните кооперативи, в които решенията се взимат от Борд на директорите, при този нов вид кооперативи управлението се извършва по демократичен начин от всички работници. Друг интересен пример е Мондрагон Корпорейшън – десетата най-голяма индустриална група в Испания. Днес в нея работят 74000 души, организирани в 257

кооператива.

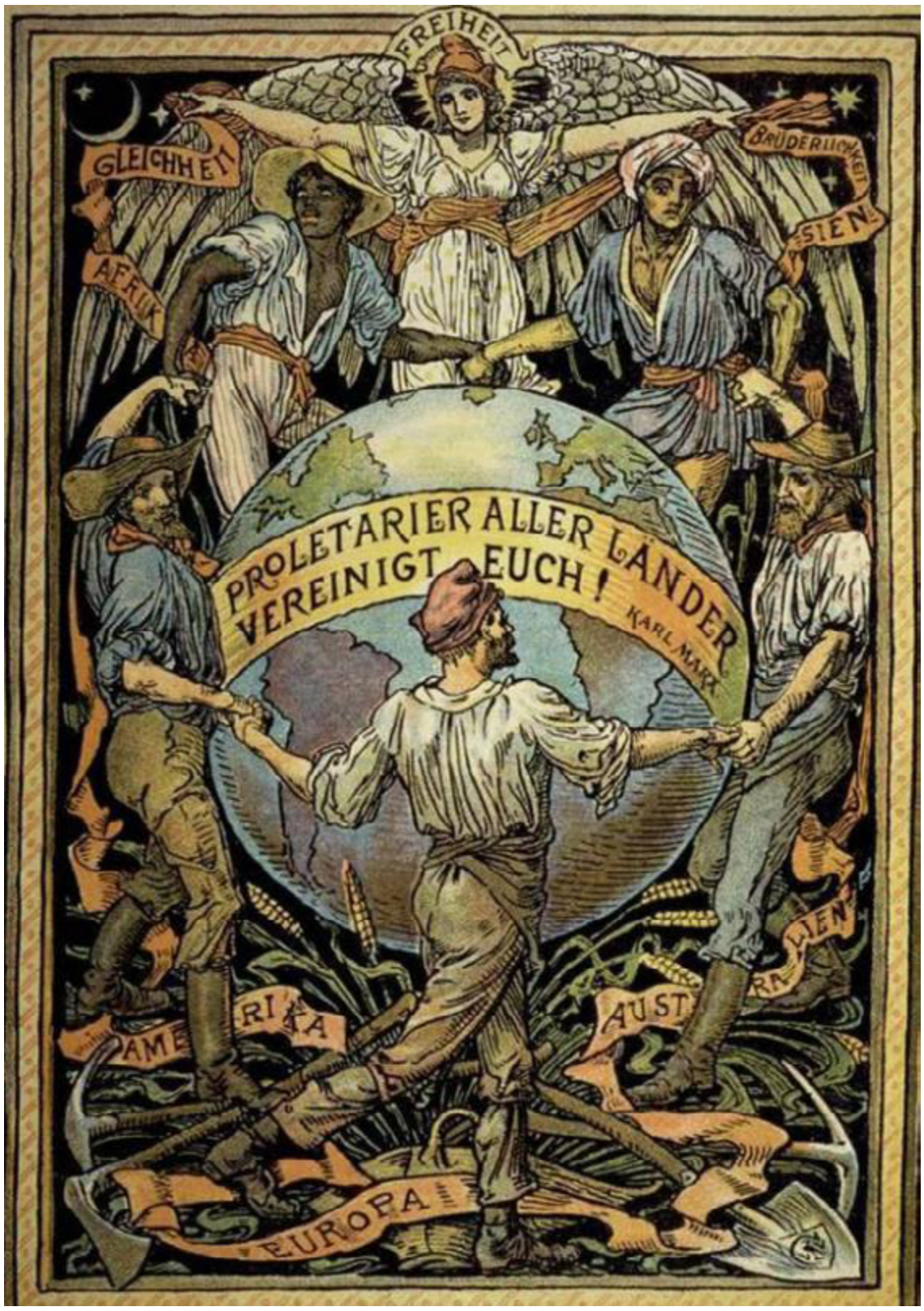
Изправени пред икономическата криза, кооперативите се оказват по-издържливи от капиталистическите предприятия и демонстрират как капиталът би могъл да се управлява отлично от самите работници и успешно да запазва работните места, създавайки благополучие за цялото общество и опазвайки околната среда. Те са емпирични доказателства за онзи жив и работещ начин на производство, който съответства на основната идея на Маркс за комунизма и доказва неговата актуалност днес, в XXI век.

Библиография↘

Маркс и ирландския въпрос

(или какво да се прави с чуждестранните работници)

от Рая Апостолова

Последващите писма на Маркс до Кугелман и до Майер и Фогт трябва да се четат в контекста на разгърналото се движение на фениите във втората половина на 19-и век, чиято основна цел е била националната независимост на Ирландия и пълното ѝ отделяне от Британската империя. През 1867 г., Ирландското републиканско братство (ИРБ) организира бунт в Ирландия, който е бързо потушен след намеса на английската армия. Впоследствие, членове на ИРБ са арестувани в Манчестър, бързо попълвайки вече нарастващия брой на фенийски затворници в Англия. При опит да бъдат освободени Томас Кели и Уилям Дизи, политически активни фении, обвинени във вандализъм, английски полицай бива убит, което води и до екзекуцията на Уилям Алън, Майкъл Ларкин и Уилям О'Брайн на 23 октомври 1867 г. Към края на 1867 г., сто и пет фении се намират в английски затвори, държани в нечовешки условия. През 1869 г. започва масова кампания за освобождаването на т.нар. манчестърски мъченици и всички останали политически затворници.

Маркс участва активно в защитата на ирландските затворници в Англия, изисква тяхната незабавна амнистия и често организира протести през каналите на Първия интернационал. Т.нар. „ирландски въпрос" обаче не е освободен от полемика, както в редиците на Интернационала, така и сред представители на английските профсъюзи и английската работническа класа. Не случайно, към края на писмото си до Майер и Фогт, Маркс заявява, че най-важната задача за ускоряването на пролетарската революция в Англия е борбата и признаването на независимостта на Ирландия. Както е известно, тази теоретико-политическа линия е атакувана от Бакунин, който счита, че въвличайки „националния" въпрос на Ирландия в политическата работа на Интернационала и английското работническо движение в частност, Маркс отстъпва пред интересите на интернационалното класово движение.

В този контекст се оформя и значимостта на ирландския въпрос за световното движение на работническата класа. Както разбираме и от писмата, този въпрос отива отвъд границите на отношението между ирландските политзатворници и английската държава, за да залегне като един от най-разискваните елементи на класовата борба изобщо: преплитането на въпросите за „национална еманципация“, засегнат още в *Комунистическия манифест* (1848) по отношение на Полша, от една страна, и освобождаването на потиснатия пролетариат от друга. Както посочва и Доменико Лосурдо (Losurdo, 2016, с. 23), „интересът и страстта, с които [Маркс] следва ‘движенията на потиснатите националности’, не представляват отвличане на вниманието от класовата борба и социалния въпрос, а са израз на един опит да се уловят техните конкретни прояви.“ Самият Лосурдо извежда важно заключение от прочита на Маркс, а именно, че множественото число, което Маркс използва, за да говори за класови борби в *Манифеста*, не е употребено, за да „означи повторение на идентичното, непрекъснатото прибягване към същата класова борба в една и съща форма. [Множественото число] препраща към множеството на очертания и форми, които класовата борба може да приеме.“

За да разширим кръгозора на това множествено число и да го отнесем към въпросите, които Маркс засяга в писмата, публикувани на следващите редове, е необходимо да кажем, че ирландският въпрос не е сведен единствено до тези писма или до политическата работа на Първия интернационал. Ирландският въпрос изиграва важна роля в теоретичния проект на Маркс, който е разгърнат мащабно в *Капиталът*, където класовата ситуация в Ирландия е един от елементите на Марксовото разбиране за всеобщия закон на капиталистическото натрупване.

Отношението на Маркс към ирландския въпрос ни препраща и към проблема за движението на работна сила и формите на класова борба, които се развиват през и във връзка с това движение. Емиграцията, ни казва Маркс, е вървяла в крак с аграрната революция в Ирландия (Маркс, 1950, с. 576). Тези два феномена са и едни от източниците на натрупването на капитал в Англия. Както е известно, движението на фениите се обособява в условията на картофения глад в Ирландия (1845-49), който е:

унищожил в Ирландия повече от един милион души, но само бедняци. Той не е накърнил ни най-малко богатство на страната. Последваното двадесетгодишно и все още засилващо се изселване не е унищожило заедно с хората и техните средства за производство, както е било напр. през Тридесетгодишната война. Ирландският гений е измислил съвсем нов метод магически да прогони бедния народ на хиляди мили далеч от сцената на неговата мизерия. Изселниците, които са се преселили в Съединените щати, всяка година пращат в къщи парични суми – средства за път за останалите там. Всяка група, преселила се тази година, притегля през следващата година друга група. Така че изселването не само че не струва нещо на Ирландия, но и образува един от най-доходните клонове на нейния експорт. И най-сетне, то е систематичен процес, който не изкопава някаква временна яма в народната маса, а изпомпва от нея всяка година повече хора, отколкото замества подрастващото поколение, така че абсолютното ниво на населението спада всяка година. (с. 575-576)

„Изселване“, „преселване“, „прогонване на бедния народ“, „доставка на нови набори от наемни работници“, „изпомпване на работна сила“, „отърване от работни хора“ (с. 581); като че Маркс постоянно ни препраща към една *география на класовата борба*. География, която не бива да се разбира чисто и просто през физическите особености на линията, демаркираща една държава от друга, а препраща към политическата икономия на натрупването на капитал и освобождаването на

работната сила в три измерения: освободена от средствата за производство, освободена да се продава и освободена да се движи, за да търси начини за своето възпроизводство. Движението в тази география варира според двойнствения процес хем на фиксиране, хем на освобождаване на работна сила. Така, от една страна, работната сила се актуализира през нейното фиксиране, а от друга, се превръща в обект на политико-икономически механизми, които наново я тласкат към движение. *Географията на класовата борба* е също така всмукана в необходимостта от постоянното заместване на изхабената работна сила с нова, свежа кръв. Тя не е отнесена единствено до пределите на Ирландия, а постоянно се разгръща в работата на Маркс*. Географията на класовата борба е политически терен, обусловен от диалектиката между постоянното фиксиране и мобилизиране на работна сила в условията на капиталистическо натрупване, но и в която се разгръща потенциалът за солидаризация в класовите борби**.

Това е и наследството на Маркс до голяма степен. Писмото до Майер и Фогт е една скица на политически въпроси, които продължават да тежат и върху настоящия исторически момент. Какво да правим с чуждестранните работници? За Маркс не е достатъчно да ограничим въпроса до скицирането на т.нар. социален дъмпинг (подбиване на работната заплата и влошаване на материалното положение на определена „национална“ работна ръка). „Най-важното!“, ни казва той, е да разрушим разделителната линия между чуждестранни и национални работници, която буржоазията неуморно гради, за да се помете и оръдието на „запазването на властта на капиталистическата класа“.

*Виж например главата за работния ден, където Маркс обсъжда плантаторите във Вирджиния и Каролина в условията на търговията с чернокожи, а и моментите, в които „измършавялата работна сила на грънчарите“, неспособна повече да бъде обект на изсмукване от капитала бива попълвана от „пришълци“; разбира се, главата за първоначалното натрупване също ни отправя към географията на класовата борба.

** География на класовата борба е понятие, върху което работим заедно с Цветелина Христова, и чиито очертания следва да бъдат публикувани през 2019 г.

На следващите страници възпроизвеждаме две писма на Карл Маркс по следното издание: Маркс, К. и Енгелс, Ф. (1985) Избрани произведения в десет тома. (Мунтян, Б., Съставител; Данчева, Д., Редактор). Том 10. Второ допълнено издание. София: Партиздат. Оригиналният правопис е запазен.

Маркс до Лудвиг Кугелман в Ханновер

Изобразен е масов нелегален протест в подкрепа на фениите в Хайд парк в Лондон през 1872 г. Източник: Socialistworker.co.uk

Лондон, 29 ноември 1869 г.

... Дългото ми и до известна степен престъпно мълчание се обяснява с това, че трябваше да наваксам маса работи не само за научните ми занимания, но и във връзка с *Интернационала,* че освен това започнах и да изучавам руски език, тъй като от Петербург ми изпратиха една книга за положението на работническата класа (включително и селяните, разбира се) в Русия*, и най-после, че здравословното ми състояние не е задоволително.

Вероятно си видял във „Volksstaat“ предложената от мене

* Н. Флеворски. „Положението на работническата класа в Русия“. – Бел. изд.

резолюция срещу Гладстон по въпроса за ирландската амнистия*. Аз нападам сега Гл[адстон] – и това вдигна тук шум, – също както по-рано нападнах Палмерстон**. Тукашните емигранти-демагози обичат да се нахвърлят върху континенталните деспоти от сигурно разстояние. За мене това има своята прелест само когато се върши vultu instantis tyranni***.

Обаче както публичните ми изказвания по въпроса за ирландската амнистия, така и по-сетнешното ми предложение в Генералния съвет да се обсъди позицията на английската работническа класа към Ирландия и да се вземе съответно решение преследваха естествено и други цели освен гръмко и решително да се застъпим за потиснатите ирландци против техните потисници.

Аз все повече и повече стигам до убеждението – и трябва да се втълпява сега на английската работническа класа това убеждение, – че тя никога не ще може да направи тук, в Англия, решителна крачка, докато не скъса най-решително с политиката на господствуващите класи по ирландския въпрос, докато не само не започне да действува заедно с ирландците, но и не вземе дори инициативата за отменяването на създадената в 1801 г. уния и заменяването ѝ със свободен съюз на федеративни начала. И към това английският пролетариат трябва да се стреми не от симпатия към ирландците, а защото то е в негов собствен интерес. Иначе английският народ ще продължава да бъде воден за носа от господствуващите класи, защото той ще бъде длъжен да се опълчи заедно с тях против Ирландия. Всяко негово движение в самата Англия се парализирва от разпрата с ирландците, които в самата Англия съставляват доста значителна част от работническата класа. *Първото условие* за освобождението тук – събарянето на английската поземлена олигархия – остава неосъществимо,

* К. Маркс. „Проекторезолюция на Генералния съвет относно политиката на британското правителство спрямо ирландските затворници“. – Бел. изд.

** К. Маркс. „Лорд Палмерстон“. – Бел. изд.

*** Пред лицето на самия тиранин. – Бел. изд.

защото не могат да бъдат атакувани позициите ѝ тук, докато тя държи силно укрепения си форпост в Ирландия. Но там, след като ирландският народ сам поеме кормилото в ръцете си, след като сам стане законодател и управник на страната си, след като получи автономия, там унищожението на поземлената аристокрация (в голямата си част *едни и същи лица* измежду английските лендлордове) ще бъде несравнено по-лесно, отколкото тук, защото в Ирландия това не е само чисто икономически въпрос, но същевременно и *национален* въпрос, тъй като лендлордовете там не са като в Англия традиционно сановници и представители, а смъртно ненавиждани потисници на националността. И не само вътрешното социално развитие на Англия е парализирано в резултат на сегашното отношение към Ирландия, но и нейната външна политика, особено политиката ѝ към Русия и Съединените американски щати.

А тъй като английската работническа класа е безусловно решаващият фактор на везните на социалното освобождение изобщо, тук трябва да се съсредоточат всички усилия. И наистина английската република при Кромуел се провали – заради Ирландия.* Non bis in idem!** Ирландците изиграха на английското правителство великолепна шега, като избраха за член на парламента „осъдения престъпник“ О’ Донован Роса. Правителствените вестници заплашват вече с ново отменяване на Habeas Corpus Act***, с връщане към системата на

* През време на английската буржоазна революция от XVII в. в Ирландия избухнало въстание, което довело почти до пълно отпадане от Англия на по-голямата част от острова. Това въстание било потушено през 1649-1652 г. „Усмиряването“ на Ирландия било извършено с необикновена жестокост и завършило с масово експроприиране на земята в полза на новите английски лендлордове, което засилило земевладелско-буржоазните елементи в Англия и подготвило почвата за реставрацията на монархията през 1660 г. – Бел. изд.

** Дано не се повтори! – Бел. изд.

****Habeas Corpus Act* – закон, по силата на който всяка заповед за арестуване трябва да бъде мотивирана и арестуваният или трябва в много кратък срок (от 3 до 20 дни) да бъде представен в съда, или освободен, бил приет от английския парламент през 1679 г. Действието на Habeas Corpus Act не се разпростира върху дела по обвинение в държавна измяна и може да бъде спряно с решение на парламента. – Бел. изд.

терор! И наистина, Англия никога не е управлявала Ирландия иначе и не *може* да я управлява иначе – докато продължава сегашното отношение – освен с най-гнусен терор и с най-позорна корупция…

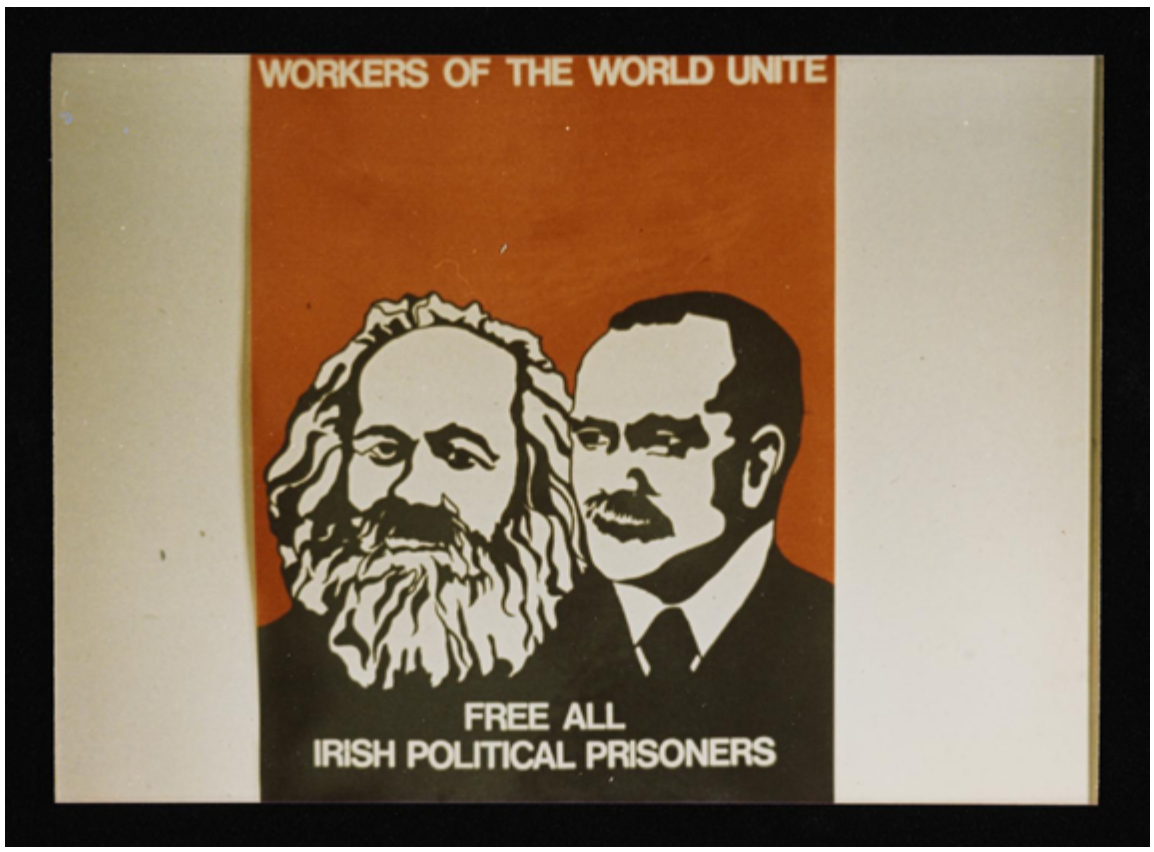
Маркс до Зигфрид Майер и Август Фогт в Ню Йорк

Лондон, 9 април 1870 г.

… Вдругиден (11 април) ще ви изпратя каквото имам в момента под ръка от материалите на Интернационала. (Днес вече е късно за пощата.) Ще изпратя и още материали от „Базелския“.

Между изпратеното ще намерите и няколко екземпляра от известната ви резолюция на Генералния съвет от *30 ноем[ври] за ирландската амнистия*, съставена от мене, както и една ирландска брошура за третирането на затворените фении.

Възнамерявах да внеса и други резолюции за необходимостта от превръщане на сегашната уния (т.е. поробване на Ирландия) в свободна и равноправна федерация с Великобритания. Придвижването на този въпрос, доколкото става дума за публични резолюции, засега е преустановено поради принудителното ми отсъствие от Генералния съвет. Нито един от другите членове на Съвета няма необходимите знания по ирландския въпрос и достатъчен авторитет пред *английските* членове на Генералния съвет, за да ме замени в тази работа.

Плакат, изобразяващ Карл Маркс и Джеймс Коноли – шотландско-ирландски социалистически революционер, който е екзекутиран след Великденското въстание през 1916 г. Надпис: „Пролетарии от всички страни, съединявайте се: освободете всички ирландски политически затворници.“ (около 1974-75) Източник: tate.org.uk]

Все пак времето не е минало напразно и аз ви моля да обърнете особено внимание на следното:

След дългогодишно проучване на ирландския въпрос стигнал съм до извода, че решаващият удар срещу господстващите класи в Англия (а той е решаващ за работническото движение в целия свят) може да бъде нанесен *не в Англия, а само в Ирландия*.

На 1 януари 1870 г.* Генералният съвет издаде съставено от мене на френски език (за обратното въздействие върху Англия са важни само френските, а не немските вестници) конфиденциално циркулярно писмо** за връзката между ирландската национална борба и освобождението на работническата класа, следователно и за позицията, която Международната асоциация трябва да заеме по ирландския въпрос.

Предавам ви тук съвсем накратко главните точки.

Ирландия е цитаделата на *английската поземлена аристокрация*. Експлоатацията на тази страна не е само един

* В ръкописа погрешно: „1 декември 1869 г.“ – Бел. изд.

***К. Маркс*. „Генералният съвет до Федералния съвет на Романска Швейцария“. – Бел. изд.

от главните източници на нейното материално богатство. Ирландия е нейната най-голяма морална сила. Английската поземлена аристокрация фактически въплъщава *господството на Англия над Ирландия*. Затова Ирландия е най-важното средство, с което английската аристокрация запазва *господството си в самата Англия*.

От друга страна: ако английската армия и полиция напуснат утре Ирландия, там веднага ще започне аграрна революция. Но събарянето на английската аристокрация в Ирландия обуславя и води неизбежно към нейното събаряне в Англия. С това биха били създадени предварителни условия за пролетарска революция в Англия. Тъй като в Ирландия *въпросът за земята* е досега *изключителната форма* на социалния въпрос, тъй като той е въпрос за съществуване, *въпрос на живот или смърт* за огромното мнозинство на ирландския народ и тъй като същевременно е неделим от *националния въпрос*, унищожението на английската поземлена аристокрация в Ирландия е безкрайно по-лека операция, отколкото в самата Англия. Да не говорим за по-пламенния и по-революционен характер на ирландците в сравнение с англичаните.

Що се отнася до английската *буржоазия*, тя преди всичко е също като английската аристокрация заинтересована Ирландия да бъде превърната само в огромно пасбище, което да снабдява английския пазар с месо и вълна на по възможност най-ниски цени. Тя е също като нея заинтересована ирландското население да бъде сведено чрез изгонване на арендаторите и принудителна емиграция до такъв незначителен брой, че *английски капитал* (аренден капитал) да може със „сигурност“ да функционира в тази страна. Тя е също като нея заинтересована от „очистване“ на имениятa в Ирландия, както беше заинтересована от „очистването“ на селските райони в Англия и Шотландия. Тук трябва да се добавят и 6000-10 000 ф.ст. доходи на неживеещи в имениятa си земевладелци и други постъпления от Ирландия, които сега ежегодно се вливат в Лондон.

Но английската буржоазия има още много по-съществени интереси в съвременното ирландско стопанство. Вследствие на непрекъснато увеличаващата се концентрация на арендните участъци Ирландия е постоянен доставчик на излишна работна ръка за английския пазар на труда и по такъв начин подбива работната заплата, влошава материалното и моралното положение на английската работническа класа.

И най-важното! Във всички промишлени и търговски центрове на Англия днес съществува една работническа класа, която е *разделена* на два *враждебни* лагера: английски пролетариат и ирландски пролетариат. Обикновеният английски работник мрази ирландския работник като конкурент, който снижава стандарта му на живот. Той се чувствува спрямо него като член на *господствуващата нация* и именно затова става оръдие на своите аристократи и капиталисти *против Ирландия*, укрепва с това господството им *над самия себе си*. Той храни религиозни, социални и национални предразсъдъци по отношение на ирландския работник. Държи се с него приблизително както poor whites* с негрите в бившите робовладелски щати на американския Съюз. Ирландецът с лихва му се отплаща със същата монета. Той вижда в английския работник същевременно съучастник и сляпо оръдие на *английското господство в Ирландия*.

Този антагонизъм изкуствено се поддържа и разпалва от печата, от църковния амвон, от хумористичните вестници – накратко, с всички средства, с които разполагат господствуващите класи. В *този антагонизъм* се крие *тайната на безсилието на английската работническа класа* въпреки нейната организираност. В него се крие тайната на запазването на властта на капиталистическата класа. Последната напълно съзнава това.

Но злото не се ограничава с това. То се прехвърля отвъд океана. Антагонизмът между англичани и ирландци е скритата основа на конфликта между Съединените щати и Англия.

* Бедните белокожи, т.е. белите бедняци. – Бел. изд.

Той прави невъзможно всякакво сериозно и истинско сътрудничество между работническите класи и двете страни. Той позволява на правителствата на двете страни винаги, когато намерят за добре, да пречупват острието на социалния конфликт чрез насъскването им една срещу друга и ако е нужно, чрез война между двете страни.

Англия като метрополия на капитала, като държава, господствуваща досега на световния пазар, днес е най-важната страна за работническата революция, при това *единствената* страна, в която материалните условия за тази революция са достигнали известна степен на зрелост. Затова най-важната задача на Международната работническа асоциация е да ускори социалната революция в Англия. Единственото средство за нейното ускоряване е Ирландия да стане независима. Затова задача на Интернационала е да поставя навсякъде на преден план конфликта между Англия и Ирландия, навсякъде да застава открито на страната на Ирландия. Специалната задача на Централния съвет в Лондон е да пробуди в английската работническа класа съзнанието, че *за нея националното освобождение на Ирландия* е не въпрос на абстрактна справедливост или хуманни чувства, а *първото условие за собственото ѝ социално освобождение*.

Такива са приблизително главните точки на циркулярното писмо, което същевременно обосноваваше резолюцията на Централния съвет за ирландската амнистия. Скоро след това изпратих в „*Internationale*“ (орган на нашия белгийски Централен комитет в Брюксел*) рязка анонимна статия във връзка с държането на англичаните към фениите, срещу Гладстон и т.н.** Същевременно обвиних в нея френските републиканци („*Marseillaise*“ беше публикувал разни глупости за Ирландия, написани тук от жалкия Таландие), че в името на националния си егоизъм те пестят целия си гняв само за Империята.

Това оказа въздействие. Дъщеря ми Джени публикува в

* Белгийския федерален съвет. – Бел. изд.

** К. Маркс, „Английското правителство и затворените фенианци“. – Бел. изд.

„*Marseillaise*“ под името Дж. Уилямс (в писмото си до редакцията тя се назова Джейн Уилямс) редица статии и между другото – писмото на О’Донован Роса*. То вдигна голям шум. Това принуди Гладстон след дългогодишни цинични откази най-после да се съгласи за парламентарно разследване на държането със затворниците фении. Сега Джени е постоянен кореспондент на „*Marseillaise*“ по ирландския въпрос. (*Това, разбира се, трябва да остане между нас.*) Английското правителство и английският печат са крайно раздразнени, че по такъв начин ирландският въпрос стои сега във *Франция в центъра на вниманието* и че чрез Париж вече целият континент следи и разобличава тези канали.

Със същия куршум е убит и втори заек. Заставихме така ирландските лидери, журналисти и т.н. в Дъблин да влязат във връзка с нас, което на *Генералния съвет* досега не се удаваше!

Вие имате сега в Америка широко поле за работа в същия дух. *Обединяване на немските работници с ирландските* (разбира се, и с английските и американските, които ще се съгласят) – това е най-важното, което можете сега да осъществите. То трябва да се върши от името на Интернационала. Необходимо е да се разяснява социалното значение на ирландския въпрос.

Следния път ще ви пиша специално за състоянието на английското работническо движение.

Привет и братство!

Карл Маркс

Библиография↘

* Статиите на Джени Маркс по ирландския въпрос. – Бел. изд.

Карл Маркс в България:

Щрихи от първоначалното натрупване или как се създаде „свободният“ работник

от Божин Трайков

Картина на френския художник от руски произход Борис Таслицкий, озаглавена „Стачките през юни 1936“

Това, което Карл Маркс се заема да разкрие в първи том на *Капиталът*, е защо човешките производствени отношения, като вид социални отношения, приемат формата на капиталови отношения. И защо човешкият труд приема формата на стока. Маркс пише: „[Капиталът] се образува само там, където притежателят на средствата за производство и на средствата за живот намира на пазара *свободния работник* като продавач на своята работна сила, и *това историческо условие* обхваща цял период от световната история." (Маркс, 1948, с. 140). И още:

...това, което характеризира капиталистическата епоха, е, че работната сила придобива за самия работник формата на стока, която му принадлежи, и следователно неговият труд придобива формата на наемен труд. От друга страна, едва от този момент стоковата форма става всеобща форма на продуктите на труда. (пак там)

Но какво на практика означава тази „свобода на работника" и как се стига до нея? В последната част на книгата Маркс подробно изобличава разказа за генезиса на капитализма, разказван от класиците на политическата икономика като Адам Смит и Дейвид Рикардо, противопоставяйки го на историческите факти. Тази част, според мен, е свързана с две от основните противоречия, които Маркс открива в капиталистическата система, които убягват или са умишлено пропуснати от споменатите класици. И двете имат отношение към Марксовия сарказъм, че капитализъм е възможен само там, където работникът има „свобода". Първото е противоречието между различните форми на труд. Трудът на самостойния производител е противоположен на експлоатирания труд, уж свободно продаван от работника (Маркс, 1948, с. 622). Второто противоречие, открито от Маркс, е онова между социално-икономическата реалност и представата за политическо управление, разбрано като политическо

равноправие за всеки. Или, ако го отнесем към настоящето – противоречието между капитализъм и демокрация.

Първоначалното натрупване като необходимост за капитализма

Наивният разказ за първоначално натрупване прикрива тези две основни противоречия, криещи се в логиката на икономическата и политическа форма на капитализма. Положеният труд на производителя е форма на експлоатация за печалбата на друг, като това може да се осъществи в условията на политическо безправие, но формална равнопоставеност на икономическите субекти. Можем да свържем това с класовия проблем, защото ако безправието на едни (работническата класа) води до благоденствие на други (тези, които са заграбили блага и ги притежават, т.е. буржоазия, индустриалци и финансов елит), то това е в основата на класовия антагонизъм между производители и притежатели. Експлоатацията е в основата на капитализма като социално-икономическа система, а нейното прикриване става възможно заради представата за пазарна размяна като равнопоставеност между купувач и продавач. Продажбата на масовия продукт на пазара, където привидно всички са равни и участват в равнопоставена размяна, не разкрива историята на неговото производство. А Маркс показва как историята на масовото производство е свързана с насилие и експлоатация.

С присъщия си сарказъм, Карл Маркс пише, че разказът за първоначално натрупване, с който класиците на политическата икономика обясняват генезиса на капитализма, има същата роля като този за първоначалния грях в Библията. Имало едно време два вида хора – едните трудолюбиви, интелигенти и

пестеливи*, а другите мързеливи и пропиляващи това, което имат (Маркс, 1948, с. 582-83). Първите натрупали богатство, а вторите не останали с нищо освен кожата на гърба си. Маркс разобличава тази приказка, като показва историческия развой на натрупването на капитал.

Процесът на първоначално натрупване има двояка същност – заграбване и лишаване от средствата за препитание и трансформиране на тези средства в капитал. След като заграбените средства за препитание стават недостъпни, се формира нов вид труд – от труд за произвеждане на блага за собствена употреба, към труд за благата на тези, които са заграбили средствата за препитание. Заражда се платеният труд – след като работникът действително става „свободен“ от средствата за производство. Можем да видим как първоначалното натрупване играе ключова роля във формирането на капиталистически социални, икономически, политически, а оттам и културни отношения. Тези отношения превръщат самостойния производител в наемен работник. Маркс многократно показва, че това е насилствен процес, в който от стихийно насилие се преминава към насилствена държавна политика, боравеща с оръжието на закона.

Според Маркс първоначалното натрупване на капитал и масовото насилие, което го съпровожда, приема различни форми в различни места и се характеризира с различни фази на развитие (Маркс, 1948, с. 585). Изхождайки от тази позиция, много теоретици като Роза Люксембург, Луи Алтюсер, Етиен Балибар, Дейвид Харви, Саския Сасен и други разглеждат първоначалното натрупване не само като исторически процес, случил се веднъж, а като продължаващ механизъм, който се проявява когато държава и общество се трансформират от не-капиталистически към капиталистически отношения. Масимо Де Анджелис разглежда първоначалното натрупва-

* Виждаме как такова обяснение много напомня това за „умните и красивите“, които българският либерален елит противопостави на бедните и отчаяни хора, които излязоха на улицата през зимата на 2013 г.

не като „насилствено отделяне на хора от техния социален начин за препитание, което може да вземе различни форми“ и „предвид конфликтната природа на капиталистическите отношения приема постоянен характер“ (De Angelis, 2001, с. 2). А Вернер Бонефелд го смята за фундамента на капиталистическите социални отношения и условие за съществуването на капитала, поради което и за непрестанно възпроизвеждащ се процес, било то чрез поредното насилствено отделяне от начините за препитание или чрез възпроизвеждане на платежните отношения в установени капиталистически системи. Първото цели да осигури нови работници за нуждите на капитала, а второто да ги „опитоми“ като експлоатиран човешки ресурс (Bonefeld, 2001, с. 1).

Може би единственият останал паметник на Карл Маркс в България, който се намира в двора на Университета за национално и световно стопанство (УНСС), Висш икономически институт „Карл Маркс“ от 1945 до 1989 г.

Първоначалното натрупване в България

Тогава можем ли да анализираме трансформацията в България към капитализъм – т.нар. Преход – като форма на първоначално натрупване, но не в умишлено наивния смисъл, който придава на този процес класическата политикономия, а в светлината на Марксовия исторически анализ?

Славната революция“ довела на власт, заедно с Вилхем III Орански, земевладелските и капиталистически грабители-печалбари. Те осветили новата ера, като извършвали в колосален мащаб разграбването на държавните имения, което дотогава ставало само в скромни размери. Тези земи били подарявани, продавани на безценица, а дори били и анексирани към частни имоти чрез пряка узурпация. Всичко това ставало без ни най-малко спазване на законната етикеция. Присвоените по такъв мошенически начин държавни имоти.. образуват основата на днешните лордовски владения на английската олигархия. (Маркс, 1948, с. 590-91)

Този цитат на Маркс, описващ процеса на първоначалното натрупване на капитал в Англия, звучи странно познато. Ако заменим думата революция с *Преход*, в общи линии виждаме много от елементите на процеса на раздържавяване и приватизация, който протече през 90-те години у нас. Маркс проследява хронологически период от около три века – от края на 15-и до 19-и век, в които заграбването на държавни и общински земи преминава от индивидуални актове на насилие към узаконяване. Едва към 18-и век грабежите са легитимирани със силата на закона (Маркс, 1948, с. 591). В България този процес на узаконяване на заграбеното протече много по-бързо.

Към средата на 90-те, възползвайки се от възможността за мащабна контрабанда в условията на Югоембаргото, наложено от ООН за периода 1992-95 г., българската организирана

престъпност набира сили и впоследствие успява да овладее ключови позиции в законодателната и съдебната власт*. Първоначалният грабеж, започнал чрез рекет и други форми на насилие към малкия и среден бизнес, се съчетава с трафик на хора, наркотици, гориво и оръжие, подсилен от благоприятните условия в разпадаща се Югославия. Това поставя значителни парични ресурси в ръцете на босовете на организираната престъпност, така че те могат да вземат основно участие в мащабния процес на раздържавяване след 1997 г.

Може да се каже, че прословутата среща на тогавашния вътрешен министър Богомил Бонев с босове на организираната престъпност е една от първите крачки на институционализирането на организираната престъпност в България. Първата узаконена корпоративна империя със сенчест произход е *Мултигруп*, просъществувала до към 2003 г. Днес най-могъщата подобна империя, базирана в град Варна, е ТИМ. Групировката се възползва от сътрудничеството на всички български премиери след края на 90-те, включително и на сегашния, Бойко Борисов (Трайков, 2016).

Този процес на узаконяване на „първоначалното натрупване“ от зараждащата се организирана престъпност протича паралелно с друг, не толкова явен, но може би с по-голям обхват. Редица изследователи изтъкват, че правилата, по които се осъществява *Преходът* през 90-те, са заложени още през 80-те. (Чалъков, 2008). В това отношение се откроява Указ 56, приет на 3 януари 1989 г., който на практика легитимира капиталистическите отношения в една все още не-пазарна страна. Логично, от тези открили се нови възможности се възползват приближените до тогавашната партийна номенклатура. Успехът им в последвалия период на натрупване на капитала е предварително гарантиран.

* За организираната престъпност в България и Югоизточна Европа виж *Партньори в престъпността*, 2004.

Как можем да очертаем основните етапи, характеристики и следствия на първоначално натрупване на капитал в България? Според мен един от основните исторически моменти на този процес е унищожаването на държавните кооперативи. Законът за връщането на земята в „реални граници“, базиран на фантазията за възвръщане на миналото преди 1944-та, доведе до масово лишаване от препитание на хиляди български граждани, огромна част от тях от ромски произход. На практика унищожаването на ТКЗС лиши ромите от основното им средство за препитание, тъй като огромна част от ромското население работи в ТКЗС до реформите на правителството на Филип Димитров (1991-92 г.). Унищожаването на ТКЗС има катастрофални последици и за българското животновъдство (Бакалов, 2018)*.

Следващият етап е свързан с процеса на разрушаване на държавните стопански обединения (ДСО) и приватизирането им, което става по криминален начин. На практика ДСО функционират като вертикално интегрирани държавни корпорации, а от средата на 80-те години им се предоставя и право на външнотърговска дейност (Чалъков, 2008, с. 174)**. В ДСО са съсредоточени както висшият индустриален управленчески, така и научно-техническият опит и потенциал на българската индустрия, като редица изчислителни научни центрове са създадени за тяхното развитие. ДСО са раздробени на хиляди малки предприятия, което на практика деиндустриализира българската икономика.

Последствията са описани от Иван Чалъков по следния начин:

..след 1991-1992 корпоративната структура на българската икономика бе радикално променена..на мястото на десетките верти-

* За някои основни последствия от унищожаването на българските държавни кооперативи виж Добрев, 2018.

** За списък на основните ДСО и тяхното значение за конкурентоспособността на българската индустрия виж бележка 85 в Чалъков и др, 2008, с. 174.

кално интегрирани корпоративни структури се появиха няколко хиляди автономни големи и средни държавни фирми с разкъсани технологични връзки и без ресурси да се защитават от чуждите конкуренти, от местните силови структури и финансовите групировки. (Чалъков, 2008, с. 188)

След като ДСО спират съществуването си и са раздробени на хиляди малки предприятия, те стават лесна плячка за заграбване и източване на ресурси. Неудобните управители или са уволнени, или са притиснати от организираната престъпност да работят за тях. Разказите за това как новите собственици се заемат да разграбят придобитите държавни предприятия напомнят на безскрупулността на героя на Оливър Стоун, Гордън Геко, известен с думите си „Алчността е добродетел“*.

За разлика от т. нар. Вишеградски държави (Чехия, Словакия, Полша, Унгария), а по-късно и от Хърватия, при които плавни икономически реформи се съчетават със социална политика, която помага на губещите в процесите на трансформация на публичната собственост в частна, у нас бързата приватизация протича при пълна липса на държавна социална закрила (Bohle & Greskovits, 2012, с. 22). Но този процес има както вътрешни, така и външни фактори, както пише Хилари Епъл: колкото по на Изток, толкова по-тежки условия за крайно неолиберално реструктуриране налагат МВФ и Световната банка (Appel, 2004).

Третият етап бих определил като заграбване на национални ресурси в полза на световния финансов и индустриален капитал. Оставена без собствена индустрия и загубила интеграцията между отделните стопански сектори, България се преобразува в територия, предназначена за изсмукване на природни, човешки и енергийни ресурси. Концесиите са такъв инструмент за лишаване на гражданите от публични ресурси и превръщането им в частни. Болезнен пример е концесията

* Виж филма на Оливър Стоун *Уолстрийт* от 1987 г.

на Софийска вода с транснационалната корпорация *Веолия*, която в момента печели ежегодно десетки милиони лева от доставката на вода в българската столица, без да предоставя по-високо качество на ВиК услугите за населението (Григорова & Медаров, 2015). Още по-скандално е отдаването на концесии на находищата на руди на благородни и цветни метали, от което, дори при рекордни цени на металите на световните борси, в държавния бюджет влизат оскъдни отчисления от компаниите, без да отчитаме свързаните заплахи за околната среда, здравето и поминъка на местното население. Най-фрапиращи в това отношение са концесиите на *Дънди Прешъс Металс* и *Асарел Медет* (Събев & Йорданов, 2014).

И накрая, ако погледнем в Закона за енергетиката на Република България, откриваме противоречието между икономическа реалност и политическа форма. Върховният закон гарантира правото на живота и здравето на гражданите, но също и собствеността. Когато обаче правото на ресурс стане привилегия, т.е. потребителите приемат формата на клиенти, то мнозина са лишени и изключени.

Логиката на капитала

Без значение какви са мотивите за деиндустриализация и кои точно са основните локални и чужди играчи и дали митичните директиви в плана *Ран-Ът* (Чалъков, 2008, с. 190 и нататък) играят ключова роля, безспорно процесът на първоначално натрупване от местните извършители не би бил възможен без глобален процес на налагане на капиталистически социални отношения, там, където по-рано те не съществуват. В България процесът на неолиберализация (вж. Трайков, 2016) беше успешен за натрупването на капитал и обществени ресурси в ръцете на малък олигархичен елит. Но в основата на тази неолиберализация ключова роля изиграха финансовите институции МВФ и Световната банка. МВФ и

Световна банка са силовите механизми, които насилствено интегрират некапиталистически икономики в капиталистически производствени отношения (Sassen, 2010, с. 24–25). С правителството на Иван Костов започва шокова терапия или т.нар. програма за *структурно регулиране* като условие за споразумението с МВФ. Това споразумение налага валутен борд, последствията от който продължават да се усещат от мнозинството, най-вече обезценяване на труда – България е страната с най-ниско заплащане в ЕС, а и сред съседите си извън ЕС. Неолиберализацията е политически процес, облечен като икономически реформи, затова Дейвид Харви го нарича „класова контрареволюция“.

По какъв начин първоначалното натрупване е необходим механизъм за налагане на капиталистически социални отношения? За Маркс принадената стойност е в основата на печалбата, но това не е морален проблем, свързан с алчност, а механизъм, който позволява на капитализма да съществува. Извличането на принадена стойност е основата, на която се базира логиката на капитализма. Тази логика предполага, че икономическа система, която разчита на извличане на принадена стойност чрез експлоатация, не би гарантирала политически права на експлоатираните. Противоречието между процеса на производство, т.е. историческото създаване на продукта, и аисторичността, която маркира съществуването му на пазара, е и противоречие между реалните условия на работника, обезправен и експлоатиран (което особено добре се вижда в периферни региони с крайни неолиберални режими) и равните права за всички, които са миражът на либералните демокрации.

Докато Вишеградските държави, Словения и Хърватия са интегрирани под някаква форма към глобални системи за производство и търговия близо до развитите капиталистически икономики, България и Румъния функционират като места за набиране на евтина работна ръка, с концентрация на *суетшопове* (буквално *потилни*), произвеждащи облекло и обувки

за Западна Европа (Bohle and Greskovits, 2012, с. 46). Тези суетшопове подлагат на нечовешка експлоатация хиляди обезправени работници, които в тъмните години на раздържавяване и деиндустриализация насилствено са лишени от начина си на препитание и от правата, които социалистическото законодателство им дава – право на почивка, право на пенсия, право на здравеопазване. В резултат, те се трудят без права и при нетърпими условия. Много хора днес не спират да работят и до самата си смърт, заради нищожни пенсии, оставени без право на здраве и достоен живот. Сходни нечовешки условия на труд срещаме и в добивната индустрия, металургията, дори поточното производство – без значение дали „инвеститорите“ боравят с национален или международен капитал.

Политиките на МВФ и Световната банка служат като механизъм за извличане на принадена стойност от България – в състояние на валутен борд, заплащането на труда е изключително ниско, което кара работника да търси повече работни часове. А именно удължаването на работния ден е посочено от Маркс като условие за натрупване на това, което той нарича абсолютна принадена стойност. Абсолютна, защото трудът, който работникът извършва, след като е положил необходимия труд за заплатата си, е печалба за капиталиста. Затова държателите на капитала са винаги във война с работника за скъсяване на необходимия труд и удължаване на принадения такъв. По-ниски заплати налагат повече работни часове, за да може работникът да оцелее, а повече работни часове са повече принадена стойност за капиталиста. Може да се каже, че борбата за времето на работника е в основата на класовата борба. Една от най-запомнящите се глави на *Капиталът* – десета, е посветена на борбата на работниците за извоюване на права за нормални работни часове. Четейки тази глава, става ясно с цената на колко човешки животи и колко борби е постигнат осемчасовият работен ден. В това отношение българският *Преход* представлява безспорен регрес. По-добри условия на труд и заплащане могат да бъдат постигнати

само чрез класова борба.

Капиталистическата система разчита на разделение – от разделение на труда по качествени и количествени параметри, до разделяне на работещите на базата на политики, които засягат правото на определяне на идентичност. Неолибералната рамка за човешки права изключва правото на нормално социално съществуване; например за ромите в България правата на труд и социални грижи са отнети, но за сметка на това им се дава право на самоопределение. За капитала няма никакво значение как се самоопределяш, стига да си послушен работник, от който извличат принадена стойност. А превръщането на огромна част от българското население в евтина и безправна работна ръка има класова причина. Но някои са лишени дори от спорната привилегия да служат като послушни работници. След като ромите остават без средства за препитание, започва конфронтация между т.нар. данъкоплатци и представените от медии и политици като „живеещи на гърба на държавата“ роми.

Тук можем да споменем и начина, по който политическата партия *Атака* (вече с представители в сегашното правителство) съчетава антинеолиберална реторика като призиви за национализация, с краен етнонационализъм, изключващ всички онези, които не принадлежат на „народното тяло“ – „цигани, турци, евреи, джендъри, бежанци“... Както пише Мартин Маринос, въпреки че *Атака* артикулира социалния гняв на мнозинството, тя го прави по начин, който измества фокуса от вредните икономически политики към въпроси на национална идентичност, имиграция, права на малцинствата (Marinos, 2015, с. 277).

Затова един от основните механизми на разделение е на базата на идентичност – в българския контекст особено етническа и национална идентичност. Разделянето по този начин размива класовия характер на антагонизма между имащи и нямащи, и насочва политическата енергия към по-голямо фрагментиране на различни групи, определящи се по иден-

тичност и неспособни да се обединят. Грамши и Алтюсер ни помагат да мислим за изграждането на класата като процес, вместо като група. Дори и да липсва работническата класа като ясно определила се група и въпреки че множество социални движения не артикулират исканията си като класови, тяхната класова позиция подсказва и фокуса на активността им. Различните борби на идентичните политики не могат да се разглеждат отделно от въпроса каква позиция заемат участниците в процеса на извличане на принадена стойност, т.е. каква е класовата им позиция в експлоататорската капиталистическа система. Либерални политики на идентичност, пренебрегващи ролята на класовия антагонизъм в основата на потъпкването на човешки права, волно или неволно стават проводници на неолибералния модел за човешки права, изключващи или в най-добрия случай омаловажаващи правото на социално-икономическа справедливост.

Скулптура на Валентин Старчев, озаглавена *Работник*.

Технологиите и труда

Накрая искам да обърна внимание на друг аспект, прикриващ противоречието съдържащо се в капитализма – сляпата вяра в технологиите. Това, което Дейвид Харви, изхождайки от анализа на Маркс, нарича технологичен фетишизъм (Harvey, 2003): машините, а не хората, които работят с тях, произвеждат блага, оттук и сляпата вяра на капиталистите, че технологията може да реши всеки социален или икономически проблем. Но социалната органи-

зация рефлектира върху начина, по който технологията ще функционира, а не обратно. Според Маркс технологичното развитие разкрива, а не определя начина, по който човек се отнася към природата и процеса на производство, чрез който поддържа живота си и по този начин разкрива и социалните отношения, и мисловните концепции, които произтичат от тях. Именно поради своята логика, макар и да претърпява технологично развитие с неизмерими темпове в сравнение с предните епохи, капитализмът не води до благоденствие за мнозина, а напротив – концентрира благоденствието в една шепа хора. В капиталистически социални отношения, технологиите служат за контрол на работника. Тоталното подчиняване на работника от машината е една от най-трайните капиталистически фантазии, непрестанно появяващ се мотив, още от Фредерик Тейлър насам, който мечтаел да направи от работника тренирана горила (Harvey, 2003, с. 13).

В 15-та глава от труда си, Маркс изследва компулсивния аспект на капитала – машините трябва да работят непрестанно, за да не се амортизират; същевременно всяко нововъведение води до загуба на печалба, всяко закупуване на машина от друг капиталист води до загуба на преднина в конкуренцията. След като машините работят денонощно в един бизнес, спирането им в конкурентен бизнес означава загуба. От анализа на Маркс става ясно, че технологиите са свързани с борбата на капитала непрестанно да увеличава работното време; така изчезва илюзията, че технологиите ще улеснят нашето съществуване на работници. Например, проблемът за автоматизацията, който се разглежда напоследък, поражда въпроса дали тя ще освободи работниците от монотонен труд, или ще ги замени с послушни машини*. Но отговорът на такива въпроси трябва да се търси, като автоматизацията се разглежда през призмата на класовата борба. Както спо-

*В икономическите ръкописи от 1857-58, познати под името Грундриссе, Маркс чертае сценарий, в който обезправените работници могат да бъдат заменени от машини. В този сценарий капиталът изцяло е подчинил производствения процес; технологичното приложение на науката служи на капитала, за да направи работника излишен и да го замести от машината. Затова класовата борба се превръща в борба на работниците против машините (Маркс, 1978, с. 183-200).

менах по-горе, Маркс определя времето което капиталистът краде от работника, като важен елемент от класовия антагонизъм – между работника производител и притежателя на средствата за производство. Но и в основата на удължаването на работното време, и при замяната на работниците с машини, стои класовата борба – когато работниците загубят политическата си и организационна сила като класа, те губят и силата си да преговарят, да отстояват права и да отблъскват набезите на капитала да ги подчини изцяло.

Често логиката на капитала изисква вместо развиване на цялостните умения, обратен процес на фрагментиране и ограничаване на човешката дейност. Разделението на труда предполага специализация, но Маркс разглежда специализацията като форма на фрагментиране на уменията. Вместо да следва тезата на Адам Смит за разделението на труда, продиктувано от нуждата от специализация, Маркс разглежда процеса на разделение на труда като форма на опростяване (Маркс, 1948, с. 285-86). Отчуждението на работника от продукта на неговия труд – разделянето на труда на опростени дейности – не позволява на работника да види крайния резултат на труда си, за разлика например от занаятчията.

Връщайки се към последствията от първоначалното натрупване в България, можем да видим как процесът на деиндустриализация върви заедно с процес на фрагментация на труда, който е взаимосвързан с процес на деквалификация. Докато за нуждите на технологичните индустрии в ДСО се изисква висококвалифициран труд, днес високообразованите работници на практика намират най-бърза реализация в т.нар. *кол центрове*. Възходът на кол центровете е свързан с нуждите на корпорации от ниско заплатена работна ръка, затова България, като страна с най-ниски доходи в ЕС, е идеална дестинация. Докато през 70-те и 80-те години България има активно собствено производство и развитие на високи технологии и научно-развойна дейност, то с деиндустриализацията (и орязването на бюджета за наука) настъпи обратен процес.

Днес чужди компании наемат високообразовани млади хора, но от техните умения основно се ползва знанието им на чужди езици, а дейността, която извършват, е монотонна, лишена от креативност и личностно развитие, докато условията на труд са експлоататорски и унизителни (Marcus, 2016). Дори в дейности с по-висока принадена стойност като IT, които се „аутсорстват“ към български програмисти заради добрата им подготовка и по-евтин труд, рядко се възлагат креативни задачи – българските програмисти най-често се свеждат до функцията на подизпълнители на отделни операции.

Проблематиката за загубата на квалификация (*deskilling*) е обвързана с две основни теоретични концепции в работата на Маркс. Едната е тази за важността на времето, а другата за *отчуждението* на работника от начина, по който произвежда, и от продукта на неговия труд. При масовото производство на стоки трудът се фрагментира на малки монотонни дейности. Този процес е свързан с нуждата от съкращаване на времето, през което работникът работи за себе си, и увеличаване на времето, което работи, за да генерира принадена стойност, като произвежда повече стоки. Фрагментирането на труда на все по-опростени дейности предполага ниско заплащане – колкото по-квалифициран е трудът, толкова по-високо е заплащането и обратно.

Карл Маркс често е обвиняван в икономически детерминизъм, но както пише Дейвид Харви (Harvey, 2017), заел се да синтезира всички томове на *Капиталът*, социалните отношения, начинът на производство, ежедневието, менталните концепции и институционалните рамки са всички тези елементи, които съставят марксовата тоталност. Водейки се от този модел, твърдя, че за едно цялостно изследване на процеса на първоначално натрупване и класово разделение в България трябва да се вземат под внимание всички споменати елементи – какви социални отношения се създават в т.нар.

бандитски години и какви социални отношения са изместени от тях; каква е законодателната дейност, с която криминалното заграбване се легитимира; какви са идеологическите и силови механизми, които карат хората да гласуват и действат срещу собствените си интереси. Също така – какво ежедневие предопределя една консуматорска култура; какви политически борби могат да се случат в страна с деиндустриализирано производство и как експлоатирането на природни, енергийни и човешки ресурси се отразява на политически форми на организация. Ако се подходи от широката, тотална Марксова гледна точка, много по-ясни ще станат актуални процеси като например ролята на финансовия дълг в опита за урбанизиране на Пирин. Само такъв комплексен анализ, който се базира на класовия интерес и на класовата борба, би могъл да разкрие пълната картина на първоначалното натрупване на капитал и на формирането на „свободния“ работник в постсоциалистическа България.

Библиография↘

Свободен труд

от Тициана Теранова
превод: Неда Генова

Увод към българския превод

Тициана Теранова, италианска изследователка и активистка, занимаваща се с теми като дигитален труд в интернет и неолиберализацията на университета, преподава по Дигитални медии, култура и политика в университета *L'Orientale* в Неапол. Текстът, който поместваме в настоящия брой на dВЕРСИЯ, е един от ключовите научни трудове, занимаващи се с работата в интернет и основополагащ за критическото занимание със специфичността ѝ, но също така и с връзките ѝ с други културни индустрии и късния капитализъм като цяло. За първи път е публикуван в периодичното научно издание *Social Text* (vol. 8, nr. 2) през 2000 г. и е писан малко преди т.нар. дот-ком срив*, за който често става дума в по-осъвременената версия на статията. Преводът ни тук изхожда от четвърта глава на книгата, издадена през 2004 г. от Pluto Press**; също като статията, писана няколко години по-рано, и този текст е впечатляващо изпреварил времето си и префигуриращ по-късни развития и дебати като например тези, свързани с остойностяването на културно-афективното производство и отношенията в социалните медии.

Теранова проблематизира един от основните интелектуални и политически парадокси, характеризиращи ранните дебати от края на 1990-те години около статуса на труда в интернет: а именно тенденцията мрежата да бъде разглеждана *или* като привилигировано поле отвъд капиталистическите експлоаторски отношения, в което техническият и креативен труд е доброволно отдаван и представлява източник на удо-

* Под dot-com crash (още dot-com bubble или Y2K crash) се разбира бързото развитие, спекулация и експлоатация на интернет между 1997 и 2001 г. На 10 март 2000 г. борсовият индекс NASDAQ се срива след като е достигал своя пик.

** Terranova, T. (2004) Network Culture. Politics for the Information Age. London/Ann Arbor, MI: Pluto Press (www.plutobooks.com)]. Преводът на четвърта глава, Free labour, е изготвен с изричното съгласие на авторката и издателите и, за разлика от останалото съдържание в този брой, което е с Creative Commons лиценз, не може да бъде възпроизвеждан без изричното им съгласие. – Бел. ред.

волствие и възможност за личностно себестилизиране, *или* като авангард именно на късния постиндустриален капитализъм, чиито културно-афективни продукти са паднали жертва на процесите на „инкорпорация“, характерни за него. Без да губи от поглед необходимостта от занимание със спецификността на труда в интернет, Теранова се противопоставя на една романтизирана представа за мрежата като поначало „външна“ (и едва по-късно кооптирана) на капиталистическите производствени процеси и социално-материалната реалност, очертавайки свързаността ѝ с една по-широка (и пресичаща я) мрежа от социални, културни и икономически отношения. Тя подчертава сходствата на уповаването върху „свободния труд“ в интернет с подобно упование, характерно за културните икономики като цяло, особено при връзката им с т.нар. „умствен труд“. Тук няма да преповтарям в детайл основните тези на текста, а бих искала по-скоро да обърна внимание на изкусността, с която авторката развива заниманията си с главните противоречия, присъщи на мейнстрийм дебатите за интернет – от въпроса „доброволен или експлоатиран“ до коментарите, опитващи се да дефинират мрежата като или поле на съпротива, или на елитарна привилегия. Тя усложнява дебатите, като отказва да остане в тяхната логика. Така например става възможно културно-техническият, доброволно отдаден, труд да бъде мислен не само през призмата на добилото широка популярност движение за код с отворен достъп, ами включвайки редица често невидими и все пак основополагащи за съществуването на интернет дейности – от управление и писане в мейлинг листи до играта на чат хостове, от поддръжката на уебсайтове до оправянето на бъгове и пр. Един от приносите на текста е именно обхващането на тези често оставащи извън полезрението дейности и включването им в категорията на труда – ход, неизбежно водещ след себе си съществени въпроси от политически и икономически порядък.

Ще завърша, насочвайки вниманието към един нелек пре-

водачески избор, пред който ме изправи този текст. Централни понятия на авторката включват на английски език термина *knowledge* – знание, познание – като съставна част. Тук (компромисно) съм избрала да преведа *knowledge work* и *knowledge worker* като „умствен труд/работник“. Струва ми се важно обаче да наблегна върху *материално*-дискурсивните условия, средства и ефекти, които са неделима част от всеки вид труд, включително на този, определен като „умствен“. Същевременно знанието няма как да бъде мислено като плод на индивидуализирани ментални процеси, ами е винаги социализирано, йерархизирано, обусловено материално, преплетено с власт и явяващо се като поле на трансформация, съпротива, преговори. Надявам се, че този смисъл, който трудно може да бъде предаден на български език с думата „умствен“, ще бъде взет предвид при заниманията с тезите на статията. Една минималистична дефиниция на „умствения труд“, която можем да извлечем от текста на Теранова, и която от своя страна не би допуснала заличаването на *умствения/когнитивен/интелектуален компонент във всеки вид труд*, е, че при умствения труд „знанието [е] основен източник на добавена стойност“. Други често срещани понятия – *knowledge class* и *knowledge economy* – съм превеждала като „класа/икономика на знанието“.

Приятно четене!

Свободен труд

„Действителният не-капитал е трудът.“

(Карл Маркс, Критика на политическата икономия, с. 201)

Работата в дигиталната медийна индустрия никога не е била толкова забавна, за колкото бива представяна. Вероятно за работниците в най-известните и най-високостойностни компании за кратко работата може и да не се е усещала изобщо като работа.* От друга страна, дори по време на дот-ком балона „робите на мрежата“ (*netslaves*), възприели името на едноименния уебзин, бяха гласовити, що се отнася до експлоататорския характер на работата с нейния изнурителен ритъм и безмилостно непостоянство.** Те говореха за „24/7 електронни суетшопове“, оплакваха се от

* Виж етнографията на Андрю Рос на нюйоркската компания за дигитален дизайн *Razorfish* (Ross, 2003).

** http://www.disobey.com/netslaves/. Виж и духовитата класификация на дот-ком йерархиите на труда в Lessard & Baldwin, 2000.

90-часовата работна седмица и „идиотския мениджмънт на новите медийни компании“. Прекаленията в новата медийна индустрия засегнаха и множеството доброволци, които движеха известни сайтове за интернет гигантите. В началото на 1999-а г. седем от петнайсетте хиляди „доброволци“ на *America Online* разклатиха информационната лодка, изискайки от Министерството на труда да разследва дали AOL им дължи надници за това, че години наред са играли безплатно на чат хостове (вж. Margonelli, 1999, с. 138). Работели са дълги часове и това им е харесвало, но същевременно са усетили и болката от това да бъдат употребени от медийната индустрия.

Тези събития указаха неизбежния отпор срещу възвеличаването на дигиталния труд и подчертаха връзката му с модерния експлоататорски суетшоп, и ускоряващото се западане на умствения труд (*knowledge work*). Но въпросът за труда в „дигиталната икономика“ като ново развитие на познатата логика на капиталистическата експлоатация не може да бъде разрешен толкова лесно. Робите на мрежата са не просто типична за интернет форма на труд – те също така въплъщават едно комплексно отношение към труда, широко разпространено в късните капиталистически общества.

В тази глава наричаме „свободен труд“ онази прекомерна дейност, която превръща интернет в процъфтяваща и хиперактивна медия. Той е характеристика на културната икономика като цяло и важен, макар и непризнат източник на стойност в напредналите капиталистически общества. Гледайки на интернет като на специфичен аспект от фундаменталната роля на свободния труд, също така ще подчертаем връзките между „дигиталната икономика“ и онова, което италианските автономисти наричат „социална фабрика“ (или „общество-фабрика“) (вж. Virno & Hardt, 1996; Negri, 1989; Negri, 1991). „Обществото-фабрика“ описва процес, при който „работните процеси са се изместили от фабриката към обществото, така задвижвайки една истински комплексна машинария“ (Negri, 1989). Едновременно доброволно отдаван и

неплатен, доставящ удоволствие и експлоатиран, свободният труд в Мрежата включва дейности като правене на уебсайтове, модификация на софтуерни пакети, четене и участие в мейлинг листи и изграждане на виртуални пространства. Далеч от това да е „нереално“, празно пространство, интернет е движен изцяло от културен и технически труд – непрекъснато производство на стойност, напълно иманентна на потоците на мрежовото общество като цяло.

Защитата на това твърдение обаче веднага се усложнява с оглед скорошната история на англо-американската културна теория. Как да говорим за труд, особено културен и технически, след разгрома, извършен от трийсет години постмодернизъм? Постмодерният социалистически феминизъм от *Манифеста на киборга* на Донна Харауей изрежда някои от причините за антипатиите на критическата теория от 1980-те години към марксистките анализи на труда. Харауей изрично отхвърля хуманистките тенденции на теоретиците, които виждат в труда една „забележително привилегирована категория, която помага на марксистите да преодолеят илюзията и да открият онази гледна точка, която е необходима за промяната на света“ (Haraway, 1991, с. 159). По подобен начин и Пол Гилрой изразява негодувание от неадекватността на марксистките анализи на труда спрямо наследниците на робите, за които артистичната изява е важна като „средство както за индивидуално себестилизиране, така и за общностно освобождение“ (Gilroy, 1993, с. 40). Ако трудът е „хуманизиращата дейност на [белия] мъж“, то значи със сигурност този „хуманизиращ“ труд не принадлежи на ерата на мрежовия, постчовешки разум.

„Информатиката на господство“, описана от Харауей в *Манифеста*, е със сигурност обаче погълната от отношението между технология, труд и капитал. В рамките на двайсетте години от публикацията му тази триангулация стана още по-явна. Разширяването на интернет предоставя идеологическа и материална основа на съвременните тенденции

за увеличаване гъвкавостта на работната сила, непрекъснато преквалифициране, работа на свободна практика и разпространение на практики като *supplementing* (или носенето на допълнителна работа от конвенционалния офис в дома) (Castells, 1994, с. 395). Рекламни кампании и бизнес наръчници твърдят, че интернет е не само място на отпадане на опосредяването (имайки предвид прословутата смърт на посредника – от книжарници до туристически компании и магазини за компютри). Той също е и средство, чрез което възниква гъвкавият, колективен мрежови разум.

Източник: Aliran.com

Тук няма да съдя за „ефектите“ на интернет върху обществото. По-скоро ще очертая начина, по който интернет се свързва с автономистката „социална фабрика“. Така че ще разгледаме как „външната мрежа“ (*outernet*) – или мрежата от социални, културни и икономически отношения, които пресичат и надхвърлят интернет – обгръща и обвързва последния с по-широки потоци на труд, култура и власт. От основно значение тук е да се премине отвъд представата, че при киберпространството става дума за бягство от реалността, за да

можем така да разберем как реалността на интернет е дълбоко свързана с развитието на постиндустриалните общества като цяло. То е сродно с явленията, описвани като „външни икономики“ в рамките на някои теоретични перспективи (като например теорията за трансакционни разходи), твърдящи, че „производството на стойност все повече включва впримчването на продуктивни елементи и социално богатство, намиращи се извън прекия производствен процес...“ (Negri, 2003, с. 209). Културната и техническа работа е от централна важност за интернет, но тя също е и широкоразпространена дейност в напредналите капиталистически общества. Такъв труд не е уникален за т.нар. „умствени работници“, а представлява основна черта на постиндустриалната икономика. Всепроникващият характер на това размито културно производство поставя под въпрос легитимността на фиксираното отграничение между производство и потребление, труд и култура. Той също така подрива разграничението на Гилрой между работата като „иго, нищета и подчинение“ и артистичния изказ като средство за себестилизиране и общностно освобождение. Все по-размитата територия между производство и потребление, работа и културен изказ обаче не говори за възвръщане на спокойствието на отчуждения работник, описан от Маркс. Интернет не превръща автоматично всеки потребител в активен производител, а всеки работник в креативен субект. Процесът, при който производство и потребление биват реконфигурирани в рамките на категорията на свободния труд, говори за разгръщането на една друга логика на стойността, чиито ходове се нуждаят от внимателен анализ.*

* Разглеждайки тези развития, също така ще се позовавам върху дискусии, циркулиращи в интернет в сайтове като nettime, Telepolis, Rhizome и Ctheory. Онлайн дебатите са един от изразите на принадената стойност, родена от дигиталната икономика – тя е хиперпродукция, която може единствено да бъде частично реабсорбирана от капитала.

Дигиталната икономика

Понятието „дигитална икономика“ възниква в края на 1990-те години като начин за обобщаване на описаните по-горе процеси. Като понятие, то сякаш описва формация, която, от една страна, засяга постмодерната културна икономия (медиите, университета и изкуствата), а от друга – информационната индустрия (информационно-комуникационния комплекс). Подобно пресичане на две производствени полета представлява предизвикателство за теоретичното и практическо занимание с въпроса за труда. Този въпрос се е превърнал в маргинален в медийните изследвания, в сравнение с въпросите за собствеността (в политическата икономика) и потреблението (в културологията).

Тук ще разграничим между Новата икономика – „маркер на исторически период, отчитащ конвенционалната си връзка с интернет компании“ (Ross, 2003, с. 9) – и дигиталната икономика – едно по-малко преходно явление, основаващо се върху ключови характеристики на дигитализираната информация (лесното копиране и ниската или нулева цена на споделяне). Според дефиницията на Ричард Барбрук, дигиталната икономика се характеризира с появата на нови технологии (компютърни мрежи) и нови типове работници (като дигиталните занаятчии) (Вж. Barbrook, 1997, и 1999).* Според Барбрук дигиталната икономика е смесена икономика: тя включва публичен елемент (държавното финансиране на първоначалното изследване, което създава *ARPANET*, финансовата поддръжка на научни дейности, имащи ключова роля за изграждането културата на интернет); пазарно-мотивиран елемент (появил се по-късно и опитващ се да си присвои дигиталната икономика като въвежда наново остоковяването); и икономика на даровете (истинският израз на напредналата капиталистическа

* Вж. *Digital Artisan Manifesto* (анонимен автор) и аргумента на Андрю Рос в *NoCollar*, че дигиталното занаятчийство е израз на една краткотрайна фаза в пазара на интернет, отговаряща на временния недостиг на способности, който първоначално предотвратява едно по-индустриално разделение на труда (Ross, 2003).

продукция, който подготвя окончателното ѝ преодоляване в един бъдещ „анархо-комунизъм“).

Барбрук твърди, че във визията на политици и корпоративни лидери, обвързващи бъдещето на капитализма с информационната стока, е заложено принципно неразбиране. Той обръща внимание на множеството дискусионни групи, мейлинг листи и на разпределеното обучение на програмисти, и твърди, че интернет далеч не е просто нов начин за продажба на стоки. Преобладаването на взаимоотношения на сътрудничество на големи разстояния и безпаричният обмен подсказват за практикувано отношение с жизнеспособен и алтернативен политически и икономически модел.

Неограничавани от физическата дистанция, те си сътрудничат, без директното посредничество на парите или политиката. Като не се интересуват от авторски права, те дават и получават информация, без дори да помислят за плащане. Там отсъстват държави или пазари, които да опосредяват социалните връзки – мрежовите общности са по-скоро формирани през взаимните задължения, създадени от даровете на времето и идеите. (Barbrook, 1999, с. 135)

Визията на Барбрук за информационните общи блага само е затвърдена от по-късната експлозия на *peer-to-peer* мрежи за споделяне на файлове – огромно мрежово явление, което разбуни музикалната и филмова индустрии.

От марксистко-хегелиански ъгъл Барбрук вижда във високотехнологичната икономика на даровете процес на преодоляване на капитализма отвътре. Тази икономика е иновативски момент, който надскача както пуризма на направи-си-сам културата на Новото ляво, така и неолиберализма на идеолозите на свободния пазар: „парично-стоковите и даровите отношения не са просто в противоречие, но също така и съществуват наред и в симбиоза едно с друго“ (Barbrook, 1999, с. 137). Участниците в икономиката на даровете не се колебаят да използват пазарни източници или държавно финансира-

не, за да приложат потлач* икономиката на свободния обмен. Потлачът и икономиката обаче в крайна сметка си остават несъвместими, и пазарната икономика постоянно заплашва с реприватизация на общите анклави на икономиката на даровете. Според Барбрук остоковяването и повторното налагане на режима на собствеността са главната стратегия, чрез която капитализмът се опитва да върне анархо-комунизма на Мрежата обратно в пределите си.

Този ранен опит за предлагане на полемична платформа, от която да се мисли дигиталната икономика, слага прекомерно голям акцент върху автономията на високотехнологичната икономика на даровете от капитализма. Процесите на обмен, характеризиращи интернет, не са просто повторното явяване на комунизма в най-напредничавата икономика, на потиснатото друго, излизащо на повърхността точно в момента, когато изглежда сякаш е разгромен. Важно е да си припомним, че икономиката на даровете – като част от по-голяма информационна икономика – е сама по себе си важна сила във възпроизводството на трудовата сила в късния капитализъм като цяло. Осигуряването на „свободен труд“, както ще видим по-нататък, е основополагащ момент в създаването на стойност в икономиката като цяло – отвъд дигиталната икономика на интернет. Както ще стане ясно, условията, които правят от свободния труд важен елемент на дигиталната икономика, са основани на труден експериментален компромис между исторически залегналото културно и афективно желание за креативно производство (от вида, който често се асоцира с наблягането на Гилрой върху „индивидуално[-то] себестилизиране, [...] и общностно[то] освобождение“), и настоящия капиталистически фокус върху знанието като

* Потлачът (букв. – „дар“; „раздавам“) е социална практика на северноамерикански местни племена, характеризираща се с разхищаването и доброволното отдаване на дарове в общността. Комплексността на значението, функцията и отношението спрямо живота в общността като цяло на този феномен е описана от френския антрополог Марсел Мос в есето му от 1925 г. „Дарът. Форма и основание за обмена в архаичните общества“. Издадено е на български през 2001 г. от изд. „Критика и хуманизъм“. – Бел. прев.

основен източник на добавена стойност.

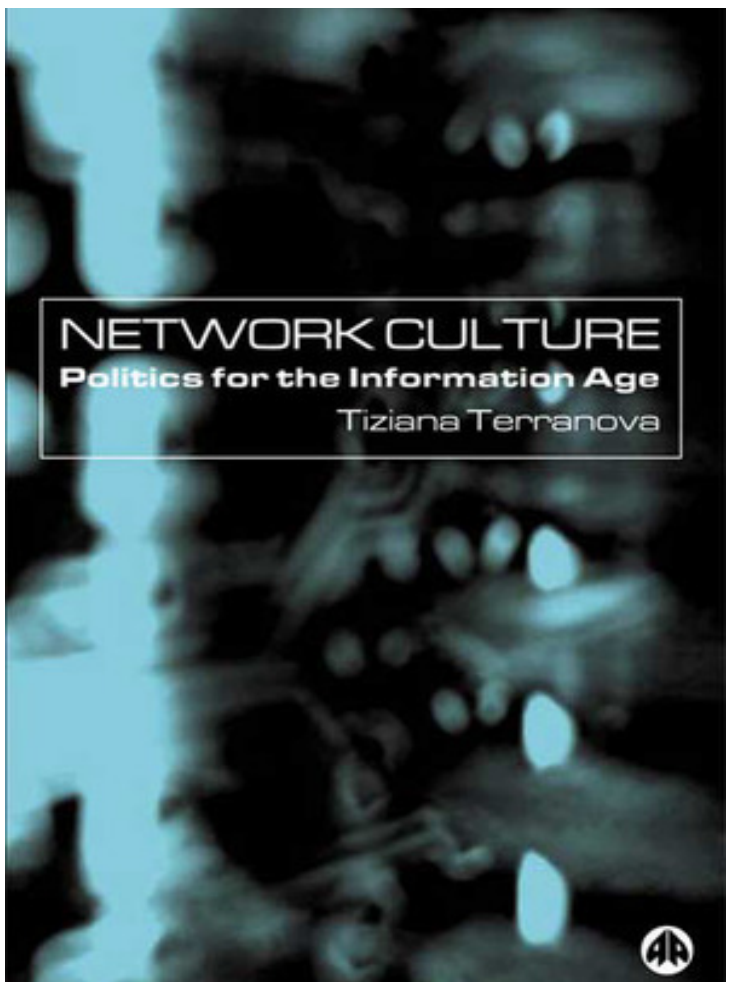
Доброволците за *America On Line*, робите на мрежата и любителите уебдизайнери не работят просто защото капиталът иска от тях да работят, а от желание за афективно и културно производство. То е не по-малко реално само защото е социално формирано. Културната, техническа и креативна работа, поддържаща Новата икономика, е направена възможна от развитието на капитала отвъд ранните индустриални и фордистки форми на производство и следователно е особено широкоразпространена именно в тези сфери, където постфордизмът е действал в продължение на няколко десетилетия. В свръхразвитите страни краят на фабриката води до маргинализацията на старата работническа класа, но също така и произвежда поколения работници, които биват многократно адресирани като активни потребители на стоки, носещи смисъл. Свободният труд е моментът, в който това осведомено потребление на култура бива превърнато в излишък от производителни дейности, които биват едновременно приети с наслаждение и безсрамно експлоатирани.

Теорията на мениджмънта също все повече се занимава с въпроса за умствения труд – неопределимото качество, централно за процесите на стимулиране на иновациите и за постигане на целите за конкурентноспособност. Например Дон Тапскот пише в *The Digital Economy* (един класически пример за мениджърска литература от Новата икономика) за една „нова икономика, базирана върху мрежовото свързване на човешкия интелект“ (Tapscott, 1995, с. xiii). Човешкият интелект предоставя силно необходимата за икономическото здраве на организацията добавена стойност. Той обаче поставя и проблем: не може да бъде управляван по съвсем същия начин, както по-традиционните видове труд. Умствените работници имат нужда от отворени организационни структури, за да могат да произвеждат, тъй като производството на знание се основава на сътрудничество. Него Барбрук бе дефинирал като „икономика на даровете“.

... понятието за контрол и управление се изменя към структури, основани върху работата в екип. Всеки, носещ отговорност за управлението на умствени работници, е наясно, че те не могат да бъдат „управлявани“ в традиционния смисъл на думата. Често те имат специализирани познания и способности, с които мениджмънтът не може да се сравнява или дори разбере. Новото предизвикателство пред мениджмънта е на първо място да привлече и задържи тези активи като маркетира спрямо тях организацията, а после да предостави креативната и отворена комуникационна среда, където тези работници да могат ефективно да приложат и увеличат познанията си. (Tapscott, 1995, с. 35; акцентът мой)

Следователно за Тапскот дигиталната икономика решава по магически начин противоречията на индустриалните общества, каквото е класовата борба: докато в индустриалната икономика „работничката се опитва да постигне удовлетворение чрез свободното време [и]... е отчуждена от средства-та за производство, притежавани и контролирани от някой друг“ (Tapscott, 1995, с. 18), в дигиталната икономика тя намира удовлетворение чрез работенето и открива в ума си своите собствени, неотчуждени средства за производство. Такива производителни средства трябва да бъдат култивирани чрез насърчаването на работничката да участва в културата на обмен, чиито потоци са предимно държани от компанията, но трябва да включват и нещо „външно“: контакт с бързия свят на знанието като цяло. Конгресът, изложението, конферен-цията – традиционните начини на износ на това общо позна-ние – биват допълнени от мрежови технологии както в, така и извън компанията. Въпреки че трафикът на тези потоци на знание трябва да бъде контролиран (оттам идва и корпо-ративната грижа към употребата на интранет), интернет ефективно функционира като канал, през който „човешкият интелект“ обновява способността си за производство.

Възможно ли е да погледнем отвъд тотализиращата реклама на мениджърската литература, но и отвъд някои от концептуалните ограничения на Барбруковия модел на икономиката на даровете? Ще разгледаме някои възможни обяснения за едновременното съществуване в рамките на дебата за дигиталната икономика на дискурси, които привиждат в нея опозиционно движение, и такива, които виждат в нея функционално развитие към нови механизми за извличане на стойност. Възможно ли е краят на отчуждението в марксистки смисъл, за което мениджмънт гурутата мечтаят, да е едно и също с икономиката на даровете, възвестена от левичарския дискурс?

Корица на книгата *Network Culture. Politics for the Information Age*, по чиято четвърта глава е направен настоящият превод. Източник: *Pluto Press*.

Можем да започнем да търсим изход от тази задънена улица, отделяйки етикета „дигитална икономика“ от изключителната му употреба за обозначаването на напреднали форми на труд (можем, следователно, да започнем, отнемайки иноваторския му статут). Тази глава описва „дигиталната икономика“ като специфичен механизъм на вътрешно „каптиране“ на по-широки находища от социално и културно знание. Дигиталната икономика е важно поле на експериментаторство със стойност и свободен културен/афективен труд. Става дума за специфични производствени форми (уебдизайн, мултимедийна продукция, дигитални услуги и др.), но и за форми на труд, които не биват непосредствено разпознавани като такива: чатове, истории от „истинския живот“, мейлинг листи, любителски бюлети-

ни и прочие. Тези видове културен и технически труд не са произведени от капитализма по директен начин в смисъла на причина и следствие – тоест, те не са се развили просто в отговор на икономическите нужди на капитала. Те обаче са се развили във връзка с експанзията на културните индустрии и са част от процеса на икономическо експериментиране със създаването на парична стойност от знание/култура/афект.

Този процес е различен от онзи, описван от популярната лява мъдрост за инкорпорирането на автентични културни моменти: не става дума за лошите момчета на капитала, които се промъкват към ъндърграунд субкултури или подчинени култури, „инкорпорирайки“ плодовете на производството им (стилове, езици, музика) в хранителната верига на медиите. Този процес по-често се приема за края на определена културна формация или поне за края на „автентичната“ му фаза. След инкорпорацията им, локалните култури биват подхванати и разпространявани глобално, така допринасяйки към културната хибридизация или към културния империализъм (в зависимост от това кого слушате). Вместо капиталът да „инкорпорира“ изотвън автеничните плодове на колективното въображение, изглежда по-приемливо да мислим културните потоци като произхождащи от поле, което е винаги вече на капитализма. При инкорпорацията не става дума за капитал, който връхлита автентичната култура, а за един по-иманентен процес на провеждане на колективния труд (дори като културен труд) в паричните потоци и неговото структуриране в капиталистически бизнес практики.

Субкултурните движения в продължение на десетилетия тъпчат джобовете на мултинационалния капитализъм. Подхранвани от потреблението на по-ранни културни моменти, субкултурите са предоставяли външния вид, стила и звуците, които продават дрехи, CD-та, видео игри, филми и рекламни слотове по телевизията. Това често се случва чрез активното участие на членове на субкултурите в производството на културни блага (независими лейбъли в музиката;

малки дизайнерски магазини в модата)*. Това участие, както предполага и думата, е доброволно явление, макар и често да е съпроводено от викове „Продажници!“ Плодовете на колективния културен труд не просто са присвоявани, но и доброволно провеждани и структурирани по противоречив начин в капиталистически бизнес практики. Отношението между култура, културни индустрии и труд в рамките на тези движения е много по-комплексно, отколкото предполага представата за инкорпорация. В този смисъл, дигиталната икономика не е ново явление, а просто нова фаза в тази дълга история на експериментиране.

Класа на знанието и нематериален труд

Въпреки множеството повече или по-малко подвеждащи възвеличавания на демократичния потенциал на интернет, неговите връзки с капитализма винаги са били твърде крепки, за да е спокоен политизираният ум. Изкушаващо е да противодействаме на наивния технологичен утопизъм, обръщайки внимание на това, че компютърните мрежи са материалното и идеологическо сърце на информационния капитал. Интернет, рекламиран по телевизията и изобразяван в пресата, изглежда не просто като най-новото въплъщение на неуморно търсещия нови пазари капитал, но и се явява като една машина, произвеждаща пълен консенсус. Тя социализира масата пролетаризирани умствени работници в икономиката на несекваща иновация**. Все пак, според новата мода, ако скоро не минем онлайн, ще излезем от употреба, ще станем ненужни и ще бъдем ликвидирани. Ако обаче го направим, ще станем

* За обсъждане на независимата музикална индустрия и отношението ѝ спрямо корпоративната култура, виж Hesmondalgh, 1999. Анджела Макроби също изследва подобно явление в модата и дизайнерската индустрия в McRobbie, 1998.

** Виж стимулиращия раздел върху работата във високотехнологичната индустрия в: Bosma et. al., 1999.

част от „хайвмайнда“ (*hive mind*)* – или нематериалната икономика на интелигентните свързани субекти, отговорни за забързването на ритъма на „безконечните вълни на разклоняващи се иновации“ (Kenney в Davis et al., 1997)** на капитала. Мултимедийни артисти, писатели, журналисти, софтуерни програмисти, графични дизайнери и активисти, ведно с малки и големи компании, са в сърцето на този проект. За някои те представляват новия културен елит, а за други – нова форма на пролетаризиран труд***. Дигиталните работници биват описвани съответно като или съпротивляващи се, или подкрепящи капиталистическия проект, често в пряка връзка с позициите им в мрежовия, хоризонтален и все пак йерархичен свят на умствената работа.

Всяко отсъждане относно политическия потенциал на интернет следователно е обвързано не само с прехвалената му способност да позволява децентрализиран достъп до информация, но и с въпроса за това кой и как се ползва от него. Твърдението е, че ако децентрализираната структура на Мрежата струва нещо, то трябва да имаме познание за съставящото я население (оттам идват и безкрайните статистики върху дохода, националността, пола и расата на интернет потребителите – най-често запитваната, изпитвана и все пак непрогледна материя за проучвания в света). Ако това население все още е предимно съставено от „умствени работници“ – един глобален елит без връзка с онеправданото мнозинство, – то има значение дали тези работници са приемани като носители на елитарна културна и икономическа

*Букв. „кошерен/разроен ум“. Може да описва поведението на роящи се насекоми, като например пчелните колонии. Често употребяван и за обозначаване на споделения интелект, съзнание или познание в голяма група хора. – Бел. прев.

** Виж и Morris-Suzuki в Davis et al., 1997.

*** Виж Suvin, 1991, и Aronowitz & Di Fazio, 1994. Според Андрю Клемент информационните технологии са въведени като продължение на тейлъристките техники на научен мениджмънт по-скоро на наетите на средните етажи в компаниите, отколкото на чиновниците. Тези технологии отговарят на мениджърската нужда от ефикасни начини за управление на интелектуалния труд. Клемент обаче изглежда обвързва този научен мениджмънт с работната станция, макар и да е готов да признае, че личните компютри въвеждат елемент на автономия, към която мениджмънтът изпитва особена неприязън (Clement, 1988).

власт или като авангарда на нови конфигурации на труда, които не гарантират непременно елитен статус.

Въпросът за това кой използва интернет е едновременно необходим и все пак подвеждащ. Необходим е, защото трябва да се запитаме кой участва в дигиталната икономика преди да можем да я съдим. Подвеждащ е, защото има за презумция, че всичко, което трябва да знаем, е как да локализираме умствените работници в дадена „класа“ и че познанието за нея би ни дало отговор за политическия потенциал на Мрежата като цяло. Ако можем да докажем, че умствените работници са авангардът на труда, то тогава Мрежата се превръща в съпротивително пространство (Barbrook, 1999); ако можем да докажем, че умствените работници владеят властта в информационните общества, то тогава Мрежата е продължение на затворената общност на средните класи (вж. Robins, 1996). Дори ако признаем, че умствените работници са действително фрагментирани що се отнася до йерархия и статус, това няма да ни помогне особено – пак ще бъдем доведени до една опростена система на категоризация, в която Мрежата се превръща в поле на борби между разнородните представители на класата на знанието.

Въпросът е усложнен още повече от упоритата съпротива на „знанието“ спрямо количественото му определение: знанието не може да бъде приковано единствено до определени социални отрязъци. Макар че преходът от фабриката към работата в офиси, от производството към услугите, е широко приет, все още не е ясно защо някои хора са квалифицирани, а други не (вж. Webster, 1995). „Умствената работничка“ е една изключително оспорвана социологическа категория.

Възможен е обаче и един по-интересен ход, ако не разглеждаме класата на знанието в рамките на количествени параметри, а се концентрираме върху „труда“. Макар че представата за класа запазва материална стойност, незаменима за разбирането на опита на конкретни исторически субекти, тя има и своите ограничения: тя например „замразява“ субекта

подобно на субстанция в химичната периодична таблица. Човек е роден като определен елемент (метал от работническата класа), но може да се превърне в нещо друго (силикон от средната класа), ако бъде подложен на съответните алхимични процеси (образование и доход). Такова разбиране за класата също така замразява културните и парични потоци, които мобилизират трудовата сила като цяло. С оглед ползването на интернет, то предизвиква неопределените възхвали или порицания, които описах по-горе, и не обяснява или осмисля хетерогенността и наличието на допирни точки сред интернет потребителите. Следователно мисленето на описаното от италианските автономисти и особено от Маурицио Лацарато като нематериален труд изглежда по-полезно. За Лацарато понятието *нематериален труд* се отнася до *два различни аспекта* на труда:

От една страна, то разглежда „информационното съдържание“ на стоката, отнася се пряко до промените в трудовите процеси на работниците – където способностите, нужни за прекия труд, все повече се превръщат в такива, включващи кибернетичен и компютърен контрол (и хоризонтална и вертикална комуникация). От друга страна, що се отнася до дейността, произвеждаща „културното съдържание“ на стоката, нематериалният труд включва редица дейности, които често не биват разпознавани като „работа“ – с други думи, видовете дейности, участващи в дефинирането и фиксирането на културни и артистични стандарти, моди, вкусове, потребителски норми и, по-стратегически погледнато, обществено мнение (Lazzarato в Makdisi et al., 1996, с. 133).

За разлика от умствената работничка, нематериалният труд не е напълно ограничен до една специфична класова формация. Лацарато настоява, че тази форма на трудова сила не е ограничена до висококвалифицираните работници, ами представлява тип дейност на всеки продуктивен субект в постиндустриалните общества. При висококвалифицира-

ния работник тези способности са вече налице. При младия работник, при прекаризирания, при безработния младеж обаче тези способности са виртуални – тоест има ги, но са все още неопределени. Това означава, че нематериалният труд е една виртуалност (неопределена способност), принадлежаща към постиндустриалната производителна субективност като цяло. Например обсесивното наблягане върху образованието от страна на правителствата на 1990-те години може да бъде прието като опит за предотвратяване на изчезването на тази виртуалност или пък на това тя да бъде отведена към неприемливи за съвременните властови структури места. Въпреки всичките противоречия на развития капитал и отношението му към структурната безработица, на постмодерните правителства не им харесват абсолютно негодните за работа. Потенциалностите на работата трябва да бъдат поддържани живи като един вид постиндустриална резервна сила. Нито пък може да им бъде позволено да отведат енергията си към експерименталните, номадски и антипродуктивни стилове на живот, които така жестоко бяха нападнати от Закона за наказателното право и публичния ред в средата на 1990-те години във Великобритания*.

За разлика от постфордистите обаче, и в съответствие с автономистките си корени, Лацарато разбира нематериалния труд като не просто функционален спрямо една нова историческа фаза на капитализма:

Виртуалността на тази способност е нито празна, нито аисторична; тя представлява по-скоро отваряне и потенциалност, чиито исторически произходи и предшественици са „борбата срещу работата“ на фордисткия работник, а по-наскоро и процесите на

* Законът за наказателното право масово беше възприет като законодателна промяна срещу рейв партита и по-голямата част от кампанията срещу него бе организирана около „правото на купон“. Най-унищожителните му ефекти обаче падат върху неоплеменните, номадски лагери, които де факто са погубени или биват принудени да се преместят в Ирландия. Вж. Natella & Tinari, 1996

социализация, образователно формиране и културно самоостойностяване. (Lazzarato в Makdisi et al., 1996, с. 136)

Това разпръскване на нематериалния труд (като виртуалност и актуалност) усложнява представата за „умствената работничка“ като класа в „индустриалния“ смисъл на думата. Бидейки колективна характеристика на работната сила, нематериалният труд може да бъде възприет като пропиващ социалното тяло с различна степен на интензивност. Тази интензивност е произведена от процесите на „отвеждане“ на капиталистическата формация, която разпределя стойността спрямо логиката си на печалба*.

Протест на 9.10.1994 г. в Лондон срещу приемането на Закона за наказателното право и публичния ред. Източник: digitaljournalist.eu

* В двата тома на *Капитализъм и шизофрения*, Жил Дельоз и Феликс Гатари описват процесите, спрямо които капиталът размества и пренамества тела и култури, като движение на „декодиране“, ръководено от „аксиоматизация“. Декодирането е процес, чрез който по-старите културни ограничения биват изместени и премахнати – както се случва при модернизацията с по-старите и локални култури. Културни и капиталови

Ако знанието е поначало колективно, то това стои още повече така в постмодерната културна икономия: музиката, модата и информацията са всичките произведени по колективен начин, а компенсирани селективно. В случая на модата и музиката, само някои компании попадат в корпоративните дистрибуторски вериги; спекулативният капитал инвестира само в някои сайтове. Колективната форма на културна работа обаче прави възможни тези продукти, дори и печалбата да е несъразмерно присвоена от вече установилите се корпорации.

От тази гледна точка добре познатата представа, че интернет материализира „колективния интелект“ не е съвсем не на място. Интернет подчертава съществуването на мрежи от нематериален труд и ускорява наслояването им в една колективна единица. Производителните способности на нематериалния труд в интернет обхващат работата на писане/четене/управление на и участие в мейлинг листи/уебсайтове/чатове. Тези дейности попадат извън представата за „абстрактен труд“, дефинирана от Маркс като снабдяването с време за производството на стойност без оглед на полезните характеристики на продукта (вж. Berardi, 1998, с. 43). Те свидетелстват за инвестирането на желание в производството, подобно на начина, теоретизиран от много културни теоретици по отношение на потреблението.

За много коментатори експлозията от продуктивни дейности е компрометирана от глобално привилегирования характер на населението на Интернет. Можем обаче да твърдим и че прозрението, че нематериалният труд е разпръснато, колективно качество на постиндустриалния труд в неговата цялост, не отрича наличието на йерархии в знанието (както технически, така и културни), които предструктурират (но не предопределят) естеството на подобни дейности. Тези

потоци са освободени от декодирането, а после отведени в процеса на аксиоматизация, който е абстрактен момент от превръщането на пари в печалба. Следователно декодиращите сили на глобалния капитализъм отварят възможностите за нематериален труд. Вж. Дельоз и Гатари, 2004 и 2009.

йерархии оформят степените, в които подобни виртуалности стават актуалности, тоест преминават от потенциал към това да бъдат реализирани като процесуални, конституиращи елементи от културното, афективно и техническо производство. Нито капиталът, нито живият труд искат да има работна сила, която е завинаги изключена от възможностите на нематериалния труд. Но тук желанията им спират да се припокриват. Капиталът иска да запази контрол върху разгръщането на тези потенциалности и върху процесите на остойностяване. Което значи, че относителното изобилие от културно/техническо/афективно производство в Мрежата не съществува под формата на свободно плаваща постиндустриална утопия, ами в пълно, съ-съставляващо взаимодействие с късния капитализъм.

Колективни умове

Колективното естество на свързания, нематериален труд е възторжено описвано в утопичните изказвания на кибер-либертарианците от 1990-те години. Например популярното твърдение на Кевин Кели в *Out of Control* е, че интернет представлява колективен „хайвмайнд“. Според Кели интернет е пореден израз на принципа на самоорганизацията, разпространен в техническите, естествени и социални системи. Интернет е материалното свидетелство за съществуването на самоорганизиращите се, безкрайно производителни дейности на свързаните човешки умове (вж. Kelly, 1994). От една друга перспектива Пиер Леви се позовава на когнитивната антропология и постструктуралистката философия, твърдейки, че компютрите и компютърните мрежи правят възможна появата на „колективен интелект“. Леви, вдъхновен от ранните трудове на експериментатори като Дъглас Енгелбарт, отстоява нов хуманизъм, „който въплъщава и увеличава обхвата на самопознанието и колективната мисъл“

(Provenzo в Levy, 1999, с. viii). Според Леви ние преминаваме от един картезиански мисловен модел, основан на индивидуалната представа за *cogito* (аз мисля), към колективното или множествено *cogitamus* (ние мислим):

Що е колективен интелект? Това е форма на универсално разпределен интелект, непрекъснато подсилван, координиран в реално време и водещ до ефективното мобилизиране на способности [...]. Основата и целта на колективния интелект е взаимното разпознаване и обогатяване на индивидите, а не култът на фетишизираните или въплътените общности (Levy, 1999, с. 13).

И Леви като Кели формулира аргумента си в рамките на често срещаната реторика на съревнование и гъвкавост, доминираща хегемонния дискурс на дигитализирането: „колкото повече сме способни да формираме интелигентни общности като непредубедени мислещи субекти, способни на инициатива, въображение и бързи реакции, толкова по-сигурен ще е успехът ни в тази изключително конкурентна среда“ (Levy, 1999, с. 1). Според Леви дигиталната икономика подчертава невъзможността за абсорбиране на интелекта в процесите на автоматизация: за разлика от първата кибернетична вълна, която измества работниците от фабриката, компютърните мрежи отново подчертават уникалната стойност на човешкия интелект, което действително създава стойност в икономиката на знанието. Според него, тъй като икономиката все повече разчита на производството на креативни субективности, това производство е много вероятно да произведе един нов хуманизъм и да постави креативния потенциал на човека отново в центъра.

Особено в случая на Кели ни беше лесно да отхвърлим представата за „хайвмайнда“ и самоорганизиращия се подобно на свободен пазар интернет като част от реториката на „златната треска на интернет“, която беше навременно унищожена от неочакваните събития през 2001 г. (дот-ком срива,

възраждането на международния тероризъм и империализъм). Трудно ни беше да избегнем чувството за раздразнение в лицето на такова доброволно пренебрежение към реалностите на работещите във високотехнологичните индустрии – от отровния свят на фабриките за силиконови чипове до електронните суетшопове на *America Online*, където техническият труд е омаловажен, а отпадането на работници – високо (вж. Little Red Henski в Bosma et al., с. 189-91). Как можем да се придържаме към представата, че културното производство и нематериалният труд в Мрежата (както вътрешна, така и външна) са колективни след експлозията на Проблем 2000* и без да се присъединим към идеалистичния и телеологичен дух на революцията на свързаност?

Бихме могли да започнем с едно просто наблюдение: самоорганизиращият се колективен интелект на киберкултурната мисъл улавя съществуването на свързан, нематериален труд, но анализът му на операциите на капитала като цяло е слаб (включително съвместното съществуване на различни капиталистически лобита и отношението им спрямо институционалното управление). Все пак капиталът е изкуствената среда, в която се материализира колективният интелект. Колективното измерение на свързания интелект трябва да бъде разбрано исторически, като част от специфична движеща сила на капиталистическото развитие. Италианските писатели, идентифициращи се с постграмшианстката марксизъм на Автономистите (*Autonomia Operaia*), отдавна се занимават с това отношение, фокусирайки се върху мутацията на труда в заника на фабриката. Представата за самоорганизиращ се „колективен интелект“ обезпокоително прилича на една от централните им идеи, а именно „общия интелект“. Автономистите я „извличат“ от духа, ако не от същинския текст на Марксовите Ръкописи (*Grundrisse*). „Колективният интелект“

* Проблем 2000 или Y2Y bug/Millenium problem е поредица компютърни бъгове, свързани с форматирането и съхранението на календарни данни за датите в началото на 2000 г. – Бел. прев.

или „хайвмайндът“ частично улавя духа на „общия интелект“, но отменя критичното теоретизиране на автономистите на отношението му спрямо капитала.

В любимия текст на автономистите, *Grundrisse*, и особено във Фрагмента за машините, Маркс твърди (според резюмето на Паоло Вирно), че:

Знанието – на първо място научното знание, но не само то, – именно поради автономията си от производството, клони към превръщането си в нищо по-малко от основната производителна сила, така придавайки на повторителния и обособен труд една остатъчна позиция. Тук се занимаваме със знание, [...] което се е въплътило [...] в автоматичната система на машините (Virno, 1996, с. 266).

Листовка, поместена във вестник от 1999 г. от Великобритания, съдържаща съвети и насоки за справяне с очаквания с настъпването на новата година Проблем 2000. Източник: BBC.

Из блестящите страници на Фрагмента „другият“ Маркс от *Grundrisse* (прият от социалните движения на 1960-те и 1970-те години срещу по-ортодоксалния прочит на *Капиталът*) описва системата от индустриални машини като ужасяващо чудовище от метал и плът:

Производственият процес е престанал да бъде трудов процес в смисъл, че трудът е престанал да обхваща производствения процес като господствуващо над него единно начало. Напротив, трудът се явява сега само като съзнателен орган, разпръснат на много точки на механичната система във вид на отделни живи работници и подчинен на съвкупния процес на самата система от машини, като фактор, който е само едно от звената на системата, чието единство съществува не в живите работници, а в живата (активна) система от машини, която по отношение на единичната, незначителна дейност на работника, в противоположност на него, се явява като огромен организъм. (Маркс, 1978б, с. 184)

Италианските автономисти извличат от тези страници представата за „общ интелект“ като „ансамбъл от знание, [...] който съставлява епицентъра на социалното производство“ (Virno, 1996, с. 266). За разлика от оригиналната формулировка на Маркс обаче, автономистите избягват да обрисуват с модернистки тропи общия интелект като дяволска машина. Те твърдят, че Маркс напълно идентифицира общия интелект (или знанието като основна производителна сила) с фиксирания капитал (машината) и така пропуска да отчете факта, че общият интелект не може да съществува независимо от конкретните субекти, които опосредяват учленяването на машините една спрямо друга. Общият интелект е учленяването на фиксирания капитал (машините) и живия труд (работниците). Ако разглеждаме интернет и компютърните мрежи като цяло като най-последните машини – най-скорошния израз на фиксирания капитал, – то няма да ни е трудно да си представим, че общият интелект е жив и здрав и днес.

Автономистите обаче не спират до описанието на общия интелект като сглобка от човешки същества и машини в сърцето на постиндустриалното производство. Ако случаят беше такъв, чудовището от метал и плът на Маркс щеше просто да е осъвременено до една обхващаща целия свят мрежа, при която компютрите използват хората, за да може машинната система (и следователно капиталистическото производство) да функционира. Визуалната сила на описанието на Маркс е обновена от киберпънк образите на неподвижни хакерски тела, свързани като с пъпна връв с матрицата и превърнали се в израстъци на едно живо, всемогъщо киберпространство. Отвъд доходоносните специални ефекти, боксофис успехът на филмите от *Матрицата* потвърждава популярността на параноидната интерпретация на тази мутация.

На залегналия в това описание хуманизъм автономистите противопоставят представата за „масова интелектуалност“, живия труд във функцията си на определящ учленяването на общия интелект. Масовата интелектуалност – като ансамбъл, като социално тяло – „е вместилището на неделимите познания на живите субекти и на тяхното лингвистично сътрудничество… една важна част от знанието не може да бъде вложена в машини, а […] трябва да се зароди като пряко взаимодействие на работната сила“ (Virno в Makdisi et al., 1996, с. 270). Както подчертава Вирно, при масовата интелектуалност не става дума за различните роли на умствените работници, ами за едно „*качество* и отличителен белег на *цялата* работна сила в постфордистката ера“ (Virno в Makdisi et al., 1996, с. 271).

Широкото разпространение на колективния интелект както в мениджърската литература, така и в марксистката теория може да бъде разбрано като резултат на споделена интуиция за качеството на работата в информационните общества. Умственият труд е изначално колективен, той е винаги резултат от колективното и социално производство на знание (вж. Lazzarato в Bosma et. al., 1999, с. 159-166, и Morris-

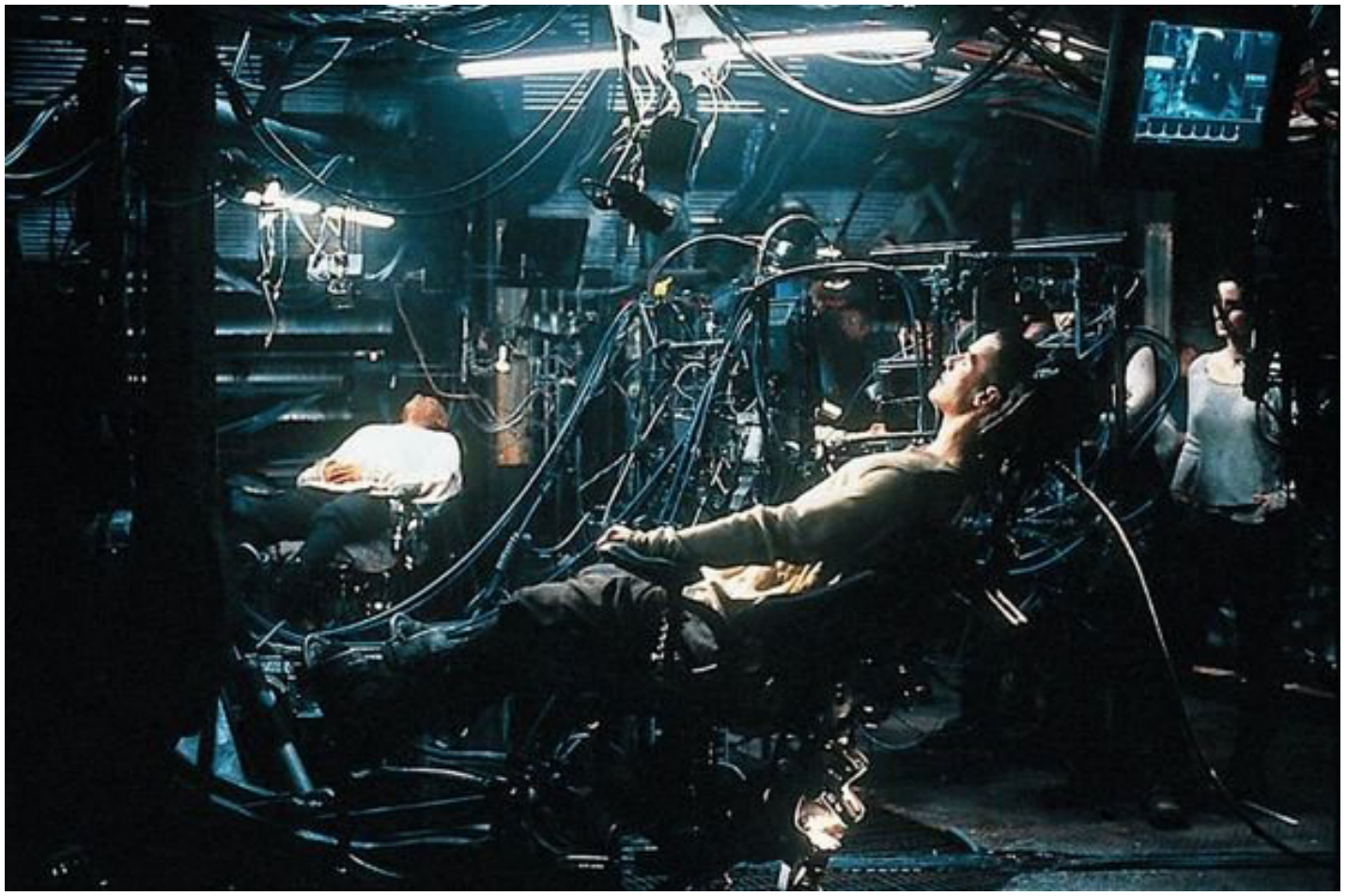
Suzuki в Davis et. al., 1997, с. 13-27). Проблемът на капитала е как да извлече колкото се може повече стойност (в езика на автономистите, да остойности) от това богато, макар и леко неподатливо поле.

При колективния умствен труд следователно не става дума за тези, които работят в индустрията на знанието. Но също не иде реч и за заетост. Масовите съкращения в дотком сектора не предотвратяват нарастването на интернет съдържанието или технологичните мутации. Отчитането на колективния аспект на труда включва отхвърлянето на равнозначността между труд и заетост, вече заявено от Маркс и подчертано от феминизма и постграмшианската автономия (Вж. Negri в Bosma et al., 1999, с. 181-186, и Haraway, 1991). Трудът не е равнозначен на наемен труд. Това разбиране може да ни помогне в отричането на част от противното говорене за безработицата, което превръща безработния човек в обект на покровителствено отношение, подбутвания и подтиквания от страна на правителствата в индустриализираните страни („Приеми всяка налична работа или…“). Често безработните само са наричани така, а са в действителност живецът на тежката сива икономика – зле платена работа, която също се влива и в новата медийна индустрия (Ross, 2003). Подчертаването на това, че трудът не е равнозначен на заетостта означава и отчитане важността на свободния афективен и културен труд за медийната индустрия – била тя стара или нова.

Ефемерни стоки и свободен труд

Съществува както приемственост, така и прекъснатост между старите и новите медии, що се отнася до отношението им спрямо културния и афективен труд. Приемствеността изглежда е заложена в споделената им опора върху

публиката/потребителите като производителни субекти. Разликата се корени както в начина на производство, така и в начините, по които работят властта/знанието при двата типа. Въпреки различните национални истории (някои от

Сцена от филма Матрицата от 1999 г.

които наблягат повече върху публичните услуги, отколкото други), телевизионната индустрия, например, е относително консервативна: сценаристи, продуценти, изпълнители, мениджъри и техници имат ясно отграничени роли в рамките на една индустрия, която все още е ръководена от малцина установени играчи. Историческата роля на телевизията като технология, конструираща национална идентичност, също по някакъв начин означава, че тя бива по-често подвеждана под публична отговорност, отколкото пресата.

Това не означава, че старите медии не черпят от свободния труд – точно обратното. Например телевизията и пресата щедро употребяват свободния труд на зрителите/читателите си, но също така често структурират по-ясно тяхното участие – както що се отнася до икономическа организация,

така и до моралисткото съдене. Цената на всички тези телевизионни преживявания „на живо“ е често високата доза назидателно всяване на паника: престъпници вилнеят по улиците и трябва да бъдат спрени чрез твърди полицейски акции; бесни тийнейджъри с ниско самочувствие се нуждаят от сурова обич; егоистичните и лицемерни участници в телевизионни състезания в края на краищата ще си получат заслуженото. Ако това не се случва в интернет, защо тогава интернет не е един щастлив остров на децентрализирано, разпръснато и доставящо удоволствие културно производство, за какъвто го представят апологетите му?

Най-очевидният отговор на този въпрос се появи спонтанно за ранните потребители на интернет, които обвиниха комерсиализацията. Е-търговията и все по-голямата приватизация бяха нарочени, че разстройват свободната икономика на интернет, описана от Ричард Барбрук като „икономика на даровете“ (вж. Barbrook, 1999). Действително, интернет можеше да бъде и различно място от това, в каквото се превърна. Но е почти немислима представата, че капитализмът би останал завинаги извън мрежата – способ на комуникация, основополагащ за собствената му организационна структура.

Резултатът на това явно свързване на капитал и интернет представлява дигиталната икономика, която проявява всички белези на ускорение на капиталистическата производствена логика. По време на дните на дот-ком, дигиталната икономика беше най-бързата и видима зона на производство в рамките на късните капиталистически общества. Нови продукти, нови моди и нови култури идваха една след друга в тревожен темп. Това бе бизнес, при който ти се налага да сменяш оборудването/знанието и вероятно персонала си почти всяка година.

В един момент темпът на дигиталната икономика, ускорените ѝ ритми на извеждане от употреба и уповането ѝ върху (предимно) „нематериални“ продукти сякаш паснаха на постмодерната интуиция за променения статут на стоките,

за чието естество се счита по-скоро значението (или липсата на такова), отколкото труда (сякаш двете са отделими едно от друго)*. Повтарящото се оплакване, че интернет допринася за изчезването на реалността, е основано *както* върху хуманистката загриженост за „реалния живот“, *така* и върху постмодерния нихилизъм на генетично модифицираната стока (Вж. Kroker & Weinstein, 1994). Хиперреалността потвърждава хуманисткия кошмар за едно общество без човечество – кулминация на постепенното превземане на сферата на репрезентацията. Стоките в Мрежата са нематериални и в излишък (има твърде много информация, твърде много уеб сайтове, твърде много спам, твърде много мейлинг листи, твърде много безполезни данни и шум) по отношение на границите на „реалните“ социални нужди.

Възможно е обаче изчезването на стоката да не е материално изчезване, ами видимото подчинение на трудовия характер, стоящ зад нея. В този смисъл стоката не изчезва сама по себе си; по-скоро тя става все по-ефемерна, трайността ѝ е компресирана, превръща се по-скоро в процес, отколкото в завършен продукт. Ролята на непрекъснатия, креативен, иновативен труд като основа на пазарната стойност е от изключително значение за дигиталната икономика. Процесът на остойностяване (производството на парична стойност) се случва при изкарването на преден план на характера на труда, който буквално оживява стоката.

Следователно дигиталната икономика е предизвикана от постмодерното допускане, че трудът изчезва, докато стоката приема и разтваря цялото значение. В частност, интернет изкарва на преден план извличането на стойност от непрекъснатата, обновяема работа, и е изключително трудоемък. Не е достатъчно да направиш добър уеб сайт; трябва непрекъснато да го ъпдейтваш, за да запазиш интереса към него

* В *Постмодерната ситуация* Жан-Франсоа Лиотар се занимава предимно със знанието, а не с интелектуалния труд. Книгата обаче все пак предоставя полезна концептуализация на реорганизацията на труда в рамките на производствените структури на късния капитализъм.

и да се бориш с остаряването му. Освен това се нуждаеш и от оборудване (общият интелект е винаги сглобка от хора и техните машини), което да може да бъде ъпдейтвано. То на свой ред бива задвижвано от интензивния колективен труд на програмисти, дизайнери и работници. Сякаш ускоряването на производството се е увеличило до такава степен, че стоките буквално се превръщат в полупрозрачни обекти. Стоките не толкова изчезват, колкото стават по-прозрачни, показвайки във всяко отношение уповането им върху труда, който ги произвежда и поддържа. Именно трудът на дизайнери и програмисти прозира през успешния уеб сайт; именно спектакълът на този труд, променящ продукта си, кара потребителите да се връщат отново. Следователно стоката е точно толкова добра, колкото трудът, вложен в нея.

Последствието от това е, че трайното съществуване на интернет като медийна среда зависи от огромни количества труд (който, както казахме, не е равнозначен на трудовата заетост), само част от който бива хиперкомпенсиран от капризната логика на спекулативния капитализъм. От невъобразимото количество труд, което поддържа интернет като цяло (от трафика по мейлинг листи през уеб сайтове до инфраструктурни въпроси), бихме предположили, че основната му част все още е „свободният труд“.

Свободният труд обаче не е обезателно експлоатиран труд. Казва ни се, че насред ранните виртуални общности, трудът действително е бил свободен: трудът, вложен в изграждането на една общност, не е бил компенсиран от големи финансови възнаграждения (и следователно е бил „свободен“, неплатен), но също е бил доброволно отпуснат в размяна на удоволствието от комуникацията и обмена (следователно е бил „свободен“, приятен, неналожен от никому). В отговор на запитвания от други членове, информацията е била публикувана бързо и споделяна без опосредяване, което ранните граждани на нета не пропускат да оценят. Книгата на Хауърд Райнголд, която малко несправедливо бива обвинявана в самодоволство

на средната класа, е най-известният разказ за добрите стари времена на стария интернет, преди нет-туристите да наделеят над нет-пионерите (вж. Rheingold, 1994).

Свободният труд, поддържащ интернет, е отчетен в различни раздели на дигиталната литература. Въпреки променливото естество на интернет икономиката (при която вчера ставаше дума за общности и портали, а днес за P2P и безжични връзки, а утре, кой знае...?), идеята за труда на потребителите запазва идеологическа и материална важност, която последователно преминава през турбулентна поредица от интернет моди. Коментатори, които обичайно биха били в несъгласие, като Хауърд Райнголд и Ричард Хъдсън, се съгласяват върху едно: най-добрият начин сайтът ти да бъде видим и да процъфтява в Мрежата, е да го превърнеш в пространство, което е не само достъпно за, но и по някакъв начин изградено от потребителите си*. Потребителите поддържат жив един сайт чрез труда си, чрез натрупващите се часове на достъп до сайта (така генерирайки реклами), писане на съобщения, участия в разговори и понякога превръщайки се в сътрудници. От общо петнайсет хиляди доброволци, движещи AOL, едва шепа се обърнаха срещу него, а останалите останаха. Тази белег е сякаш ендемичен за интернет по начини, върху които комерсиализацията може да окаже влияние, но не и да промени изоснови. Движението за софтуер с „отворен код“ (*open source*), разчитащо на свободния труд на интернет техничарите, е още едно доказателство за тази структурна тенденция в дигиталната икономика.

Интересна характеристика на дебата за интернет (и по някакъв начин доказателство за маскулинистките му пред-

* Вж. Rheingold в Bosma et al., 1999, с. 147–150, и Hudson, 1997. Разрастването на Мрежата е основано върху това, че различни видове производители възприемат различни стратегии за генериране на доходи: някои може да ползват по-традиционни форми на финансова помощ (стипендии, бюджетни пера от публичния сектор, вътрешни бюджети за интернет в традиционни медийни фирми, бизнес уеб страници, за които се плаща, като традиционни рекламни форми) или генерирайки лихви в страницата си и после продавайки потребителския профил или рекламно място (фрийланс уеб продукция), или чрез иновативни стратегии на остойностяване като печат на книги (е-търговия).

разсъдъци) е, че потребителският труд привлече по-голямо внимание в случая на движението за софтуер с отворен код, отколкото в този на мейлинг листите и уебсайтове. Това изкарва на показ упоритата привързаност към маскулинистки представи за труд в дигиталната икономика: писането на операционна система е все още по-достойно за внимание, отколкото да пишеш безплатно в чатовете на AOL. Това е въпреки факта, че през 1996 г., в пика на доброволческото движение, над трийсет хиляди „общностни лидери“ помагаха на AOL да генерира поне седем милиона долара месечно (вж. Margonelli, 1999). И все пак, движението за отворен код привлече далеч повече позитивно внимание, отколкото по-разстлания потребителски труд, описан по-горе. То заслужава да бъде разгледано поради провокираните от него дебати и отношението му към дигиталната икономика като цяло.

Движението за софтуер с отворен код е вариация на старата традиция на шеъруер (*shareware*) и фрийуер (*freeware*) софтуер, която значително допринесе за техническото развитие на интернет. Фрийуер софтуерът се разпространява безплатно и дори не изисква плащане от потребителите си. Шеъруер софтуерът се разпространява безплатно, но налага „морално“ задължение върху потребителите за плащането на малка сума на производителя, за да може шеъруер движението да бъде поддържано като икономически модел алтернативен на софтуера със запазени права на гиганти като *Microsoft*. „Отворен код“ „се отнася до вид софтуерно програмиране, при което залегналият в програмата код – изходният код или „перлата в короната“ – по дефиниция е свободно достъпен за мофикации, промени и безкрайно преразпределение от широката публика.“ (Leonard, 1999, с. 140)*.

Далеч от това да е идеалистична, малцинствена практи-

*Отвореният код се отнася до специфичните компетенции, въплътени от интернет потребителите преди 1994 г. Когато повечето нет потребители бяха компютърни експерти, софтуерната структура на медията се развиваше чрез непрекъсната интеракция на различни технически способности. Тази традиция все още е оцеляла в институции като Работната група за интернет инженеринг (*Internet Engineering Task Force*, IETF), която е

ка, движението за софтуер с отворен код привлече голямо медийно и финансово внимание. През 1999 г., уеб сървърът с отворен код *Apache* „беше избран за сървърна уеб програма от повече от половината публично достъпни уеб сървъри“ (Leonard, 1999) и оттогава се разраства дотолкова, че немската провинция Бавария и целият Китай наскоро обявяват преход към него. Спекулативните капиталисти с безпокойство слушат по време на конгреси, посветени на отворения код, където биват информирани от дигиталните елити, че отвореният код е необходимост, тъй като „трябва да преминеш към отворен код, за да получиш достъп до ползите на програмистката общност за развитие на отворения код: почти незабавното справяне с бъгове, разпределените интелектуални ресурси на Мрежата, все по-голямата основа на отворени кодове“ (Leonard, 1999, с. 142). Компании със софтуер с отворен код като *Cygnus* убеждават пазара, че няма нужда да имаш собственическо отношение спрямо кода, за да добиеш печалба: кодът може и да е свободен, но техническата поддръжка, опаковката, инсталационният софтуер, редовните обновявания, офис апликациите и хардуерът не са.

През 1998 г., когато *Netscape* премина към отворен код и покани компютърните техничари и занимаващите се с компютри като хоби да прегледат кода на новия браузър, да оправят бъговете, подобрят пакета и да го преразпределят, в специализирани мейлинг листи се разменяха мнения върху последиците от това.* Ходът на *Netscape* разпали наново дебата върху особеното естество на дигиталната икономика. Трябваше ли

отговорна за серия важни решения за техническата инфраструктура на Мрежата. Въпреки че Работната група е подчинена на редица професионални комитети, тя носи важни отговорности и е отворена за всеки, който иска да се присъедини към нея. Фрийуеър движението има дълга традиция, но също така наскоро беше разделено от полемиките между свободния софтуер или „copyleft“ движението, и движението за софтуер с отворен код, което представлява един по-прагматичен опит да направи фрийуера перспективен за бизнеса (вж. дебатите на www.gnu.org; www.salonmag.com).

*Всъщност в компютърната индустрия е установен моделът, че може би трябва да се сбогуваш с продукта си, ако искаш да жънеш ползите от него по-нататък. Както отбелязва Джон Пери Барлоу „Добрата запознатост е важен актив в света на информацията. Случаят може често да бъде такъв, че най-доброто, което можеш да направиш, за да увеличиш търсенето на продукта си, е да го предадеш нататък.“ (Barlow, 1996, с. 23) Apple

да бъде разчетен като част от традицията на „икономиката на дарове“ в интернет? Или пък ставаше дума за отвличане на движението за отворен код от страна на дигиталния капитал и то точно пряко тази традиция? Ричард Барбрук приветства хода на *Netscape* като знак за силата, присъща на архитектурата на медийната среда*. Други като Джон Хорварт не споделят оптимизма му. „Безплатните неща“, предлагани в Мрежата, твърди той,

са или продукт, който те прикача към друг, или те карат да прекарваш още повече време в мрежата. Все пак целта на хората, искащи повече достъп, и на телекомите е потребителите да прекарват колкото може повече време в мрежата, независимо от това какво правят. Целта е да консумираш битове в секунда. (Horvarth, 1998)

Хорварт твърди, че ходът на *Netscape* е далеч от това да доказва устойчивостта на икономиката на дарове в интернет, ами представлява непосредствена заплаха за онези независими производители, за които шеъруер и фрийуер софтуерът са били начин на оцеляване тъкмо спрямо „големите момчета“, представлявани от *Netscape*:

Фрийуер и шеъруер са способите, чрез които малките производители, много от които отделни индивиди, можеха по някакъв начин да компенсират разрушителните ефекти на големите момчета. А сега булдозерите са се отправили направо към това поле. Що се

стартира, раздавайки безплатни компютри на училища – действие, което не предопределя, но със сигурност повлиява на последвалото упорито присъствие на компютрите *Apple* в образованието. С IBM компютрите идва и безплатният MS-DOS.

*...техническата и социална структура на Мрежата е развита, за да стимулира отвореното сътрудничество сред участниците си. Всекидневно потребителите заедно изграждат системата. Въвлечени в „интерактивна креативност“, те изпращат мейли, участват в сървъри на мейлинг листи, допринасят в нюзгрупи, участват в онлайн конференции и правят уебсайтове (Berners-Lee, 1998). При липсата на защитено авторско право, информацията може да бъде свободно адаптирана според потребителските нужди. Във високотехнологичната икономика на даровете хората работят успешно заедно чрез „...един отворен процес, включващ оценка, сравнение и сътрудничество.“ (Barbrook, 1999, с. 135-136)

отнася до Netscrape [sic], този ход е смислен от бизнес гледна точка и предвещава опасност за работещите в сферата на софтуерното програмиране. Компанията преживя лошо последно тримесечие на 1997 г. и вече намекваше за съкращения. Ами какъв по-добър начин да се отървеш от персонал от това да предадеш продукта си на фрийуер хората и да накараш любители на играта с кодове да го доразвият? Сега въпросът пред Netscrape [sic] е как да обуздаят фрийуер звяра, така че да подсигурят печалбите си. (пак там)

Макар и да е изкушаващо да приведем сривовете и съкращенията като доказателство срещу оптимизма на Барбруковата икономика на даровете, може би има и по-продуктивни начини да разгледаме близките отношения между „идеалистично“ движение като това за отворен код и спекулативната мания на компаниите с отворен код*. Вместо да представлява момент на инкорпориране на едно движение, което преди е било автентично, въпросът за отворения код показва свръхупованието на дигиталната икономика като цяло върху свободния труд – свободен както в смисъла на „невъзнаграден“, така и на „доброволно отдаден“. Това включва лидерите на общности в AOL, програмистите на отворени кодове, любителите уеб дизайнери, редактори на мейлинг листи и робите на мрежата, които за известно време бяха готови да „работят срещу капучино“ само заради вълнението и съмнителните обещания за дигиталната работа (Ross, 1998).

Такова упование – почти зависимост – е част от по-големи механизми на капиталистическото извличане на стойност,

* *Netscape* стартира като много други компютърни компании: основателят ѝ, Марк Андресен, е част от първоначалната изследователска група, която развива структурата на Световната мрежа (*World Wide Web*) в лабораторията CERN в Женева. Като много от успешните компютърни предприемачи, той развива браузъра като издънка на първичното изследване, финансирано с държавни средства, и скоро започва собствената си компания. *Netscape* е и първата компания, която надскача икономическите ограничения на компютърната индустрия дотолкова, доколкото е първата успешна компания, която прави магазин в самата Мрежа. Така *Netscape* илюстрира някои от проблемите, пред които дори компютърната индустрия се изправя в Мрежата и представлява добра изходна точка за оценката на някои често срещани твърдения за дигиталната икономика.

които са фундаментални за късния капитализъм като цяло. Тоест тези процеси не се зараждат извън капитала, така че после да бъдат наново завладяни от него, ами са резултат от една комплексна история, в която труд и капитал са взаимно конституирани, преплетени и това тяхно отношение бива окончателно стабилизирано по време на кризата на фордизма. Свободният труд е желанието на труда, иманентно на късния капитализъм, а късният капитализъм е полето, което както поддържа, така и изчерпва свободния труд. То го изчерпва като подрива средствата, чрез които трудът може да се поддържа: от бърнаут синдромите на интернет стартъпи до твърде ниското заплащане и експлоатацията в културната икономика като цяло. Късният капитализъм не си присвоява нищо: той храни, експлоатира и изчерпва работната си сила и нейното културно и афективно производство. В този смисъл е технически невъзможно да отграничим ясно дигиталната икономика на Мрежата от по-голямата мрежова икономика на късния капитализъм. Особено след 1994 г., интернет винаги едновременно е бил икономика на даровете *и* напреднала капиталистическа икономика. Грешката на неолибералите (както е илюстрирана от кръга около сп. *Wired*) беше, че сбъркаха това съвместно съществуване с невинна, непроблематична равнозначност.

Както казахме по-горе, тези процеси далеч не са запазени само за най-самоосъзнатите трудещи се в дигиталната икономика. Те са част от една дифузна културна икономика, опериращa чрез и отвъд интернет. Преминаването от първите пионерски дни на интернет към неговия „спекулантски“ или „рецесивен“ етап изглежда не е засегнало тези механизми, ами само ги е засилило. Никъде това не е толкова очебийно, както в Мрежата.

Мрежата и приемника

През зимата на 1999 г. сп. Wired разтръби, че за едва пет години старата Мрежа е умряла – твърдение, което прозвуча като поредното им звучно и мимолетно изказване:

Старата Мрежа беше място, където безработните, мечтаещите и иконоборците отиваха, за да превъобразят сами себе си… При Новата мрежа не става дума за това да се замесиш с непознатото и да се провалиш, ами за сериозната подготовка за деня, когато телевизионното и уеб съдържание ще бъдат предавани по едни и същи дигитални мрежи. (Bayers, 1999, с. 113)

Новата Мрежа беше създадена от големите играчи, но също и от новите начини да накараш публиката да работи. В новата Мрежа, след първите ѝ дни на иноваторство, телевизия и мрежа се срещат в единствената споделена точка: уповаването им върху публики/потребители като предоставящи културен труд, преминаващ под етикета „истински истории от живота“. Гери Лейборн, изпълнителен директор на уеб-базираната медийна компания *Oxygen*, измисля хипотетично шоу, наречено *Какво мислят?* – комедийно скеч шоу в риалити формат, основано на истории, публикувани в Мрежата, тъй като „смешни неща се случват всекидневно в живота ни“ (Bayers, 1999, с. 156). Както добавя Байерс, „докато не бъде продуцирано, линията между тази идея и по-хлапашки формати, отхвърлени от Гери, като *Най-смешните домашни видеоклипове на Америка*, трудно може да бъде видяна“ (пак там).

Разликата между хлапашки формати като *Най-смешните видеоклипове* и съдържание, произведено от потребителите, изглежда не е в това, че новата Мрежа има по-сериозно естество от демонизираните продукти на „популярни шоута“ и „риалити телевизията“. От абстрактна гледна точка няма

разлика между начина, по който популярните шоута разчитат на изобретателността на публиките си, а уебсайтовете – на приноса на потребителите си. Дори насред най-шокиращата долнопробност, шоутата разчитат на активността на публиката си и на охотни участници в много по-голяма степен, отколкото други телевизионни програми. В някакъв смисъл те успяват в невъзможното: създават парична стойност от най-неохотните членове на постмодерната културна икономика – тези, които не произвеждат продаваем стил, които не са достатъчно квалифицирани, за да пристъпят в забързания свят на икономиката на знание, са превърнати в парична стойност чрез способността им *афективно* да изпълняват пред публика нищетата си.

В сравнение с културното и афективно производство в интернет, популярните шоута и риалити телевизията сякаш въплъщават една различна логика на отношението между капитализъм (медийните конгломерати, произвеждащи и разпространяващи такива формати) и работната си сила – залъгваните, нефункционални граждани на слабо развития Север. В рамките на тези шоута и риалити телевизията, остойностяването на публиката като труд и спектакъл винаги по някакъв начин се случва в свръзката власт/знание, която не позволява непосредственото остойностяване на участниците в беседи с гости: не можеш просто да поставиш една телевизионна гостуваща в Шоуто на Джери Спрингър и да я накараш сама да разкаже историята си без наличието на опосредяване (това действително твърде много би заприличало на дискредитираните достъпни слотове на обществените медии). Няма реален непрекъснат достъп до риалити телевизията, ами спадащи/увеличаващи се нива на селективен монтаж (в зависимост от различните модалности на комуникационния спектър, който преминава от наземна до дигитална телевизия и интернет). В случая на шоутата с поканени гости, различни нива на знание се намесват между госта и апарата на остойностяване. Те

Водещият на *Шоуто на Джери Спрингър*, показвано по северноамериканската телевизия между 1991 г. и юни 2018 г.
Източник: jerryspringertv.com

нормализират нефункционалните субекти чрез морализиращ или терапевтичен дискурс и една по-традиционна институционална организация на производството. Така че след изпълнението гостът трябва да бъде съветван, покровителстван, разпитван и често тормозен от публиката и водещия – всичко това в името на повърхностна, нормализираща моралност. В риалити телевизията биват довеждани и психолози и други експерти, за да предоставят авторитетна перспектива, чрез която едно често чисто воайорско преживяване може да бъде разгледано като „социален експеримент“.

Телевизионните шоута също принадлежат към едни различни икономии на мащаба: макар че има все повече и повече от тях, те все пак са сравнително малко на брой в сравнение с милионите страници в мрежата. Сякаш централизираната организация на традиционните медии не ги оставя да превърнат производството на хората в чиста парична стойност. Телевизионните шоута трябва да имат поука, дори и тази поука да бъде подривана от ексцесивните изпълнения на субектите им.

В интернет обаче този процес на отвеждане и отсъждане (на отговорности, задължения и права) е разпръснат до степен, че практически всичко може да бъде толерирано (садомазохизмът, содомията и нърд културата не са под прицел, поне в интернет, като неща, които трябва да бъдат дисциплинирани или обяснени). Качествената разлика между популярните шоута и успешния уеб сайт следователно не е в демократичните склонности на последния в противовес на експлоататорското естество на първия. Тя е в операцията в рамките на популярните шоута на мажоритарни дискурсивни механизми на териториализация, прилагането на моралност, която е направена излишна и, още повече, нерелевантна, от „ексцесивното“ изобилие на материал в интернет. Дигиталната икономика само косвено се интересува от моралност. Това, от което действително се интересува, е изобилието от производство – едно непосредствено свързване на културен и технически труд, чийто резултат представлява дифузен, недиалектически антагонизъм и криза на капиталистическите начини на остойностяване на труда като такъв.

Както ще видим в следващата глава, би било грешка да считаме такива тенденции като представляващи автоматичен процес на освобождение от тиранията на капиталистическата експлоатация. Тъкмо обратното, както твърдим и тук – този отворен и разпределен начин на производство е вече поле на експериментиране на нови организационни стратегии. Той начева от отворената потенциалност на множеството, за да развие нови видове принуди, които адекватно да модулират отношението между стойност и принадена стойност – или, както ще ги наречем, преплитането на поява и контрол.

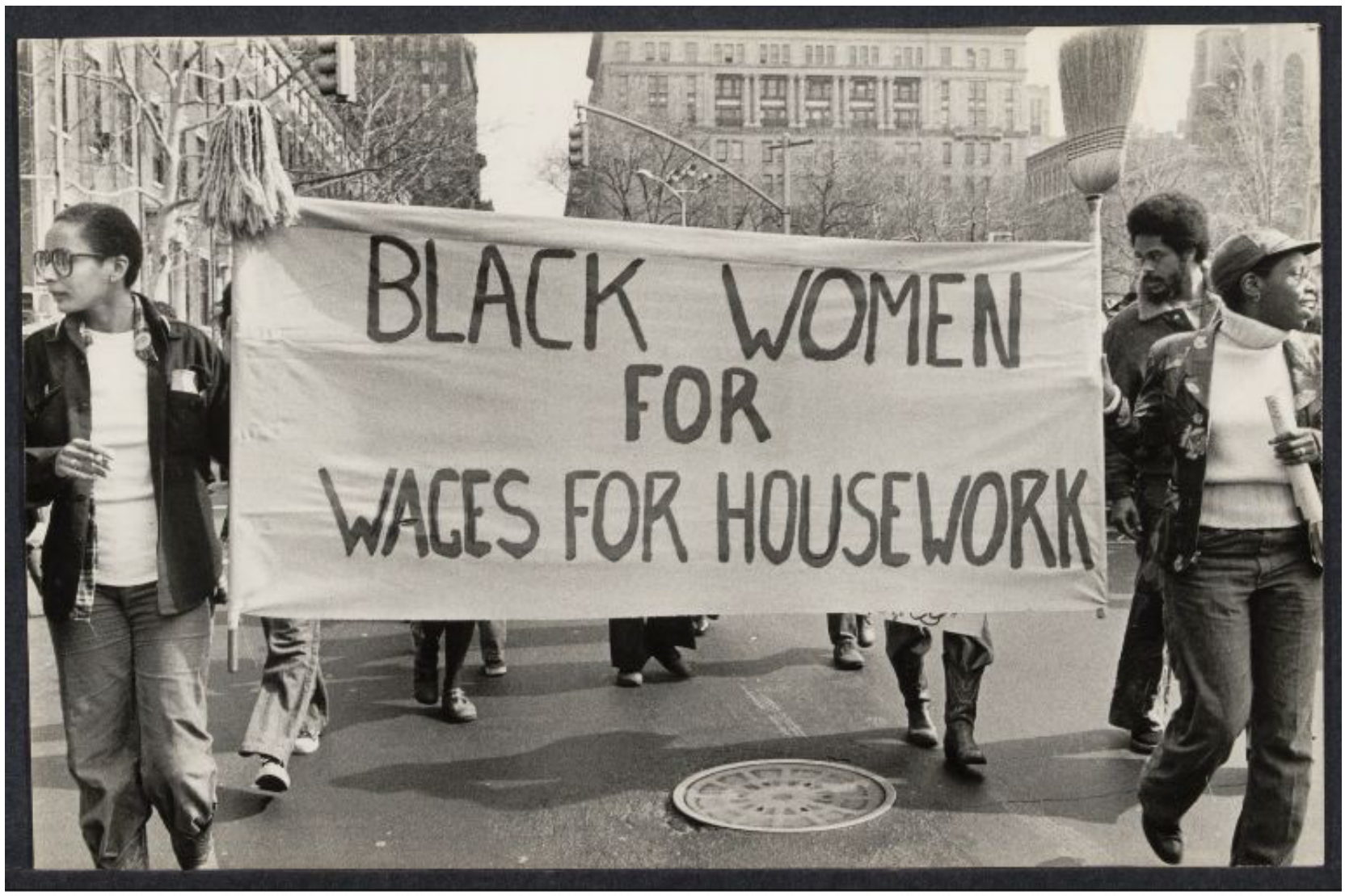
Библиография↘

Потисничество и съпротива в полето на социалното възпроизводство:

исторически траектории и настоящи измерения

От Живка Валявичарска и Брайън Уайтнър*

Превод: Неда Генова

Harvard University, Schlesinger Library on the History of Women in America, PC321456

*Този текст е публикуван за първи път под псевдоним на английски език в сп. Viewpoint. Преводът на български език е направен с изричното съгласие на авторите и включва леки авторови допълнения.

Идеята за социално възпроизводство най-често се асоциира с марксистката феминистка литература от 1970-те години. Значителна работа около тази концепция обаче може да бъде открита в един доста разнороден корпус от трудове, писани през 1960-те и 1970-те години. Освен в марксистко-феминистките разработки, социалното възпроизводство се превръща в централен фокус и за италианските автономисти, антисталинистките социалистически хуманисти в постсталинистка Източна Европа, „антихуманистките“ критици на ортодоксалния марксизъм като Луи Алтюсер и Мишел Фуко, в изследванията на робството, расата и ученията за градската среда, а така също и в постколониалния феминизъм и феминизма на „Третия Свят“.

В тези трудове, социалното възпроизводство е добило широк спектър от значения и бива използвано по много различни начини. За някои този термин означава материалните средства за съществуване и оцеляване – както непосредствени, така и инфраструктурни: от водата и храната до подслона и здравеопазването. Други използват понятието, за да подчертаят, че възпроизводството е особен вид труд, участващ във възстановяването и благосъстоянието на другите: като при домакинския, обгрижващия, емоционалния, афективния и сексуалния труд, които исторически са се падали предимно на жените. Съвременната литература се фокусира върху остоковяването на възпроизводителния труд, както и върху глобалните икономики и транснационалните вериги от домакински, обгрижващ и сексуален труд.

В тези и други текстове тялото се превръща във важен фокус: тялото като място на биологическо възпроизводство, регулация на сексуалността и възпроизводство на бинарното разделение на пола (*gender*). Възпроизвеждащото и възпроизводимо тяло е вид ресурс – ресурс за труда, но също така и за производството на още тела и животи, на още работници. То бива мобилизирано през проекти за контрол на населението или от медицински и административни регулационни

технологии в услуга на възпроизводството на хетеронормативността, расовия и класов контрол, както и в услуга на проекти за социална нормализация.

Някои политически организатори и теоретици пък приемат, че социалното възпроизводство означава обществените и социални институции, които възпроизвеждат социалните отношения в широк смисъл: държавата, училището, фабриката, семейството, болницата и здравните учреждения. Например борбите около достъпа до обществено висше образование в Щатите разкриват университетите като места, възпроизвеждащи класови и социални неравенства, като в същото време подчертават ролята и възможностите им в изграждането на социална мобилност. И още, трудове в сферата на критичните градски изследвания разглеждат градовете, градските среди и географиите на инфраструктурата като места за възпроизвеждане на работна сила и класови и расови неравенства.

С други думи, поредицата текстове върху социалното възпроизводство, които се появяват малко или много по същото време в края на 1960-те и началото на 1970-те години, не са непременно в диалог едни с други и не формират еднороден теоретичен или политически корпус. Те всички обаче стигат до понятието за социално възпроизводство в един конкретен момент от кризата на сталинисткия марксизъм, за да подложат на критика ортодоксалните марксистки анализи на труда и експлоатацията, и да направят видими терени на борба, останали извън полезрението в ортодоксалните концепции за борбата на работническата класа. Като че ли до известна степен този момент досега е останал неразпознат, а именно, че „възпроизводството“ е централно понятие на неортодоксалните и антисталинистки марксистски трудове от 1960-те и 1970-те години. Понятието играе видна роля в трудовете на антисталинистките марксистки хуманисти, особено в социалистическите страни: от изследвания върху неравенството на пола до образованието, свободното време,

социалистическото семейство, социалистическата личност и „социалистическия начин на живот“. Антисталинистките марксистки хуманисти от 1960-те години се обръщат към ранните, хуманистки трудове на Карл Маркс, потиснати от сталинисткия марксизъм, за да извлекат обратно активността на обикновените хора и да оставят зад себе си сталинистката рамка на модела „база-надстройка“.

Но критици на хуманисткия обрат като Луи Алтюсер също използват понятието за социално възпроизводство, за да критикуват ограниченията на сталинистките понятия за държавна власт и за да се обърнат към процесите на формиране на субекта в капиталистическите общества. Накратко, социалното възпроизводство се превръща както в елемент от феминистката критика на продуктивисткия марксизъм, така и в призма за развитие на нови критики и теории на държавната власт в контекста на либералните социални и социалистически държави.

Политическите употреби на понятието също не са изцяло последователни: по свой особен начин, всеки от тези трудове цели да направи видими начините, по които социалното възпроизводство се е превърнало в място на социален контрол и подчинение, основано на полов и расов принцип, на възпроизводство на хетеронормативни социални форми, и други. Някои от тези критики отварят нови полета за политическа съпротива срещу капитализма и държавата. Други виждат в социалното възпроизводство обещаващо място за възпроизводството на проекти за социално равенство и социална мобилност, които стават приоритет на държавата и разгръщат апаратите за възпроизводство като инструменти за регулация.

Какво можем да научим днес от теорията и политическия опит на 1970-те години? И обратното, как борбите ни срещу неолибералното преструктуриране на образователната и социална инфраструктура, срещу полицейската и затворническата държава, както и срещу расизма, ксенофобията,

евроцентризма, хетеросексизма и трансфобията – при капитализма, но и в антикапиталистически и антидържавнически форми на организация – ни помагат да развием една нова историческа перспектива върху 1970-те години? И, може би най-важното: как можем днес да мислим автономията и активистката борба в полето на социалното възпроизводство?

В това есе бихме искали да разгледаме спектъра от идеи и аргументи за социалното възпроизводство, започващи през 1960-те години, и да предложим един вид генеалогия на различните значения, политически употреби и критики на тази категория, докато същевременно подложим на тест възможностите и ограниченията на различните подходи към осмислянето на социалното възпроизводство в настоящето.

Като се обърнем отново към критиките на капитализма и държавата на Алтюсер и Фуко от гледна точка на възпроизводството, както и към критиките на западния марксистки и социалистически феминизъм, развит от чернокожите феминистки и жените от постколониалните страни, се надяваме да разширим наличните исторически наративи за социално възпроизводство.

Исторически генеалогии на дискурсите за социално възпроизводство

В ранната си работа от 1970-те години марксистките феминистки в Западна Европа и САЩ разпознават социалното възпроизводство като поле на продуктивно, съзидателно действие. За тях, патриархалните отношения и потисничеството на жените в дома се явяват предусловие за капиталистическата експлоатация. Това, което се разбира под труд в традиционните марксистки анализи – а именно наемния труд и индустриалното производство – е продукт на бялото и мъжко политическо въображение, неспособно да отчете работата, осъществявана за социално възпроизводство,

обикновено концентрирана в дома, в сферата на „личното“ и в други полета, които попадат извън производителните сфери*. „Традиционните“ марксистки разкази игнорират работата на домакинския труд, биологичното възпроизводство и възпроизводството на работна сила, и ограничават представата си за труд до фабриката. С други думи, критиката на отношението „капитал-труд“ изключва сферата на дома и домашното, където жените са отговорни за цялата работа на възпроизводство на работната сила чрез домакинския труд, както и за възпроизводството на работническата класа по-общо, чрез раждането и грижата за деца. Марксистките феминистки показват как тези отречени, невидими и неразпознати форми на работа са абсолютно необходими преди всичко за съществуването на самата форма на наемен труд и „сферата на производство“. По този начин те показват как женската работа в дома е централна за оцеляването и възпроизводството на работната сила и за капиталистическите отношения по-общо. И по-нататък: въпросът е за това какво се брои за „труд“ и „работа“ и кой е субектът, достоен за това, което те си представят като „свобода“ от необходимостта за този труд. Те се борят срещу социалната невидимост на възпроизводителния, афективния и обгрижващия труд и начините, по които те са преплетени с натурализирани представи за женските тела и техния афективен социален живот.

* Тук използваме понятието „марксистки-феминистки“, за да назовем една малко по-широка категория, отколкото течението, асоциирано с „Надници за домакински труд“ (*Wages for Housework*), и включваме автори от 1970-те години, които се фокусират върху дома като място на продуктивно действие. Измежду тях обаче са налице значителни напрежения и различия, както и в случая на някои мислителки, определяни като социалистически феминистки, които поддържат дуален модел на женското потисничество. При него капитализмът и патриархата са паралелни структури, които си взаимодействат, за да произведат потисничеството на жените. Други, които се идентифицират с марксисткия феминизъм, макар и да не игнорират културните или други динамики на потисничеството, смятат, че капиталистическата социална формация е в основата на повечето от най-характерните черти на подчинението на жените.

Протест на движението „Надници за домакински труд“ през 1977 година. Schlesinger Library, Radcliffe Institute / Bettye Lan

Накратко, марксистко-феминистките употреби на социалното възпроизводство от 1970-те години се превръщат в полезна феминистка призма, през която да се покаже как патриархалната социална организация е структурен елемент на капиталистическата експлоатация и как историята на борбата на работническата класа (например във фабриките) на практика съпътства и възпроизвежда патриархалните отношения и социалните норми на пола в капиталистическия социален контекст. Всички тези моменти се превръщат в част от феминистката критика спрямо доминираната от мъже марксистка левица, а така също и във фокус на феминистката организация срещу експлоатацията и капитализма.

Този теоретичен корпус има обаче значителни ограничения. Въпреки че западните марксистки феминистки разказват убедително за това как женската сексуалност и традиционната семейна единица са се превърнали във функция на капиталистическите отношения, те есенциализират женските тела,

работят главно със статична представа за тялото, приемат за даденост бинарното разделение на пола, и до голяма степен приемат хетеросексуалните предпоставки както на работническото, така и на женското движение. Както наскоро писаха автори в материалистко-феминисткото списание *LIES*: „Ние намираме за непростим провала на марксистките феминистки от втората вълна да разгледат флуидността и множествеността на пола при капитализма, и да схванат формите на експлоатация и насилие, които са заложени под тези категории, както и политическите последици от тези факти“ (FLOC, 2015, с. 60).

Марксистките и социалистически феминистки като цяло не отчитат видовете технологии, участващи в производството на полово маркирани субекти, на сексуализирани тела и в регулацията на сексуалността, и как всички те могат да бъдат свързани с наемния труд, с логиката на капиталистическото натрупване и с режима на частната собственост. Част от тези проблеми всъщност са безспорно набелязани в работата на някои от тях, като например в есетата и изследванията на Силвия Федеричи. Но по-късни трудове в сферата на социалните изследвания на пола и в куиър теорията използват алтернативен път – през Алтюсер и Фуко – за да разглеждат тези въпроси. Те се обръщат към начините, по които субектите биват правени и преправяни, към институциите, технологиите и материалните практики на регулация и надзор на сексуалността, тялото и бинарното разделение на пола. Много от по-късните трудове, повлияни от Фуко, обаче, губят от поглед въпроса за това как тялото се е превърнало в терен за възпроизводство на капиталистически отношения и класово неравенство, макар че тези връзки са адресирани отчасти в работата на Фуко.*

* Едва наскоро някои от тези връзки бяха изследвани например в работата на Дийн Спейд, Пол Пресиадо и Ерик Стенли: Spade, 2011; Stanley & Smith, 2011; Preciado, 2013. Също така считаме, че недовършената работа на Крис Чити (Chris Chitty) има значим принос в тази посока. За по-ранни важни намеси, вж.: Butler, 1998 (с отговор от Нанси Фрейзър в следващия брой на New Left Review); и класическия текст на Gayle Rubin, 1975.

И още: пишейки от позицията на САЩ и Западна Европа, марксистките и социалистически феминистки, занимаващи се с въпросите на възпроизводството и домакинския труд, в по-голямата си част не отчитат историческия и политически опит на цветнокожите жени, които организират борбите си около проблемите на социалното възпроизводство, и преди всичко около жилищните проблеми и социалните помощи*. Затова може би не е изненадващо, че чернокожите феминистки в Съединените Щати и Великобритания им отговарят критично. Прокарвайки генеалогии на социалното възпроизводство от гледната точка на историческия и социален опит на чернокожата жена – от робството до расистките политики на социалната държава – чернокожите феминистки показват как домашните ограничения на домакинята са проблем на белите жени от работническата и средната класа. Някои от тези идеи са формулирани за първи път в ранното есе на Клаудия Джоунс от 1949 година *To End the Neglect of the Problems of the Negro Woman*, където тя прокарва идеята за тройно потисничество на чернокожата жена от работническата класа. Тя показва, че при все, че е трябвало да работят наред с мъжете си, чернокожите жени никога не са били ограничавани единствено до ролята на „домакиня“ (Jones, 1949). Пишейки през 1970-те и ранните 1980-те години от противоположните страни на Атлантическия океан, Анджела Дейвис и Хейзъл Карби продължават тази мисловна линия. „През цялата история на страната [Съединените Щати],“ пише Анджела Дейвис отчасти в отговор на „Надници за домакински труд“, чернокожите жени се трудят наред с мъжете—първо под камшиците на надзирателите на плантации—и страдат от „жестоко сексуално равенство в работата“ (Davis, 1981, с.

* По-скорошни изследвания разкриват степента и обхвата на организацията на чернокожите жени от 1940-те до 1980-те години от позицията на множество политически формации и пресичащи редица проблеми, много от които включват подслона, образованието и домакинския труд. От тях става ясно, че за чернокожите жени сферата на социалното възпроизводство дълго е била място на съпротива, общност и сила. Виж например: Nadasen, 2005; 2012; 2015; Williams, 2005; Gore, 2012; и Springer, 2005.

230). След робството, продължава Дейвис, чернокожите жени биват наети в огромни количества в редица индустрии—от тютюневата до захарната, от дърводелската до стомано-добивната. Въпреки че Дейвис не засяга достатъчно задо-волително въпроса за труда на женския имигрантски труд в редица индустрии, който е съществен, тя показва как този на чернокожите жени е мобилизиран в сферата на възпроиз-водството, както и в занаятчийската индустрия и сферата на услугите, много преди дискурсът за „двойния товар“ да се появи в трудовете на белите феминистки. Като съпруги и майки, работнички и изхранващи семейството, представи-те за „жената“ при чернокожите общности често се въртят повече около идеите за сила, устойчивост и независимост, отколкото около женственост и подчиненост – нормите на бялата средна класа за жената. Но Карби също показва, че идеологиите около пола на чернокожата жена и конструкци-ите за нейната сексуалност не произлизат единствено от материалните условия на подчинение и това как се формира чернокожото семейство: „Начинът, по който полът на чер-нокожата жена е конструиран, е различен от конструкциите на бялата женственост, защото също така е подложен и на расизъм.“ (Carby, 1997, с. 46)

Освен това, и Дейвис, и Карби твърдят, че в исторически план домът е бил място на автономия и съпротива за черно-кожите общности. Дейвис показва, че, парадоксално, дома-кинският труд – „този израз на социално обусловената мало-ценност за жените“ – всъщност е бил „единственият смислен труд за поробената общност като цяло“ (Davis, 1998, с. 111-128). Женският авторитет в дома ги превръща в гръбнака на съпротивителните движения срещу робството, колониализма и расизма. Карби твърди, че „чернокожото семейство функ-ционира като основен източник на съпротива срещу потис-ничеството“ и „място на политическа и културна съпротива срещу расизма“ (Carby, 1997, с. 46). Както ще покажем по-късно, жените-имигрантки по подобен начин оспорват критиките,

Анджела Дейвис в Москва през 1972 година. Снимка: Юрий Иванов. Commons:RIA Novosti

отправени от белите жени, които разбират семейството като място на подчинение. Показвайки как държавата патологизира, а често и наказва семейни форми и форми на социален живот, неотговарящи на западните либерални модели, те се фокусират върху ролята на семейния живот в културните практики като форма на съпротива, включително и съпротива срещу държавата.

Трудът и телата на чернокожите жени обаче също така са централни за успешното функциониране на системата на робство като цяло, както и за расовото и класово господство по време на и след робството. Трудове от края на 1970-те, 1980-те и ранните 1990-те години, в частност на Анджела Дейвис, Тони Каде Бамбара и Патриша Хил Колинс, изкарват наяве това как контролът върху биологическото възпроизводство на жените е бил мобилизиран в услуга на расистки проекти за контрол на населението и за унищожаването на чернокожите населения (както и на пуерториканци и бедни бели населения, както показва работата на Дейвис) (вж. Бамбара, 1970, с. 167-169; Дейвис, 1981, с. 202-221; Колинс, 1991). Надграждайки върху тези по-ранни трудове, по-скорошни феминистки изследвания показват важността на физическия и възпроизводителен труд на жените-робини за материалната и идеологическа

формация на робската система на Новия Свят. Памела Бриджуотър твърди, че когато Атлантическата търговия с роби бива прекратена през 1808 година, Югът на САЩ е трябвало да „произведе“ свои собствени роби, така изместващи фокуса към практики и дискурси на „развъждането“ и наградите при раждане на деца*. Подобно, Уолтър Джонсън също подчертава осъзнаването на робовладелците, че тяхното собствено социално възпроизводство зависи от „биологическото възпроизводство на притежаваните от тях хора“ (Johnson, 2013, с. 193). Тези трудове проследяват и формите на съпротива и алтернативните форми на интимност, общност и колективно познание, създадени от чернокожите жени в условия на потисничество. По-нататъшна работа върху надзора на женските тела и възпроизводство разширява фокуса върху други расови, етнически и имигрантски групи, особено латиноженските и жените от местното население на Америка**.

Марксистко-феминистките намеси от 1970-те и 1980-те години са приети със смесени чувства от жените имигрантки. От една страна, критиките на домакинския труд резонират у тях, тъй като те са масово извозвани към метрополиите, за да изпълняват домакински труд и социални грижи по домовете на бялата средна класа. Във Великобритания, Селма Джеймс формулира критическата рамка, развита в „Надници за домакински труд,“ с оглед на интересите на имигрантките: за тях става дума не само за необходимостта да бъде направен видим трудът им, но и скритата цена на това да изградиш наново своя живот и живота на обичаните от теб хора в материални, културни и исторически контексти, които не ти принадлежат, и след „изкореняването на всичко, което познаваш.“ Става дума за силата, нужна за „борбата да останеш“ някъде, където често не си добре дошъл, и

* Виж например: Schwartz, 2006; Bridgewater, 2014, Smithers, 2012 и Morgan, 2004. За по-всеобхватен подход към въпроса за расата и възпроизводството, виж вече станалата класическа книга на Robert, 1997.

** Някои от тези работи включват: Gutiérrez, 2004; Silliman, Fried & Ross, 2008; Nelson, 2003; INCITE!, 2006; Flavin, 2010; и Gurr, 2014.

за постоянството и устойчивостта да поддържаш живот в непрекъсната несигурност и в страх от депортация (James, 1986, с. 174-89). За жени, идващи от колонизираните страни, при имиграцията става дума за „възвръщане на собственото им богатство, откраднато от домовете им и натрупано в индустриалните метрополиси“ (James, 1986, 175, и Mirza, 1997). Това е откраднатото богатство на техния труд и този на техните предци. Докато в Европа, както и в Съединените Щати се развиват географиите на новото глобално разделение на труда, феминистките се обръщат към разглеждането на остоковяването на домакинския труд и труда на социалните грижи в дома, както и към поставянето под въпрос на йерархиите и значенията на „работата“. Фокусирайки се върху глобалната реконфигурация на работната сила, те показват как остоковяването на домакинския труд, труда на грижата, афективния труд и този в сферата на услугите се вписва отново в обезстойностените обществени значения на тези дейности в йерархичните стойностни режими на труда. Последните мобилизират расови, полови и етнически различия, както и имигрантския статут, за да потиснат, дехуманизират и лишат от стойност чернокожите, цветнокожи и имигрантски тела и животи*.

„Не можем да говорим за отношението на жените към капитала където и да е било без по същото време да се изправим пред въпроса за опозицията между развитие и слабо развитие [*underdevelopment*]“, пише Джеймс. Нейната интелектуална и политическа работа обединяват пресечните точки на женските борби, имиграцията, борбите срещу расизма и освободителните движения на колонизирания свят, заиграващи се с възникващите дискурси около понятието за „развитие“**. Тези тенденции се превръщат в основата на международни организации като кампанията „Надници за домакински труд“, кои-

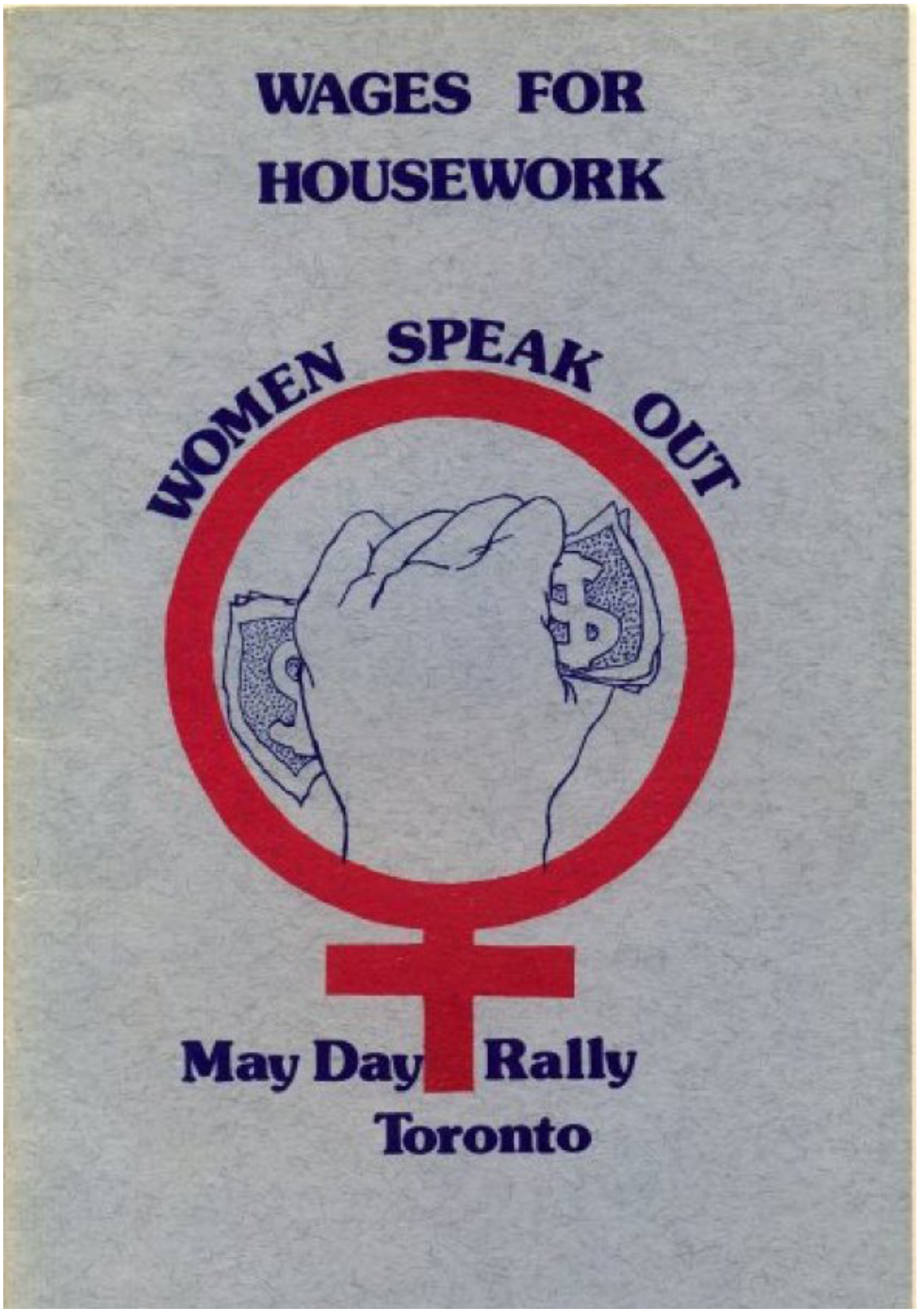
* Част от обемистата литература с фокус върху домакинския труд и труда в сферата на услугите: Ehrenreich, 2001; Ehrenreich & Hochschild, 2000 и Parreñas, 2001.

** James, 2012, с. 104. Виж и работата ѝ с ООН: “The UN Decade for Women”.

то приветстват жени от зашеметяващ обхват от културни, материални и икономически контексти: от Перу и Тринидад до Индия, Уганда, Филипините и Мексико, те отчитат споделения си политически опит и социални условия и създават форми на солидарност и заедност*.

Този стремителен интернационализъм обаче идва на голяма цена: призовавайки едно „международно сестринство“, Джеймс последователно универсализира потисничеството на жените, настоявайки, че независимо от културните и материални контексти, „константата е, че какъвто и да е стандартът, жените са по-бедният и социално слаб пол“ (James, 1985, с. 173). Тези форми на политическа организация и писане срещат силен отпор от феминистки от постколониалните страни. Наред с Хейзъл Карби и други, ключовата намеса на Чандра Талпаде Моханти от ранните 1980-те успява да разнищи техните евроцентристки, колониални и еволюционни предпоставки. Моханти показва, че западните марксистки феминистки са допринесли за изграждането на „Третия Свят“ като монолитен конструкт насред изключително разнородни културни и социо-исторически контексти и са постулирали една въображаема, еднородна представа за жената на „Третия Свят“ – концепция, която затвърждава колониалната хегемония. Патриархатът се превръща в универсална структура, която потиска всички жени по един и същи начин – едно „стабилно аисторично нещо, което сякаш потиска почти всички, ако не и всички жени в тези страни“ (Моханти, 1984, с. 335). Така, приемайки, че условията на подчинение са едни и същи, те заличават техните исторически и културни контексти и конструират жените като хомогенна група на основата на споделено потисничество. Служейки си с расистки и коло-

* За разглеждане на този въпрос, виж Lopez в James, 2012. Откриваме, че този интернационализъм на развитието започва да преобладава във втората половина на 1970-те години в поредица международни конференции на жените в Мексико Сити (1975), Уелзли (1976), Копенхаген (1980) и още повече, бива приет радушно от Обединените Нации в различни проекти, свързани с жените и развитието в „Третия Свят“. За критичен отговор, виж Saadawi, Mernissi & Vajarathon, 1978.]

Плакат на движението „Надници за домакински труд“ по повод първомайски протест в Торонто.

ниални предразсъдъци, те постулират един безсилен, зависим и необразован субект, продукт на „назадничави“ социо-икономически условия. В този смисъл, „възпроизводството“ и „неплатеният труд“ също се превръщат в универсализиращи рамки, тъй като и те заличават културно специфичните ценности и социални значения, които тези действия носят в незападни и некапиталистически контексти*. Също, както е станало вече печално известно, проектирайки върху незападни контексти норми за действеност и еманципация, специфични за западните либерални капиталистически общества, те осъждат „традиционните“ полови и сексуални практики като „нецивилизовани“, назадничави, потиснически и патриархални. Парадоксално, твърди Карби, западните марксистки феминистки по този начин приемат капиталистическите отношения за гаранция на еманципацията и прогреса и косвено прегръщат идеята за капиталистическото развитие като средство за реформи (Carby, 1997, с. 47-48).

Вместо да постулират „жените“ като кохерентна група, предшестваща формацията си, постколониалните феминистки настояват, че феминистките анализи трябва да изследват това как „жените“ и „мъжете“ възникват като субекти през културни практики във всеки конкретен контекст, а също и през културно специфичните логики, норми и форми на подчинение на пола, като така реконфигурират политическите и социални значения на „жени“, „мъже“ и техните социални действия (Mohanty, 1984, с. 344). Разкриването на тези логики би свидетелствало не само за историческите и културно специфични модалности на подчинението на основата на пола, заложени в контекстите на социално различие и социо-икономически условия. Тяхното разкриване също така би направило видими женската активност, сила и женските култури

* За някои ранни намеси, виж и Edholm, Harris, & Young, 1978; Rosaldo, 1980; Parmar & Amos, 1984; Bhanvani и Coulson, 1986. Виж и намесите в двете специални издания на *Feminist Review* (есен 1984 и лято 1986). За разглеждане историята на тези дебати, както и за някои по-нататъчни намеси, вж. Mirza, 1997; Mohanty, Russo & Torres, 1991; Alexander & Mohanty, 1997; Mohanty, 2002.

на съпротива – вместо само на позицията на жените като жертви. Поддържайки необходимостта от ситуирани познания, контекст и културно специфични анализи на половите отношения, както и от вниманието към културните значения на полово белязани социални практики, те предизвикват западните марксистки и социалистически феминистки да ситуират теоретизирането си. Последните трябва да осъзнаят, че понятията и критичните им методи са продукти на собствените им социо-културни контексти и географии.

В по-голямата си част, движенията около социалното възпроизводство в капиталистическия Запад се обръщат към социалната държава с искане тя да разреши структурните противоречия между сферите на производство и социално възпроизводство, поддържайки едно доста двусмислено отношение към държавата. Дори критикувайки дисциплиниращите и расиализиращи практики на държавата, движението за социални права продължава да отправя социалните си искания към държавата. Както очертава Премила Надасен в *Rethinking the Welfare Rights Movement*, това движение е организирано около принуждаването на държавата да отпуска адекватни помощи, докато същевременно се бори срещу „дехуманизиращите и основани на надзор компоненти от социалните помощи“ (Nadasen, 2012, с. 5)*.

Социално възпроизводство и държавата

Подобно, автономистките, които са поддръжнички на автономията от капитализма, автономията от мъжете и патриархата и, най-накрая, автономията от държавата, също имат противоречиво отношение към държавата:

* Докато „48% от хората на социални помощи през средата на 1960-те са чернокожи“, Надасен изчислява, че 85% от движенията за социални права са водени от чернокожи (с. 16).

Плакат от ок. 1983 година, изобразяващ женския труд като част от индустриалното производство. Източник: Reddit.

те се застъпват за женската икономическа независимост чрез искането за „женска социална надница“ и различни други искания към държавата, като например надницата за домакински труд. Различни „движения за социални права“ във Великобритания и Северна Америка, „Кампанията за семейни добавки“ (*Family Allowance Campaign*) във Великобритания, детските надбавки за самотни майки, както и други искания за пренасочване на пари от общия „семеен доход“ към специфичните нужди на жените – всичко това са начини да се придвижи напред женската борба за независимост и овластяване, борейки се „за запазването на парите в женски ръце, за тяхното увеличаване“ (James, 2012, с. 86). Относно социали-

зацията и колективизацията на домакинския труд и грижата за децата, Силвия Федеричи казва:

Едно е да изградим дневен център за грижи според нашите представи и да поискаме от държавата да плати за него. Съвсем друго нещо е да предадем децата си на Държавата и да попитаме Държавата да ги контролира не за пет, ами за петнайсет часа на ден. Едно е да организираме на комунално ниво начина, по който искаме да се храним.. и после да поискаме Държавата да плати за това, а обратното е да пожелаем държавата да организира яденето ни. В единия случай придобиваме обратно известен контрол върху живота си, а в другия увеличаваме контрола на Държавата върху нас. (Federici, 2012, с. 21)

И така, тъй като адресират исканията си предимно към правителството, автономистките са позиционирани по нееднозначен начин спрямо държавата, особено защото концентрирайки организационните си усилия около искания спрямо държавата, те неизбежно я преутвърждават. Въпреки това тези противоречия не представляват проблем за тях: държавата е огромен апарат за контрол и лишения, а тези искания целят отвоюването на част от ресурсите, които държавата изземва от работещите хора без да ги влага обратно в техните нужди. Селма Джеймс твърди, че въпросът е „не дали Държавата може да си позволи да даде [според исканията ни], ами дали ние можем да си позволим да продължаваме да отдаваме толкова много на държавата“ (James, 2012, с. 88). Но една радикална критика на държавата не е точно част от политическия им хоризонт.

В този смисъл, те имат, макар и вероятно неумишлено, някои сходства с постсталинистките социалистически хуманисти в източноевропейските контексти, които също нямат радикална критика на държавата, ами приемат нейните форми на социално преразпределение. Настоявайки, че обикновените човешки същества са създатели на собстве-

ните си съдби и собствената си среда, постсталинистките хуманисти съзират в институциите за възпроизводство на социални отношения най-общо места, където може да бъде постигната социална мобилност. Социалната мобилност, приета като мерна единица на свободата и социалното богатство, е предусловието за личната и социална реализация на постсталинистката социалистическа личност. „Всестранно развитата личност“—това е концепция, специфична за времето на постсталинисткия хуманизъм в източноевропейските социалистически страни, която се основава на ранния Маркс и се съдържа в *Икономическо-философски ръкописи* от 1844 година*. Силна критика на държавата идва и от една друга, често пропускана, традиция в трудовете за социално възпроизводство. Това е работата на Алтюсер, който също пише за социалното възпроизводство през 1970-те години. Той развива тезите си като опонент на марксистките хуманисти и няма съществен допир с марксистко-феминистките теории за възпроизводство. Сред всички тези традиции, той изкарва наяве най-убедително структурната роля на държавата в капиталистическите отношения**. Макар че работата му не се занимава с учленяването на раса и пол в условията на капитализма, Алтюсер също като феминистките достига до проблема за социалното възпроизводство, поставяйки под въпрос традиционния продуктивистки и ортодоксален марксизъм. За него обаче социалното възпроизводство е една по-широка категория, която включва редица практики като например „възпроизводството на средствата за производство [и] също възпроизводството на работна сила – семейството, подслона, децата, училищното образование, здравето,

*В постсталнистка България, огромен принос в тази насока правят прогресивни социолози и социални теоретици като Петър-Емил Митев, Мария Динкова и Свобода Пътева. Те изследват проблемите на социалната мобилност, образованието, свободното време, социалните неравенства на пола, и социалната реализация на личността през призмата на хуманизма.

** Книгата на Алтюсер *On the Reproduction of Capitalism* е писана предимно между 1968-а и 1970-а година и в нея той развива критиката си спрямо отношението база-надстройка. Тя беше преведена на английски език едва през 2014 г.

проблемите на двойките, на младите хора и т.н.“ (Althusser, 2006, с. 44). Освен закона, съдилищата, полицията и затворите, той вижда и училището, църквата и семейството като част от множеството институции и всекидневни практики, включени във възпроизводството на социалните отношения. Сходно до италианските автономисти, за него фабриката е не просто място, където работниците произвеждат стоки и където трудът им е експлоатиран, но също е и пространство, участващо в дисциплинирането на телата, субективирането на работническата класа, както и във възпроизводството на работническата класа като такава.

Една такава дефиниция на социалното възпроизводство може би изглежда твърде размита и обща, за да е от някаква полза, но онова, което я превръща в специфична и концептуално различна, е това, че под възпроизводство Алтюсер има предвид възпроизводството на капиталистическите отношения или „отношенията на експлоатация“ (Althusser, 2006, с. 99). Следователно в сферата на „социалното възпроизводство“ попадат онези практики, които възпроизвеждат отношения на неравенство и експлоатация; елементите, които правят възможни и легитимират отношенията на господство и гарантират продължителното им съществуване. В този смисъл, проектът на Алтюсер предлага още един амбициозен прочит на Маркс, внушавайки, че основната движеща логика на капитализма не е просто извличането на ресурси и работна сила от работниците. Наред с логиката на натрупване на принадена стойност, макар и не винаги в съгласие с нея, е и нуждата от възпроизводство на йерархиите и формите на потисничество, от които зависи капитализмът.

Освен това Алтюсер отчита ролята на държавата, разглеждана като възпроизводството на социални и класови подчинености. На него дължим една от най-интересните марксистки критики на държавната власт. Маркс оставя въпроса за държавната власт в относителна празнина, превръщайки въпроса „Какво представлява една марксистка критика на

държавата?“ в едно нерешено теоретично предизвикателство. В есето си от 1978-а година „Маркс на границите си“ Алтюсер пише, че в ортодоксалните марксистки разкази държавата директно „извира“ от начина на производство и се явява израз на икономическата и материална организация на труда и производството (Althusser, 2006, с. 97-99). Тази доста опростена перспектива е докарана до логичната си крайност в сталинистката доктрина за „база-надстройка“, която привижда в държавата производно на материално-икономическите отношения. Тя е вторична на така наречената „база“ или на организацията на икономическия живот. Обратно на това, Алтюсер дефинира държавата като това, което подсигурява възпроизводството на отношенията на социално неравенство и експлоатация чрез континуума на юридически, административни, дискурсивни и насилствени или репресивни мерки. С други думи, държавата е необходимото предусловие за възпроизводството на капиталистическите отношения. Тя осигурява непокътността на материалните и нормативни предпоставки на капиталистическата експлоатация и възпроизводството им в ежедневния живот (Althusser, 2014, с. 53-93 и нататък; развито още в Althusser, 2006).

Работата на Фуко върху управляемостта и биополитическата регулация на „живота“ продължава този проект на Алтюсер. Неговите трудове, писани предимно в контекста на социалната държава, и най-вече по-късните му работи, евентуално създават опозиция между репресивните и продуктивни форми на власт: правото на суверена да убива срещу биополитическия подход на поддръжката на живот. (Foucault, 2004а; Foucault, 2004б). Алтюсер, напротив, никога не губи от поглед държавното насилие и логиката на държавната репресия, виждайки ги като непрекъснати с по-продуктивните „технологии“ на управление при капитализма. Това е принос, чието преразглеждане би било полезно в настоящия политически контекст.

Намеси в настоящия момент

Неслучайно се обърнахме към 1970-те години точно в този политически момент: подходът бе наложен от неотложността на борбите в контекста на неолиберализиращите се държави. Със същото историческо сравнение наум, Аманда Армстронг пише и от гледна точка на студентските борби срещу остеритета и приватизирането на висшето образование в Съединените Щати, че „сега и тогава сякаш се отразяват едно в друго“ – както по отношение на структурните условия, така и на формите на съпротива (Armstrong, 2011). Тя показва как кризата на доходността в някои индустрии през 1970-те години създава огромни поредици от съкращения, които на свой ред предизвикват „вълни на политизация“ под формата на внезапни стачки, бунтове и организирано неподчинение (Armstrong, 2015, с. 130-135)*.

Бихме добавили, че двете ери са огледален образ една на друга и в негативен смисъл. Трудно извоюваните постижения на женските борби през 1970-те години, както в контекста на западните капиталистически държави, така и в социалистическите страни, понастоящем биват затривани, принуждавайки ни да се върнем – отново и твърде спешно – към въпроса за социалното възпроизводство. Действително в неолибералния контекст съществуващите инфраструктури на социално възпроизводство, които са наследство на социалната държава на капитализма и социализма, са се превърнали в инструменти на лишение от средствата за оцеляване и за извличане на ресурси от вече маргинализирани общности, често чрез държавно-административни средства. Освен това тяхната функция е и изискването на сервилност и послушание към режимите на работа и дълг, а също и подсигуряване-

*Фокусирайки се върху самолетната индустрия, тя показва как кризата през 1970-те години също усилва сексизма и патриархалното подчинение на платени и неплатени жени-работнички. То води до организацията на жените както срещу мениджмънта, така и срещу доминираните от мъже и кооптираните от корпоративните администрации профсъюзи.

то на такива структурни условия, че засегнатите да нямат достъп до материално богатство и класова власт. Най-вече падащи върху плещите на цветнокожите общности, имигрантите и бедните, тези мерки възпроизвеждат структурните условия за поддържане на класата им чрез насилие и потисничество. Както сме показали другаде, тези тенденции са особено успешни в постиндустриалните градски региони на Средния Запад, при спиранията на водата в Детройт и при затварянията на обществени училища и клиники за психично здраве в Чикаго. В контекста на постиндустриални урбанистични зони в щати като Илиноис, Индиана и Мичиган, инфраструктурите за достъп до социални услуги и за нуждите на социалното възпроизводство са превърнати в принудителни инструменти на лишение и расиализация основно в градски части с цветнокожо население (вж. Cramer, 2015).

Днес въпросът за държавната репресия по отношение на социалното възпроизводство в разглежданите контексти изниква все по-наложително. Капиталистическата система и държава са струпали внушително количество политически инструменти, с които да предотвратят възникването на социални форми, алтернативни на наемния труд, пазарните отношения и режима на частната собственост. Някои от тях се практикуват като начин за оцеляване от тези, които се намират в периферията на системата и от малцинствени културни общности, други като част от политически визии за различно бъдеще. Армстронг, която пише за съвременния контекст в Съединените Щати, казва: „поддържайки режими на собственост, налагайки такси за основни необходимости, разрушавайки скуотове и общностни лагери, полицейската сила, съдилищата и други държавни бюрокрации заграждат материалните условия за живот, правейки едва ли не невъзможно освобождаването на възпроизводството ни извън рамките на наемния труд“ (Armstrong, 2012). С други думи, държавата е криминализирала огромен диапазон от социални, материални и икономически форми на живот, участващи в промяната на

социалните и материални отношения отвъд капитализма и държавата. Тя потиска основни форми за оцеляване, на взаимопомощ и взаимогрижа, за да подсигури продължаващото господство на капиталистическите отношения. В много градове в Съединените Щати дейности като просенето, представленията по улиците и в метрото, раздаването на по-големи количества храна на обществени места, или ползването на градските терени като подслон, са криминализирани и се преследват от закона. По подобен начин, запрещавайки достъпа до здравни и полово-утвърдителни технологии и познания, държавата насилствено „затваря това, което трябва да е общо“ (пак там).

Тези условия ни карат спешно да се обърнем към въпроса за автономията, за колективното развитие на необходимите за ежедневно оцеляване способности и ресурси. Те призовават към нови автономни форми на колективно управление, мрежи на взаимна грижа, оцеляване, благосъстояние—особено в контекстите на западните капиталистически страни, където тези форми са унищожени, а познанията за тях са заличени. Те подканват хората да вземат обратно ресурсите и познанията, необходими за това да се грижат един за друг и за тяхното ежедневно оцеляване. Армстронг нарича тези форми „бунтарски форми на социално възпроизводство“ (пак там). С други думи, за разлика от 1970-те, когато борбите в полето на социалното възпроизводство исторически са били свеждани до държавата, днес, в условията на неолиберално държавно управление, се изправяме пред предизвикателството тези борби да се осмислят наново срещу или отвъд хоризонтите от времето на 1970-те. В процеса на изграждане на автономия на терена на социалното възпроизводство, тези борби могат смирено да научат от опита и колективното оцеляване на онези, които са постоянно недопускани до възпроизводителните инфраструктури на държавата заради различни юридически изключвания. В Съединените Щати, едно

Организацията Food Not Bombs в Съединените Щати продължава да раздава топла храна на нуждаещите се в обществените пространства на градски среди с концентрирано бездомно население. В някои градове те работят в условия на тежка криминализация и законови мерки, които ограничават пагубно дейността им, и често попадат в затвора за работата си. Такава активистка група съществува и в България и раздава топла храна на нуждащи се всяка неделя в София. Източник: *Food Not Bombs*/Flickr.

огромно население от недокументирани или несигурно документирани имигранти (както и граждани с присъди, често за незначително дребни нарушения) биват постоянно изключвани от достъпа до жилища, обществено здравеопазване, плащания при безработица, талони за храна и други социални ресурси, с които гражданите разполагат. Те са натрупали способностите, познанията и устойчивостта и силата да оцелеят в пространства на изключване, невидимост и крайна несигурност. В този смисъл в контекста на Северна Америка са изключително важни историите и културите на социалното възпроизводство на имигрантските общности, както и формите им на оцеляване в тежките социални, културни и законодателни условия.

И още, трансджендър хората и хората, чийто пол не отговаря на зададените норми, често попадат в омагьосаните кръгове на административните и юридически апарати и бинарните режими на обществените услуги и здравната система. Те са развили начини да навигират нуждите си в рамките на

тези институции, както и срещу тяхното насилие и тормоз. Техните конкретни условия са дали началото на движения за телесна автономност и хакерство на пола (*gender-hack movements*), които са посветени на отвоюването на нашите тела от административните и регулативни режими на медицинската система и държавата. Политическите връзки и възможностите за солидарност между тези позиции се очертават все по-ясно, а междувременно критиката на държавната власт и борбите за автономност не биха отишли далеч, ако не отчетат техните опити и проникновения.

Този тип политическа организация също изисква сериозен ангажимент към постколониалните критики на евроцентризма и на рамките, заложени от т. нар. „Първи Свят“. Това е не само защото цветнокожите и имигрантите, идващи в Западно-Европейските и Северно-Американски страни от незападни контексти се присъединяват към борбите там, само за да бъдат безмилостно асимилирани в техните режими на пол, раса, класа и социална разлика – процес, заличаващ социалното им различие и историите на потисничество и съпротива, налични в множеството светове, които носят в себе си и навигират. То е също защото борбите на Запад имат много какво да научат от местните и незападни култури на социален и колективен живот. Надяваме се, че мисленето на материалистическия феминизъм в тази посока отваря повече пътища пред настоящите движения за изграждането на активистка борба на терена на социалното възпроизводство.

Библиография↘

„Критика на икономическите категории“:

върху Марксовата критика на политическата икономия

от Пламен Андреев

Кадър от филма *Човекът с кинокамерата* (1929), реж. Дзига Вертов; Източник: https://archive.org/details/ChelovekskinoapparatomManWithAMovieCamera

“[…] фактът, че земната основа се откъсва от самата себе си и се пренася в облаците като самостоятелно царство, може да бъде обяснен само със саморазкъсаността и самопротиворечивостта на тази земна основа.”

– Маркс, Тезиси за Фойербах

Въведение

В съвременното разбиране за историята на икономическата мисъл, името на Маркс бива категорично локализирано в традицията на класическата политическа икономия, в компанията на Адам Смит и Дейвид Рикардо. Според това стандартно схващане, Марксовата критика на класическата политическа икономия е от съществено позитивен, конструктивен характер – Маркс е видян като продължител на традицията, която критикува, просто извличайки различни заключения от едни и същи теоретически предпоставки. Традиционният марксизъм споделя този възглед – предполага се, че Маркс просто наследява основните понятия на политическата икономия, за да основе своя собствена, „критична“ политикономическа теория, която разкрива класовата експлоатация и господство, явяващи се във формата на свободна и равнопоставена размяна.

Това стандартно схващане за Марксовата критика обаче е прекалено тенденциозно и едностранчиво. Макар да адмирира ключовите постижения на политическата икономия, Маркс не е просто неин продължител. Но точно като такъв бива разбран дори от традиционния марксистки прочит, който на практика редуцира Марксовата критика до нивото на една реинтерпретация на политическата икономия от различно класово гледище. Политически, този тип прочит разбира отмяната на класовата експлоатация просто като колективизацията на

средствата за производство, без да проблематизира самия начин на производство. Подобно схващане значително възпрепятства възможността за един по-проницателен прочит, който да запази чувствителност за всепроникващия характер на Марксовия критически анализ – характер, на който Марксовия критически анализ дължи своята теоретическа и политическа радикалност. Марксовата критика не се свежда просто до разкритието на факта, че съществува класово господство и експлоатация, а задава въпроса за техния исторически специфичен характер, обусловен от самата тъкан на капиталистическите обществено-производствени отношения в тяхната цялост.

В *Капиталът*, критическото намерение на Маркс не е да разработи своя собствена политическа икономия. Маркс няма за цел просто да коригира заключенията на класическата политическа икономия от гледището на различна класа, или да я реинтерпретира от гледището на предполагаеми трансисторически закономерности, обуславящи историческото развитие на човешките общества. Такова разбиране за Марксовата критика е подвеждащо, вземайки предвид начина, по който Маркс сам описва начинанието си – като „критика на икономическите категории“. Както Маркс обяснява в писмо до Фердинанд Ласал, по време на писането на *Капиталът*, том I:

> *Трудът, с който съм зает в момента, е Критика на Икономическите Категории или, ако щеш, критическо експозе на системата на буржоазната икономика. Представлява същевременно експозе и критика на системата.* (Marx, 1922 [1858], с. 268)

Методът, който Маркс идентифицира тук, е иманентен – критиката на икономическите категории е разработена не от външна на тези категории позиция, а във и чрез тяхната собствена експозиция. Доколкото критиката на Маркс има за свой обект самата категорийна основа на политическата икономия, тя е критика на политикономическата наука като

цяло. Тази критика разбира основните категории на политическата икономия като натурализирани презумпции, генерирани и поддържани на основата на определена, исторически специфична обществена практика. Политическата икономия, следвайки дефиницията на Макс Хоркхаймер, е форма на „традиционна теория“ (Horkheimer, 2002). Нещо повече, тя развива този вид теория до абсурдност – нейният обект е не обществото, а неговата настояща реифицирана форма, взета за естествена даденост – икономиката като самостойна обективност, като „природа“, самоуправляваща се на базата на собствените си закони.

Марксовата критика е насочена не само към натурализациите на политическата икономия като научна практика, защото тя схваща обществения генезис и основа на тези натурализации. Затова тя е същевременно и критическа теория, чиито обект е обществото, или „хората като създатели на своя собствен исторически начин на живот в неговата цялост“ (Horkheimer, 2002, с. 244). Въпросът, зададен от тази критическа теория, е защо хората организират своя колективен начин на живот във формата на самоуправляваща се, абстрактна икономическа обективност, чиито закони влизат в сила зад техния гръб, безразлично или противно на техните нужди. (Bonefeld, 2014, с. 21-22).

1. „Марксова политическа икономия“?

Особено разпространена е интерпретацията на Марксовата критика като основана на „гледището на труда“, както го нарича Мойше Постон. Според това виждане се предполага, че Маркс демонстрира, противно на илюзорни привидности, че трудът е основополагащият обществен принцип и истински източник на богатство във всички човешки общества. От „гледището на труда“, Марксовата критика на политическата икономия има за своя основа едно по същество трансис-

торическо, онтологическо понятие за труда. В този смисъл, дефектът, който Марксовата критика „коригира“, се състои в това, че класическата политическа икономия изопачава характера на обществените факти, с които се занимава, скривайки тяхното истинско основание върху човешкия труд (Postone, 1993, с. 60).

Морис Доб (Dobb, 1940, с. 55-78), например, схваща Марксовата критика на класическата политическа икономия като критика от гледището на труда. Това схващане се изразява в тезата му, че Маркс наследява трудовата теория на стойността, развита от Рикардо, но я усъвършенства, за да докаже, че печалбата е функция на принадения труд (вместо на други фактори, например предполагаемите производителни свойства на капитала). Маркс прави това, въвеждайки разграничението между труд като човешка дейност и работна сила като стока – разграничение, което убягва на Рикардо. На основата на това разграничение, Маркс показва, че принаденият труд произтича от разликата между стойността, за която работниците продават трудовата си сила (и която определя техните заплати), и стойността, произведена от труда по време на производителния процес. След това принаденият труд е присвоен от капиталистите като печалба. Твърди се, че по този начин, модифицирайки трудовата теория на стойността, Маркс теоретически „доказва“ капиталистическата експлоатация. По подобен начин, Алекс Калиникос твърди, че „Маркс завършва трудовата теория на стойността, извеждайки най-важното ѝ заключение. Той показва, че процесът на стокопроизводство е също процесът, чрез който се експлоатира работническата класа“ (Callinicos, 1976, с. 24).

Ако тази интерпретация е правилна, Марксовият критически анализ по същество се свежда до „доказателството“ на експлоатацията при капитализма, разбрана на основата на класовото разделение в капиталистическото общество, при което една класа държи частно средствата на производство. Преди да навлезем в детайли, нека да направим следната

забележка – проблемът на тази интерпретация не е в това, че е невярна, а че не обяснява особено добре историческата специфичност на господството и класовата експлоатация при капитализма. Все пак, класово разделение и производствени отношения, основани на господството и материалната експлоатация на една класа от друга, са характеристики не само на капитализма, а на всички досега познати на нас общества. Теоретически или морални доводи, „доказващи“ съществуването на експлоатация при капитализма, не са от ключов интерес за Маркс – тяхното съществуване всекидневно доказва себе си през противоречието между растящото богатство, създадено от социалния труд, и относителното обедняване на работническото население (Clarke, 1991, с. 91). По-важният въпрос, който касае Марксовия анализ, е не *дали*, а *как* функционират господството и класовата експлоатация при капитализма; въпросът за тяхната исторически специфична форма. Фокусирайки вниманието си само върху общоисторическата тематика на класовото разделение и материалната експлоатация на една класа от друга, стандартната интерпретация на Марксовата критика изпуска от поглед конкретното, исторически специфично измерение на Марксовия анализ, което ще разгледам във втората част на статията: неговата представа за капиталистическото господство като абстрактно, безлично господство, основано на обективирани обществени форми.

Типът интерпретация на Марксовата критика, приведен за пример по-горе, е възможен само ако се приеме, че Марксовата теория на стойността е категорийно идентична с класическата теория на стойността. Такава идентификация е подразбрана от стандартната интерпретация, когато се твърди, че Маркс просто взаимства и усъвършенства Рикардовата трудова теория на стойността, както видяхме да се твърди от Доб и Калиникос. Това би означавало, че Марксовите понятия за стойност и за труд, произвеждащ стойност, съответстват на тези на Рикардо. Подобно разбиране обаче

е подвеждащо. Вярно е, че Маркс следва Рикардо в това, че започва от труда и трудовия продукт като начална точка за своя анализ на капитализма. Също така, той хвали Рикардо за откритието му, че стойността се определя от времетраенето на труда. Но Марксовите понятия за труд и стойност са различни от тези на Рикардо. Марксовата критика на политическата икономия не взаимства, а напротив, критикува Рикардовата трудова теория на стойността (Clarke, 1991, с. 96–100).

Тъй като капитализмът занимава Маркс като исторически специфична форма на обществено производство, той се интересува от конкретния характер на стоко-произвеждащия труд в капиталистическото общество. Маркс е наясно, че исторически специфичните форми на производство са характеризирани от определени обществени отношения, които могат да бъдат правилно анализирани само чрез категории, съответстващи на тези специфични производствени форми – тези категории трябва да са исторически, в никакъв случай трансисторически (Heinrich, 2004, с. 32). Затова Маркс критикува Рикардо, както и останалите класически политически икономисти, че безкритично приемат за начална точка на политикономическите си анализи едно абстрактно, трансисторическо понятие за „труд“, без да анализират специфичността на формата на труда в капиталистическия производствен строй: „*Рикардо не разглежда* формата – особената характеристика на труда, създаващ разменна стойност или проявяващ себе си в разменни стойности – *естеството* на този труд“ (Marx, 1863, с. 508).

„Трудът“, в този абстрактен, трансисторически смисъл, обаче не е това, което се съдържа във формата на стойността, специфична за капиталистическия начин на производство, където продуктите на труда приемат стокова форма. Стоко-произвеждащият труд е по същество обществен труд, чрез който привидно независимите едни от други производители на стоки биват свързани помежду си в определена обществе-

на форма на взаимна зависимост (Маркс, 1948, с. 90). Рикардо не осъзнава, че стойността се реализира като такава само в определени обществени отношения, и поради тази причина формулира обща теория на стойността, абстрахирана от тези отношения. Вместо това, стойността е схваната в рамките на отношението между стоката и нейния производител, а трудът, основаващ субстанцията на стойността, е разбран не в специфичния си обществен характер, а като индивидуален труд, „вложен“ от производителя в стоката (Clarke, 1991, с. 96). В този случай, отношението между труд и стойност, съдържание и форма е разбрано като непосредствено, и затова не е поставено под допълнително внимание: „[политическата икономия] никога не е дори поставяла въпроса защо това съдържание приема такава форма, т.е. защо трудът се изразява в стойността, а измерването на труда чрез неговото времетраене — във величината на стойността на трудовия продукт“ (Маркс, 1948, с. 69). Но за Маркс това отношение не е непосредствено, а обществено опосредено – трудовият продукт приема формата на стойността само в определени обществени отношения:

Един от основните недостатъци на класическата политическа икономия се състои в това, че тя никога не е сполучвала да извлече от анализа на стоката и по-специално на стоковата стойност — формата на стойността, която именно я прави разменна стойност. Тъкмо в лицето на най-добрите си представители, като А. Смит и Рикардо, тя разглежда стойностната форма като нещо съвсем безразлично [..] Стойностната форма на продукта на труда е най-абстрактната, но и най-общата форма на буржоазния начин на производство, който чрез нея се характеризира като особен вид обществено производство, с историчен и преходен характер [модификация на българския превод – Бел. Авт.]. Така че когато погрешно вземат буржоазния начин на производство за вечна природна форма на общественото производство, неизбежно изпускат изпредвид и специфичността на стойностната форма, значи и

на стоковата форма, която по-нататък е развита като парична форма, капиталова форма и т.н. (Маркс, 1948, с. 69)

Неспособността на политическите икономисти да осъзнаят исторически специфичния характер на формата на стойността, и оттам формата на труда, произвеждащ стойност, тяхната особена обществена опосредеността, ги води до това да ги вземат за „вечни природни форми“. По този начин, обществените сили на стоките, осъществими само в рамките на определени обществени отношения, биват приписани на стоките като техни собствени, естествени свойства, принадлежащи им и извън тези обществени отношения. Стойността на стоката и нейната величина са разбрани натуралистически, подобно на физическите ѝ свойства като маса, материален състав, цвят и т.н.

Понятието на Маркс за „фетишизъм на стоките“ обозначава точно тази натурализация, която отразява обществения характер на човешкия труд като „предметен характер на самите продукти на труда, като *обществени природни свойства на тези неща*“ (курсивът е мой), и при която „определеното обществено отношение на самите хора приема за тях фантасмагоричната форма на едно отношение между нещата“ (Маркс, 1948, с. 62). Марксовата критика адресира това фетишизирано схващане на обществени характеристики, в чиито капан попада политическата икономия. Той сравнява фетишизма с религията, където произведенията на човешкия ум придобиват свой собствен живот и влизат във взаимоотношения със себе си и с хората. В стоковия фетишизъм се случва нещо подобно, но с произведенията на човешката ръка. Сферата на фетишизираните икономически категории е трансцендентна и по същество отвъд човешкото разбиране, подобно на религиозната сфера. Затова и Маркс често описва тези категории по подчертано неикономически начин – като „мистични“ и пълни с „метафизични тънкости и теологични вертели“ (Маркс, 1948, с. 61).

Същия фетишизъм е залегнал дори по-дълбоко в модерната икономическа теория, която изучава с математическа точност движението на икономически количества, създава статистически модели на базата на тези данни, прави прогнози за това какво и кога да се очаква от пазарите и дава съвети за това как най-добре да се реагира на тези пазарни флуктуации. Модерната икономика изследва взаимоотношенията между тези икономически обекти и количества, неин обект е една предполагема икономическа „природа“, саморегулираща се на базата на собствените си закони – а не наличния социален свят на хора със своите индивидуални нужди (Bonefeld, 2016, с. 61-62).

Тезата, че Маркс просто „модифицира“ или „завършва“ класическата политическа икономия, предполага че Маркс безкритично възприема основните категории на политическата икономия. Но както беше показано по-горе, Марксовата критика е критика точно на тези категории. Тя има за свой обект начина, по който буржоазната икономическа мисъл, от своето догматическо гледище, фетишизира исторически специфични обществени отношения, третирайки ги като вечни природни форми. В този смисъл, Марксовата критика принадлежи в теоретическото лоно на историческия материализъм – не онзи, който преопакова стария догматизъм, а материализмът, чийто метод, според Адорно, предвещава „разпада на нещата разбрани като догматични“ (Adorno, 1990, с. 196).

2. Обективността на фетишизираните икономически категории

За да добием по-пълна представа за Марксовата критика обаче, трябва да направим важно пояснение. Марксовото понятие за фетишизъм често бива недоразбрано като форма на „лъжливо съзнание“ (*false consciousness*) за обществено отношение на неща – просто субективна илюзия, скриваща

една предполагаема обективна реалност на непосредствени обществени отношения на самите хора. Но ако това беше така, то това „лъжливо съзнание“ би изчезнало, ако „истинската реалност“ на непосредствени обществени отношения бъде разкрита и обяснена (Heinrich, 2004, с. 71). За Маркс обаче фетишизмът има по-енигматичен и философски по-интересен характер. Както твърди Хегел в *Науката Логика*, „същността трябва да се прояви“ (2001, с. 605), така и Маркс смята фетишизма не за проста (лъжлива) привидност, а за явление, в което се съдържа (в своята конкретна, исторически специфична форма) същността на общественото битие. По думите на Маркс: „за производителите обществените отношения на техните частни видове труд се *явяват* такива, каквито те *са*, т.е. не като непосредствени отношения на лицата в самия техен труд, а, обратно, като *вещни отношения* на лицата и *обществени отношения* на вещите” (Маркс, 1948, с. 63). С други думи, според Маркс, в капитализма, като исторически специфична обществена форма, отношенията на хората *наистина*, а *не просто привидно* вземат формата на отношения между вещи. Затова Маркс описва лицата, които се появяват на икономическата сцена, драматическите персонажи на политическата икономия – както работници, така и капиталисти – като „персонификации на икономически категории“ и “икономически характерни маски”. Маркс твърди, че хората влизат в производствени отношения помежду си само като такива персонификации (Marx, 1948, с. 72)

Казано по друг начин, общественият процес наистина се направлява от икономически категории, придобили свой собствен живот. Фетишизмът, макар илюзия, е „обективна илюзия“, упражняваща сила, „от която зависи живота на всички“ (Adorno, 1990, с. 320). Формата на стойността, макар изцяло нематериална и неосезаема, има истинска материална тежест, когато не се реализира през формулата П-С-П’ – неуспехът да се направи печалба довежда до банкрути, икономически кризи и материална нищета.

Кадър от филма Човекът с кинокамерата (1929), реж. Дзига Вертов; Източник: https://archive.org/details/ChelovekskinoapparatomManWithAMovieCamera

Също така това, което не се реализира като стойност, се унищожава, независимо от индивидуалните нужди, които могат да бъдат задоволени. Когато парите валидират стойността на всичко, „илюзията господства над реалността“ (Adorno, 1976, цитирано в Bonefeld, 2016, с. 67). Тази форма на обществено възпроизводство изглежда напълно отвъд човешкия контрол, регулирана като от „невидимата ръка“ на Адам Смит, тоест от обективирани, фетишизирани икономически форми.

В този смисъл, фетишизмът не е просто субективна, теоретическа заблуда, в която попадат политическите икономисти, а обективна характеристика на самата обществена реалност – фетишизмът е „неделима част от производството

на стоки“ (Маркс, 1948, с. 62). Маркс критикува фетишизма на категориите на политическите икономисти, но същевременно твърди, че това са „обществено валидни, значи обективни мисловни форми за производствените отношения на *този исторически-определен* обществен начин на производство, на стоковото производство“ (Маркс, 1948, с. 65). Фетишистките илюзии се раждат не първо в главите на политическите икономисти, а в обществената реалност на производство и обмен на стоки, в която стойността се представя не като обществено-исторически опосредена, а като вечна природна характеристика на произведенията на труда. По думите на Морис Годелие: „Не субектът заблуждава сам себе си, а *реалността* заблуждава *него*“ (Godelier, 1967, с. 93).

Схващайки икономическите категории на основата на техния произход и база в обществените отношения, Марксовата критика на политическа икономия е същевременно критика на тези отношения. През призмата на фетишизма, Маркс анализира исторически специфичната форма на класовото господство и експлоатацията в капитализма. В предишни общества, класовото господство е неприкрито и директно упражнявано на базата на силови и властови отношения: например при робовладелчеството, където робите са собственост на робовладелците, или при феодализма, където крепостниците са директно подчинени на своите господари. В капитализма обаче, в условията на формална свобода и равнопоставеност, решаващите отношения на класово господство не са лични и непосредствени, а безлични и индиректни – господството на икономически категории, обективирани в обществените отношения на производство. Както предишни обществени форми, капитализмът се основава на класово разделение – това между продавачите на работна сила и собствениците на средствата за производство. Но капиталистическият начин на производство генерира икономически принуди както за едните, така и за другите, принуди, които редуцират

отношенията между представителите на тези две класи до вещни отношения между икономически персонификации.

Разделението на труда от средствата за производство, което прави възможна продажбата на работна сила на пазара на труда, е историческата и логическата предпоставка на капиталистическите производствени отношения. Това разделение обуславя, от самото им начало, принудителния характер на тези отношения – те не възникват мирно и идилично, а изключително насилствено: „при капитала от самото му раждане капе кръв и мръсотия от всичките му пори от главата до петите“ (Маркс, 1948, с. 620). Така Маркс описва насилствения процес на изземване, отнемане на собственост, и законодателство, насочено срещу просията и скитничеството – процес, в който се формира индустриалната работническа класа. След като приключи това „първоначално натрупване“, и капиталистическия производствен процес „стъпи на краката си“, подчинителният характер на производствените отношения не изчезва – изчезва само нуждата от директното насилие, което бива трансформирано в „двойната свобода“ на труда – тази, която позволява на работниците да продават свободно работната си сила като стока, и „свободата“ да не разполагат с друго, освен тази работна сила, за да осигурят собственото си оцеляване. Класовите принуди не приемат непосредствена, лична форма – „работникът принадлежи на капитала още преди да се е продал на капиталиста“ (Маркс, 1948, с.470). Работниците не са подчинени на определено частно лице, а на свободата на пазара на труда (Bonefeld, 2014, с. 110). Това подчинение се проявява всекидневно, в борбата за осигуряване на средствата за оцеляване.

Принудите на пазара не са спестени на собствениците на средствата за производство. В условията на свободна конкуренция и под заплахата от банкрут, те трябва да усвоят колкото се може повече принаден труд от работниците и да

генерират колкото се може повече печалба, която да бъде реинвестирана за модернизация и разширение на производствения процес, тоест за допълнително усвояване на принуден труд. Това движение на непрестанно акумулиране не произхожда от свободната воля на капиталистите, а е решение, взето вместо тях от безличния закон на стойността, който капиталистите трябва да следват, за да оцелеят като капиталисти: „Акумулирайте, акумулирайте! Тъй казват Мойсей и пророците!“ (Маркс, 1948, с.484). Това, че капиталистите могат да си позволят охолен начин на живот, не променя факта, че последният е възможен само като вторичен резултат от реализирането на достатъчно голяма печалба. Концентрирано във формулата П-С-П’, капиталистическото производство има за своя непосредствена цел задоволяването не на реални човешки нужди, а на нуждата на стойността, придобила „окултното качество да създава стойност, защото сама е стойност“, да снесе „златни яйца“ (Маркс, 1948, с.127).

Безличното господство на фетишизираните категории е обобщено от Макс Хоркхаймер по следния начин: “хората, чрез собствените си мъчни усилия, поддържат съществуването на една реалност, която все повече и повече ги заробва” (Horkheimer, 2002, с. 213). Но това, че тази реалност заробва всички, не означава, че всички са еднакво заробени. Капиталистите могат да се възползват от принудите, упражнявани върху тях, за да трупат богатства, докато същите принуди свеждат съществуването на работниците до ежедневната и несигурна борба за оцеляване. Перифразирайки мисъл на Теодор Адорно, Вернер Бонефелд казва, че „капиталистите властват чрез същите изопачени икономически категории, които контролират тях самите“ (Bonefeld, 2014, с. 114). Мъчните усилия, които всекидневно възпроизвеждат обществената обективност на тези категории, имат за своя предпоставка класовия антагонизъм на буржоазното общество.

Подобно на обективността на религиозните и идеологическите догми, икономическата обективност се реализира и поддържа само през хората – Бог съществува само чрез споделената вяра. По същия начин, обществото е „обективно“ само доколкото то „не може да прозре своята собствена субективност“ (Adorno, 1976, с. 33). Критиката на политическата икономия, както критиката на религията и идеологията, прави икономическата обективност прозрачна. Тя връща тази обективност обратно в обществения ѝ контекст, разкривайки догматическото ѝ ядро. Критиката на религията не критикува Бог на основата на Бог, а дешифрира обществените отношения, които приемат религиозната форма на Бог и изчезват в понятието Бог, появявайки се отново само като човешки производни на божественото. Аналогично, критиката на политическата икономия не критикува обективираните икономически форми на основата на самите форми, а дешифрира обществените отношения, които приемат формата на привидно естествени, трансисторически сили, поддържащи се във и през обществените лица, които на свой ред биват сведени до персонификации на тези сили. (Bonefeld, 2014, с. 6).

Като критическа теория на обществото, критиката на политическата икономия не мисли за икономическата обективност, а отвъд нея (Bonefeld, 2014, с. 10). Тя фокусира в себе си критическия модел, изразен и в тезата на Адорно от *Негативна диалектика*, че всяко понятие е „сдвоено с не-понятно цяло“. В процеса на своето формиране, понятията се изолират от не-понятното, но само с цената на собствения си фетишизъм – а без тази не-понятност, понятията биха били напълно изпразнени от съдържание. Фетишизмът на понятията може да бъде превъзмогнат само чрез тяхната иманентна критика, която връща на понятията съзнанието за не-понятното, не-идентичното (Adorno, 1990, с. 12). Понятията на капитализма, икономическите категории, не са просто теоретически, умствени абстракции, а „реал-

ни абстракции“, осъществяващи се практически, и без да е нужно съзнанието на хората, които ежедневно произвеждат това осъществяване. Според Маркс, стойността придобива обществена валидност във всеки акт на стокообмен, но не защото притежателите на стоки *знаят,* че в тях се съдържа определено количество от техния собствен труд, което съответства на определена величина на стойността, и *след това* разменят тези стоки на основата на това знание. Напротив: „Те не знаят това, но го вършат“ (Маркс, 1948, с.63). Това е неосъзнатия, реален характер на фетишизма. На стойността бива приписана – практически в същия акт на размяна, който валидира тази стойност – естественост, която тя не притежава. Във фетишизма на икономическите категории липсва съзнанието за онова, без което те биха били напълно безсмислени – тяхната обществено-историческа опосреденост. Критиката на икономическите категории възвръща на тези категории съзнанието за тази опосреденост, тяхната не-понятна, не-идентична предпоставка. Както в критиката на религията и идеологията, тази скрита предпоставка е човекът – не някаква абстрактна, идеална човешка същност, а човекът в неговите действителни обществени отношения, човекът като създател на своята собствена – преобърната – обществена реалност.

Заключение

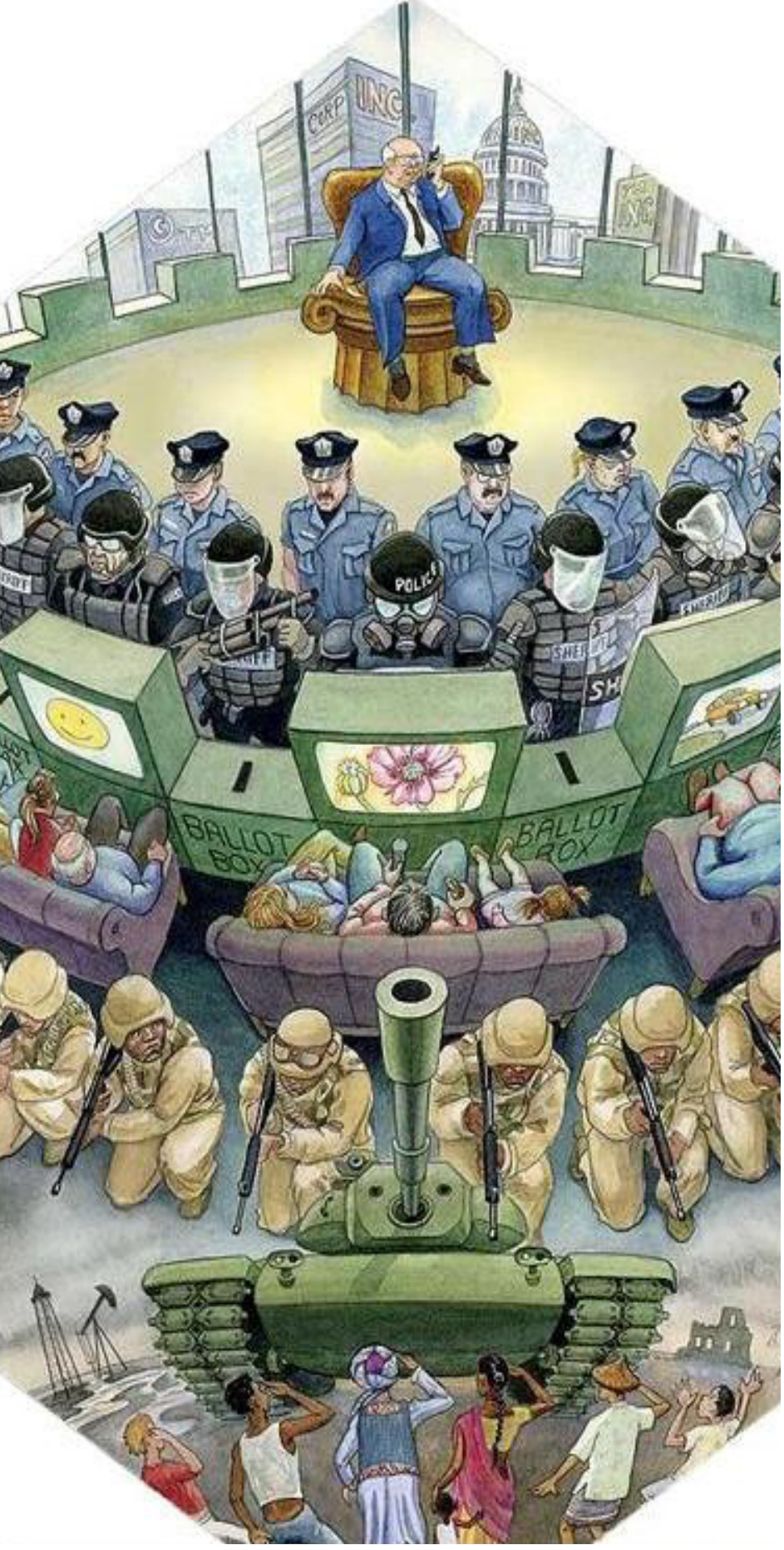
В светлината на реинтерпретацията, развита в тази статия, може да се предложи, че Марксовият анализ има радикално всепроникващ, тотален характер. Това може да се разбере ясно от тезата, че класовото господство в капитализма не е на първо място упражнявано от определена класа, а безлично генерирано от производствените отношения, които вprimчват и подчиняват обществото в неговата антагонистична, класово разделена целокупност. В духа на своя собствен

по-ранен диктум: „безпощадна критика на всичко съществуващо“, Маркс адресира своята критика към тази обществена целокупност. Това обаче не я прави безпощадно абстрактна и не отнема от научната точност на Марксовия анализ. Маркс се разграничава от типа критика, която „умее да съди и да осъжда днешното време, но не може да го разбере.“ (Маркс, 1948, с.411).

Радикалността, характеризаща Марксовата критика, е описана от него по следния начин: „Да бъдеш радикален означава да разбереш нещата из основи. Но за човека, тези основи са самият човек“ (Marx, 2000, p.77). Маркс анализира категорийните форми на политическата икономика и на капиталистическите обществени отношения, и не открива никакви трансисторически или природни същности, а конкретна обществена реалност, чието съществуване зависи от исторически специфична практика на хората. По този начин, Маркс разкрива преходния характер на един обществен свят, който хората преживяват като вечна, естествена форма на живот и свидетелства за възможността този свят да бъде преодолян.

Б.а. Благодаря на Неда Генова и Георги Медаров за редакциите и коментарите по текста, както и на Калина Дренска за отзивчивостта по време на подготвянето на текста.

Библиография↘

Как Маркс ни помага да разберем съвременната икономика?

От Мишел Юсон*

Превод от френски: Евелина Миленова

* Мишел Юсон (Michel Husson) е икономист и статистик. Работил е във френския Национален статистически институт, в Министерството на икономиката и в Института за икономически и социални изследвания. Член е на сдружението *Les économistes atterrés* („Потресените икономисти“), колектив от учени, университетски преподаватели и икономически експерти, които се противопоставят на ортодоксалната (неолиберална) икономическа мисъл и предлагат алтернативни политики. Българският превод на статията *Comment Marx nous aide à comprendre l'économie aujourd'hui*, публикувана през май 2018-а година, е изготвен с изричното разрешение на изданието *Alternatives Economiques*. – Бел. прев.

В статия от 1925-а година, Кейнс възкликва: „Как мога да приема някаква доктрина, която напълно безкритично въздига в ранг на библия едно морално остаряло съчинение по политическа икономия, което е не само погрешно от научна гледна точка, но и не съдържа нищо интересно, нищо приложимо в днешния свят?“ (Кейнс, 1925, с. 129-130; превод на автора). Не толкова отдавна Джонатан Спърбър, автор на биография на Маркс от 2013*, е също толкова категоричен: „В трудовете на Маркс намираме твърде малко неща, които кореспондират с тенденциите в икономиката или в икономическата теория в края на деветнайсети и през двайсети век“ (Sperber, 2017; превод на автора). Други изследователи обаче са на обратното мнение и приемат, че приносите на Маркс не са загубили актуалност и остават благодатна отправна точка за разбиране на съвременния капитализъм.

Икономическата наука срещу политическата икономия

Макар и да продължава делото на класиците (от Адам Смит до Давид Рикардо), Маркс скъсва с тях и извежда от критичния си подход заключения, които са заплаха за установения ред. Ето защо му се налага да премине от политическата икономия към икономическата наука и да завие към друга парадигма по причини, ясно изразени от Джон Бейтс Кларк: „Казват ни, че от работниците постоянно се изземва произведеното от тях [...] Ако това обвинение беше основателно, всеки човек, надарен с разум, би станал социалист и желанието му да промени икономическата система би било единствено мяра и израз на чувството му за справедливост.“ (Clark, 1899) Следователно е необходимо „продуктът на икономическата дейност да бъде разграден на съставните му елементи, за да се установи

* *Karl Marx: A Nineteenth-Century Life*, преведена на френски език през 2017-а година. – Бел. ред.

дали естествената игра на конкуренцията води или не води до това на всеки производител да бъде разпределян точният дял от благата, в чието създаване той участва.“ (пак там) Това е доминиращата днес теория на разпределението.

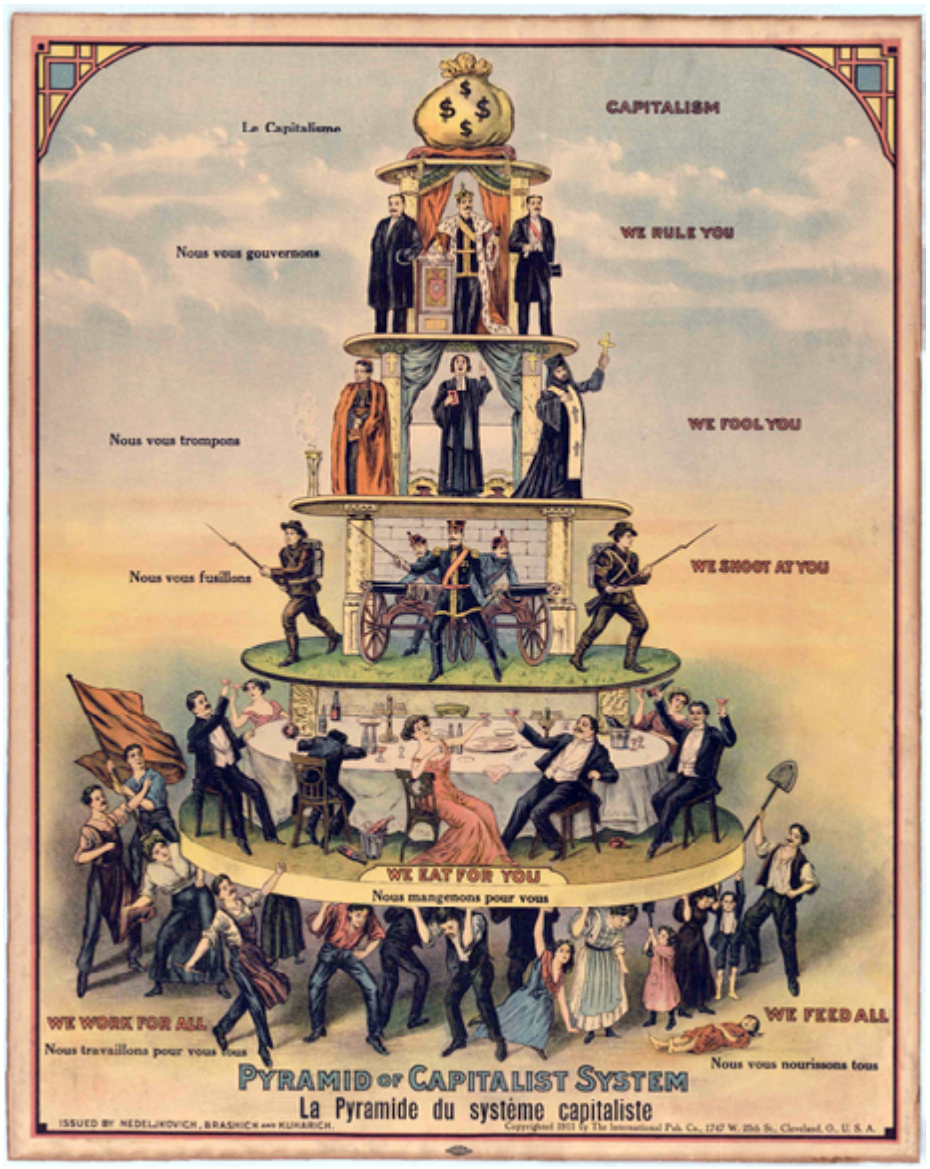
В том II от *Капиталът* Маркс представя своите схеми на възпроизводството, в които различаваме две части: I-ва част – Кой произвежда средствата за производство?, и II-ра част – Кой произвежда потребителските стоки? Той описва условията за възпроизводство или с други думи, отношенията, които трябва да съществуват между производството на предприятията и неговата реализация на пазара. Тези отношения се изразяват в разменната стойност, но Маркс подчертава също, че структурата на предлагането трябва да отговаря на структурата на общественото търсене, изразяващо се в потребителната стойност. Този подход на Маркс очевидно заимства от Икономическата таблица на Франсоа Кене (1766), която е по думите му* „експозе, колкото просто, толкова и гениално за времето си“. (Енгелс, 1878)

Следователно, макар и да не е тръгнал от нулата (измежду източниците на вдъхновение бихме могли да цитираме и Стюарт (1767) и Сисмонди (1819)), можем да твърдим, че Маркс е основателят на модерната макроикономика. Това се признава и от лявата последователка на Кейнс Джоан Робинсън, която иначе остро критикува Маркс: „Ако [Кейнс] беше тръгнал от Маркс, това би му спестило доста проблеми.“ (Робинсън, 1978, с. 56) Това признава дори Пол Самюелсън, любима мишена на критиката на Робинсън и сам яростен критик на Маркс: „Ние всички вероятно бихме спечелили, ако бяхме вникнали по-рано в таблиците на Маркс“. (Самюелсън, 1967, с. 617)

* Карл Маркс в раздела „Критика на историята“ от „Анти Дюринг“ на Фридрих Енгелс, чийто автор е в основни линии.

Финансовият сектор през погледа на Маркс

Но може би най-голямо признание Маркс получава от Василий Леонтиев през 1937 година: „[Маркс] разработва основната схема, която описва отношенията между отраслите за производство на потребителски стоки и тези за производство на оборудване. Макар и да не приключва темата, марксистката схема и до днес си остава едно от малкото решения, по които съществува широк консенсус сред теоретиците на икономическия цикъл.“ (Леонтиев, 1937, с. 5) И добавя: „[...] съвременният анализ на икономическия цикъл без съмнение дължи много на марксистката икономика. Без да повдигаме въпроса за приоритета, не би било никак преувеличено да кажем, че трите тома на *Капиталът* са помогнали повече от който и да е друг труд този въпрос да бъде поставен в центъра на икономическия дебат.“ (пак там, с. 3)

Карикатура на капиталистическата система, публикувана през 1911 година в американското издание *Industrial Worker*. Силно взаимствa от руска листовка, напечатана ок. 1900 г. Източник: Wikimedia

Една от съставките на сегашната криза е убеждението, че финансовият сектор е самостоятелен източник на стойност. В това няма нищо ново: „За вулгарната икономия, която се

стреми да представи капитала като самостоятелен източник на стойност, а създаването на стойността, тази форма е, разбира се, истинска находка, такава форма, в която вече е невъзможно да се познае източникът на печалба и в която резултатът от капиталистическия процес на производство придобива самостоятелно съществуване.“ (Маркс, *Капиталът*, том III, с. 413).

Безработица и резервна армия

Тази илюзия е възможна, само ако за отправна точка се приеме „събирателна“ теория на стойността, при която националният доход се изгражда като сума от доходите на различните „производствени фактори“. Марксистката теория, напротив, представлява „приспадаща“ теория: особените форми на печалба (лихви, дивиденти, рента и т.н.) са един вид „пункция“ от общата принадена стойност, чийто размер е предварително определен. Човек може „да забогатее спейки“, само благодарение на тази пункция, взета от общата принадена стойност, което показва и ограниченията на механизма, а именно експлоатацията – истинският фундамент на борсата. Така кризата бележи завръщането на реалността, нещо като предупреждение за жестокия закон на стойността.

През последните четири десетилетия капитализмът се характеризира с неотслабваща масова безработица и с увеличаваща се социална несигурност. Едно от обясненията за това положение се позовава на съществуването на някакво равновесно състояние на безработица, понякога определяно като „естествено“ ниво“. Обаче „това ниво на безработица, което не ускорява инфлацията“*, е същото, което поддържа и нормата на печалба. Така отново се натъкваме на „промишлената резервна армия“, за която говори Маркс: „променливото

* Или NAIRU – акроним на Non-Accelerating Inflation Rate of Unemployment. Отнася се до онова ниво на безработицата, под което се увеличава инфлацията. – Бел. ред.

съотношение, в което работническата класа се разпада на активна армия и резервна армия, покачването или спадането на относителния размер на свръхнаселението, степента, в която то ту бива абсорбирано, ту отново бива изхвърляно на свобода“; като „разширяването и свиването“ на промишлената резервна армия „отговарят на смяната на периодите на индустриалния цикъл“. (*Капиталът*, том I, с. 521). Тук виждаме едно доста точно описание на правилата, по които работи един капитализъм, който се стреми към увеличаване на нормата на експлоатация, като поддържа натиска върху заплатите, упражняван от масовата безработица, както и към прекъсване на връзката между ръста на заплатите и увеличаването на производителността на труда.

Глобалният капитализъм

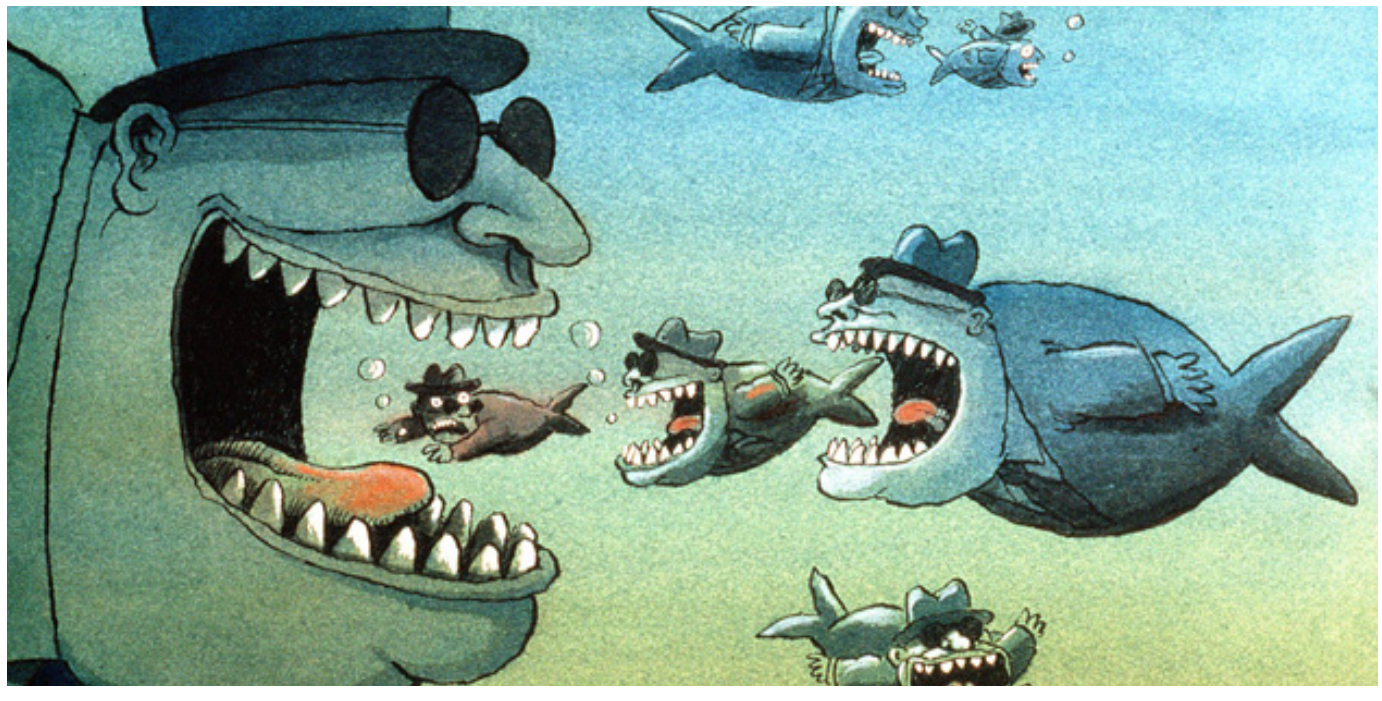
Основната нишка в анализа на Маркс е идеята, че „основата [на капиталистическия начин на производство] е световният пазар“ (Капиталът, том III, с. 350). Това прозрение е продължено от теоретиците на империализма, които показват, че световната икономика трябва да се разглежда като несиметрично изградено цяло. В днешно време в глобализацията се наблюдават нови механизми (глобални вериги за създаване на стойност, развиващи се пазари, и т.н.), но основният признак е пълната свобода на движение на капиталите.

Пърси Барневик, президент на швейцарско-шведската групировка ABB, дава през 2001 г. следното определение на глобализацията: „свободата на моята фирма да инвестира където и когато поиска, да произвежда каквото поиска, да купува и продава, където поиска, и да понася възможно най-малко ограничения по отношение на трудовото и социалното право.“ (цитиран от в. Le Devoir, Монреал, 5 май 2001 г.). Това е и предвидената от Маркс тенденция: „иманентните закони на самото капиталистическо производство“ водят до „впли-

тането на всички народи в мрежата на световния пазар.“ (*Капиталът*, том I, с. 621).

Трудът – отново стока?

Една от най-фрапантните тенденции на съвременния капитализъм е в това, че той се стреми да превърне (отново) в стока, онова, което не е или не би трябвало да бъде стока – на първо място обществените услуги и социалната защита. Преди всичко обаче той се стреми да сведе самата работна сила до най-обикновена стока. Целта на „реформите“ на пазара на труда е на работника да се плаща, само когато произвежда стойност. Това означава социализираната заплата да се сведе до минимум* и части от нея да се прехвърлят на публичните финанси, да бъдат превърнати в стока пенсиите (през пенсионни фондове) и здравеопазването (през частни здравни застраховки), дори да се премахне напълно понятието за законна продължителност на работния ден.

Карикатура на капиталистическите отношения. Източник

*Социализираната заплата е брутната заплата, която включва и социално-осигурителните вноски. Тя е непряка, отложена заплата. С тези вноски се финансират настоящите социални плащания за социални нужди като болест, майчинство, семейни надбавки, инвалидност, старост, безработица. – Бел. прев.

Този проект загърбва социалния прогрес, който винаги е означавал отказ от превръщането на труда в стока. За Маркс увеличаването на свободното време, което е възможно благодарение на увеличената производителност на труда, е лостът, който би трябвало да позволи трудът да не бъде вече стока, а аритметиката на обществените потребности да замени аритметиката на печалбата. Това е перспективата, която той скицира в края на *Капиталът*.

За намаляване на работния ден

Свободата… може да се състои само в това, че социализираният човек, асоциираните производители рационално регулират тази своя обмяна на веществата с природата, поставят я под свой общ контрол, вместо тя като сляпа сила да господства над тях; извършват я с най-малкия разход на сили и при най-достойните за човешката им природа и адекватни за нея условия. Но все пак това остава царство на необходимостта. Отвъд него започва развитието на човешката сила като самоцел, истинското царство на свободата, което обаче може да разцъфти само върху това царство на необходимостта като върху своя база. Намаляването на работния ден е основното условие.

Карл Маркс, *Капиталът*, том III, с. 835.

Повтарящи се кризи

За да функционира що-годе задоволително, капитализмът има нужда от достатъчно висока степен на печалба и от пазари. Но трябва да е налице и допълнително условие, което се отнася до формата на тези пазари: те трябва да са в сектори, в които, благодарение на повишена производителност, да бъде възможно да се съчетават висок растеж с устойчиви нива на

печалба. Именно от тази гледна точка можем да анализираме преминаването на капитализма от неговата „фордистка“ към неговата „неолиберална“ фаза, която се характеризира със следния стилизиран факт*: нормата на печалбата се е възстановила, но нито нормата на натрупване, нито производителността са следвали същата тенденция.

Следователно, настоящото зацикляне на капитализма във фазата на депресия е резултат от все по-голямо разминаване между променените обществени потребности и капиталистическия начин на разпознаване и задоволяване на тези потребности. Това обаче означава, че в особения профил на настоящата фаза се събират - вероятно за първи път в историята на капитализма – елементите на една системна криза.

Този анализ препраща към най-фундаменталния аспект на марксистката критика. Според Маркс капитализмът е система, която е несправедлива (експлоатация) и нестабилна (криза). Но от един момент нататък, точно заради успехите, които е постигнал благодарение на присъщата си форма на икономическа ефективност, капитализмът изпъква като ирационален.

Възможност за други икономически цели

Марксисткият подход към дългосрочната динамика на капитала може в крайна сметка да бъде обобщен по следния начин: кризата е несъмнена, но не и катастрофата. Кризата е несъмнена в смисъл, че въпреки всичките комбинации, които капитализмът измисля, или които са му налагани, той не може да преодолее трайно небалансирания и противоречив характер на функционирането си. Но същевременно тези периодични разклащания, които маркират историята му, не означават по никакъв начин, че капитализмът се придвижва

* Констатация с емпиричен характер, най-често без количествено измерение, но смятана за представителна за функционирането на икономиката. – Бел. авт.

неизбежно към окончателното си сгромолясване. Всяка от тези големи кризи е с отворен край: капитализмът бива съборен или се преражда във форми, които могат да бъдат повече или по-малко кървави (война, фашизъм), повече или по-малко регресивни (неолиберален завой).

И така, откъм едната страна капиталът вдъхва живот във всички сили на науката и природата, както и на обществената комбинация и на общественото общуване, за да направи създаването на богатството независимо (относително) от вложеното за това създаване работно време. Откъм другата страна той иска да измерва тези така създадени колосални обществени сили с работното време и да ги ограничава в границите, които са необходими, за да може създадената вече стойност да се запази като стойност. Производителните сили и обществените отношения – и едните и другите са различни страни на развитието на обществения индивид – се явяват за капитала само като средства и са за него само средства, за да произвежда на своята ограничена основа. Но фактически те са материалните условия, за да се вдигне във въздуха тази основа.

Карл Маркс,
„Икономически ръкописи от 1857-1859 година“, с. 193.

Следователно трудовете на Маркс съдържат полезни инструменти за анализ на съвременния капитализъм. Несъмнено обаче истинската специфика на марксисткия подход се намира в неговата критика на политическата икономия (впрочем, това е и подзаглавието на *Капиталът*), чийто постулат е възможността за друга икономическа цел: човечеството би трябвало да се стреми към (колективно) максимизиране на благосъстоянието си, вместо да се осланя на (частното) максимизиране на печалбата.

Оказва се обаче, че капитализмът е компактна система, чиито основни движещи сили са непроменливи (отвъд кон-

кретните му превъплъщения). Затова и той трудно се реформира, още повече че днес той отново се стреми да създаде условията за своето функциониране „в чист вид“, които се противопоставят пряко на задоволяването на обществените потребности и на разрешаването на екологичните предизвикателства. В такъв случай, въпросът е как да оспорим радикално неговото функциониране.

Библиография↘

Икономикс за вменяеми. Част 4: Пари от въздуха *

от Петър Пиперков

* Настоящият текст е базиран на докторската дисертация на автора „Икономически кризи в България (1990-2014 г.)“, както и на негови доклади на научни конференции в периода 2015-2017 г.

В трите предходни части на тази поредица разгледахме последователно някои от основните заблуди (и лъжи) на ортодоксалната икономическа теория, която парадоксално не е способна да обясни почти нищо от действителността, но продължава да се преподава почти навсякъде в гимназии и университети. Разгледахме базови концепции като рационалния икономически агент, търсенето и предлагането, *а също и* производството.

Но поне когато става въпрос за парите – този толкова важен за капитализма ресурс, производствен фактор и медиатор на пазарната размяна, – би следвало ортодоксалните икономисти да знаят за какво става въпрос, нали така? Както ще видим в този текст, нищо не е по-далеч от истината… Ортодоксалната теория разглежда капитализма без да обръща почти никакво внимание на процеса на създаването на пари, на банковата система, на кредитирането и т.н. и т.н. Тя дори няма адекватна представа как се създават парите…

В началото бе бартерът…

Според красивата и простичка приказка на ортодокса, преди да се появят парите, хората са разменяли стоки помежду си на бартерен принцип – например килограм ориз срещу два килограма картофи, килограм картофи срещу половин килограм боб и т.н. Автор на тази концепция е Адам Смит, който твърди, че търговията чрез натурална размяна (бартер) е предшествала парите (Смит, 1776). Според него, това е създавало много главоболия и в крайна сметка обществата измислили парите, които да опосредстват пазарната размяна.

.... и невидимата ръка създаде парите

Първите пари са били стокови: определена стока бива извадена от стокооборота и използвана за измерител на стойност. Това, според стандартната икономическа визия, е улеснило многократно пазарната размяна, защото вече не е било необходимо и двете страни да се нуждаят от стоките на другия, а е било достатъчно да заплатят за стоките му със стокови пари. Тези стокови пари впоследствие са били заменени от злато и сребро, а по-късно и от банкноти. И така до днес.

Но къде останаха банките, кредитът, дългът? Тъй като парите са просто средство, подпомагащо пазарната размяна, за стандартната теория те не представляват интерес и могат да бъдат игнорирани. Банките, кредитът и дългът – също. Но тогава какво става с капитала? Все пак разглеждаме *капитализма*. Капиталът, за ортодокса, е по-скоро машини, производствени мощности и оборудване, а не сума пари. Финансовият сектор, следователно, също е „вън от играта“. Но тогава как ще обясним всички форми и видове финансови кризи? А процеса на инвестиране, за който са нужни… пари?

Земята до икономистите...

Истината е, че гореописаната приказка е наистина красива и елементарна, но и тотално грешна. Както пише Илана Щраус, „подобна разменна (бартерна – Бел. авт.) икономика никога не е била наблюдавана, в никоя част на земята, дори в неразвитите части на земното кълбо“ (Щраус, 2016). Няма антропологични доказателства бартерът да е предшествал появата на парите. Дори напротив, както пише Илана Щраус, най-новите антропологични изследвания показват, че бартерът е резултат от желание за придържане към паричната размяна в условия на липса на пари – точно обратното на стандартната история. Съществуват множество доказа-

телства, че преди появата на парите, общностите по света са практикували множество други видове обмен на стоки, услуги и ценности – като „икономика на даровете“, която Марсел Мос разглежда (Мос, 2001), или като оббързването на различни общности чрез дълг, който обаче има функцията не на контрол и власт, а на заздравяване на връзките между тях, както пише Дейвид Гребър (Гребър, 2011).

Но ако приказката за бартера е грешна, ортодоксалните икономисти би трябвало поне да имат адекватна представа как се създават парите в модерните капиталистически общества, нали? За съжаление, отговорът е „не“.

И още приказки...

Според стандартната теория парите в условията на капитализъм се създават само и единствено от централната банка на дадена държава, която пуска в обращение определено количество банкноти и монети. Тя има пълен контрол над паричното предлагане, което следователно е външно, екзогенно за икономическата система и останалите икономически агенти.

В основата на тази идея стои концепцията за заемните средства, съгласно която, както отбелязва Пол Кругман, когато частният дълг* нараства, не икономиката като цяло заема повече пари, а се извършва преразпределяне на средства от спестители (възприемани като по-търпеливи агенти) към заематели (по-нетърпеливи агенти) (Кругман, 2012). Така при процеса на кредитиране паричната маса не нараства, а банките, както твърди Бен Бернанке, изпълняват функцията на посредници между спестители и заематели, поради което процесът на кредитиране няма важни макроикономически ефекти (Бернанке, 1995). Концепцията за заемните средства има множество теоретични и практически опровержения, като на нейно място с особена сила в годините след глобал-

* Този на домакинствата и фирмите – Бел. авт.

ната финансово-икономическа криза от 2008 г. на преден план отново изпъква теорията за ендогенност на парите. Както ще стане ясно, тази теория има множество ключови последици върху цялата макроикономическа наука, които са в състояние коренно да променят идеите за природата на икономическите цикли и икономическите кризи в частност.

Когато неортодоксалните мислители отново са прави

Една от най-ранните, адекватни визии за природата на парите може да бъде намерена още при Карл Маркс. Той ги разглежда като специфичен вид стока или по-точно *не-стока* (Маркс, 1979). Според неговата диалектическа визия, от една страна, на преден план парите са стока и са особено важни за осъществяването на размяната в пазарната икономика, тъй като без тях размяната не може да се осъществи. В същото време обаче те са и не-стока, тъй като не могат да бъдат произведени като останалите стоки чрез комбиниране на факторите на производство. Това създава диалектическо напрежение, тъй като цената им се определя от потребителната им стойност, а не от разменната, както при обикновените стоки*. Когато даден потребител купува обикновена стока, той закупува нейната потребителна стойност и заплаща разменната ѝ стойност. Сходно, когато заемателят „купува“ пари, той в действителност купува потребителната им стойност като капитал, но според Маркс не заплаща тяхната цена или разменна стойност. Според него капиталът като капитал (т.е. като пари, а не като производствени мощности) е вид стока, но всички взаимовръзки при него са ирационални през призмата на стандартните стоки, т.е. на онези,

* Потребителната стойност на дадена стока е свързана със способността ѝ да задоволява човешките потребности, тя е „стойността при употреба“. Разменната стойност, според Карл Маркс, е обществено необходимото работно време за производството ѝ.

които могат да бъдат произведени чрез комбинирането на други стоки (т.е. фактори за производство). Ако се приеме че лихвеният процент е цената на парите, както е прието в икономическата наука, то това е ирационална форма на цена, която качествено се различава от концепцията за цена на стока, съобразно която цената включва разходите за производство плюс надбавка. Следователно това сума от стойност да има цена, различна от своята собствена цена, е абсурдно противоречие. В действителност за Карл Маркс се продава само потребителната стойност на капитала, чиято функция в случая е да произведе разменна стойност, да донесе печалба или, казано по друг начин – да произведе повече стойност, отколкото той притежава (Маркс, 1971).

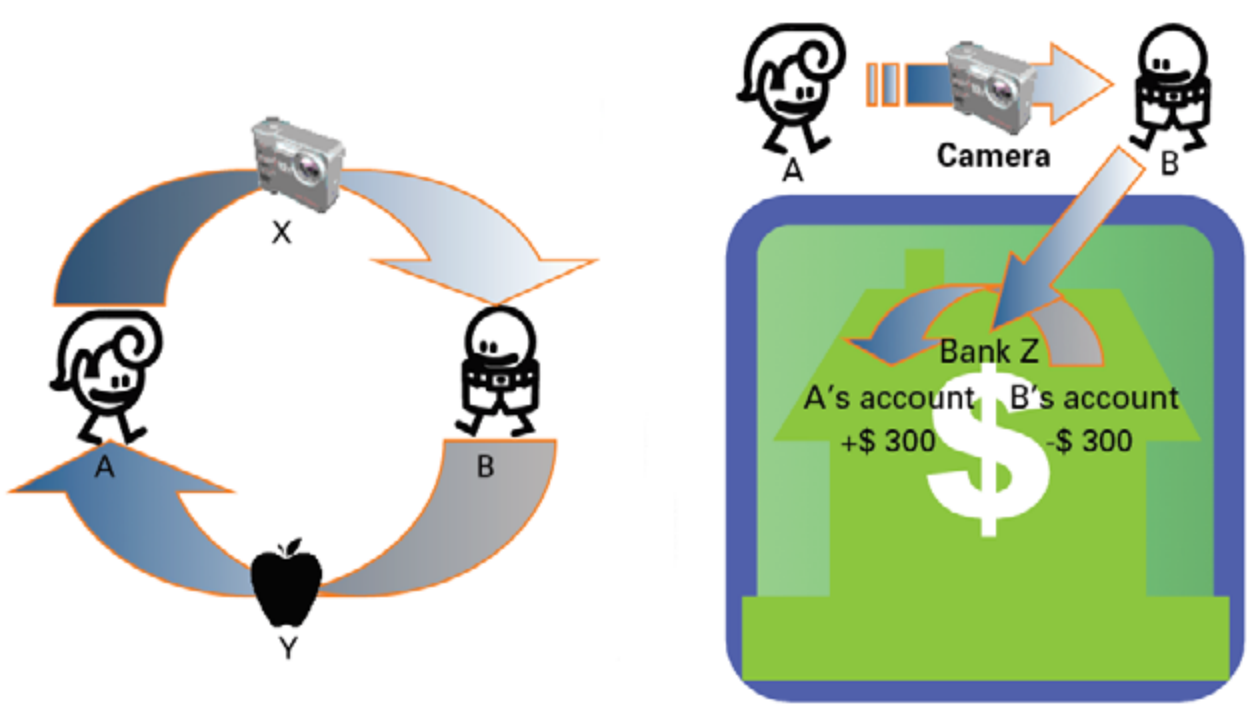
Но за критиците на капитализма същността на парите и процесът на създаването им имат и други важни последствия. През призмата на частната собственост върху средствата за производство и нуждата от унищожаването ѝ, монополът върху създаването на парите (които несъмнено са ключово средство за производство) трябва задължително да бъде елиминиран. Това е така, тъй като ако се премахне частната собственост върху останалите средства за производство (земя, производствено оборудване, машини и т.н.), но не и върху парите, премахването на капитализма не може да бъде осъществено, защото в обществото ще останат банките в позицията/ролята на капиталисти. Ако обаче бъде направен опит създаването на пари да бъде сведено до ортодоксалната визия (парите да се създават само от централната банка), то тогава ще се окажем в ситуация на един капиталист-монополист – държавата (случай, познат ни от държавния капитализъм в Източния блок). Вариант, при който производството на пари бъде децентрализирано чрез т.нар. „частни пари“, които всеки икономически агент може да печата, също е нежелателен, тъй като това отново ще запази една от характеристиките на капитализма, макар и в леко по-нейерархична форма. Следователно, ако наистина

искаме да премахнем частната собственост върху средствата за производство, парите трябва да бъдат елиминирани по принцип и обменът на стоки и услуги да се осъществява по коренно различни начини.

Връщайки се обратно на въпроса за създаването на пари в условията на капитализъм, идеите на Маркс получават потвърждение и от много учени след него. Един от тях е австрийският икономист Йозеф Шумпетер. Според него в една растяща икономика дългът финансира повече икономическа дейност, отколкото може да бъде финансирана чрез продажба само на произведените стоки и услуги (Шумпетер, 1934). В действителност общият кредит на домакинствата и фирмите би следвало да бъде по-голям отколкото онзи, който е напълно покрит от съществуващи стоки и услуги. Според Шумпетер кредитът не може да бъде считан за резултат на минала, предходна икономическа дейност, а може да е съставен само от нарочно създадени кредитни средства за разплащане, които не са подкрепени нито от пари в строгия смисъл на думата, нито от вече съществуваща продукция. Кредитът според него в крайна сметка е създаването на покупателна сила с цел трансфер към предприемача, но не просто трансфер на вече съществуваща покупателна сила. Следователно банковият сектор трябва да има способността да създава покупателна сила „от въздуха“.

Съгласно *теоретиците на паричното обращение* и по-специално Аугусто Грациани, ако парите са третирани просто като още една стока, която се подчинява на законите на търсенето и предлагането, то икономиката все още се намира в състояние на бартер – трансакциите са двустранни, двустокови бартерни размени, а определянето на едната стока като стокови пари не променя същността на бартерния характер на трансакцията (Грациани, 1989). Реалната монетарна пазарна икономика не може да използва стока за парично средство, тъй като стоковите пари са по дефиниция такъв вид пари, които всеки производител може да произведе. Следователно

парите трябва да са *не-стока* – нещо, което по своята същност е безполезно и което не се произвежда като останалите стоки. В действителност трансакциите са тристранни, тристокови финансови обмени между платец, бенефициент и банка, която създава (т.е. произвежда) средствата за разплащане (т.е. парите в най-общ смисъл). Когато плащаме дадена стока или услуга (без значение дали става въпрос за банков превод или операция с банкова карта), ние (платецът) нареждаме на банката, в която имаме сметка, да преведе дадената сума по сметката на продавача (бенефициент в операцията), срещу което получаваме съответната стока или услуга. След извършване на разплащането, ние вече сме заемодател (кредитор) на банката, защото сме превели дадената сума, а продавачът се превръща в заемател (дебитор) на банката, защото има да взима пари от нея. Вече няма преки отношения между нас като купувач и продавача - намесил се е посредник в лицето на банката.

Фиг. 1: Моделът на пазарна размяна според ортодоксалните икономисти (вляво) и пазарната размяна в истинския свят (вдясно). Източник: Keen, S. (2011). *Debunking Economics - Revised and ExpandedEdition: The Naked Emperor Dethroned?*, Zed Books, p. 361

Разбира се, тук може да бъде отправена логичната на пръв поглед критика, че множество разплащания не включват банкови преводи, а плащане в брой. В модерното капиталистическо общество обаче обемът на кешовите плащания е незначителен в сравнение с тези по банков път и той намалява все повече. Някой държави (като Нидерландия например) дори се опитват да елиминират изцяло плащането в брой.

Следователно банките са съществена част от пазарната икономика и по своята същност са различни от индустриалните фирми. Фирмите произвеждат стоки (и услуги) за продажба чрез комбинирането на труд и други производствени фактори в производствения процес, който изисква време и усилия. Банките генерират и изпълняват обещания за плащане, които са използвани от трети страни за подпомагане и регулиране продажбата на стоки и услуги. Тъй като в монетарната икономика паричните разплащания неизбежно минават през трети агент, който се специализира в дейността по производство на средства за разплащане (в модерни времена – банка), банките и фирмите трябва да се разглеждат като два различни вида агенти. Във всеки модел на монетарна икономика банките и фирмите не могат да бъдат събрани в един-единствен сектор. Те са качествено различни и игнорирането на банките от страна на ортодоксалните икономисти създава визия за капитализма без капитал.

Алън Холмс* твърди, че в реалния свят банките разширяват кредита, създавайки депозити по време на процеса на кредитиране и търсейки резерви впоследствие (Холмс, 1969). За МакЛий, Радя и Томас по-голямата част от парите в модерната икономика се създават от банките чрез процеса на кредитиране (МакЛий, Радя и Томас, 2014). Те доказват, че създаването на пари на практика се различава коренно от популярните, но грешни концепции. Банките в действителност не са просто посредници, които отдават привлечени-

* Алън Холмс е бивш вицепрезидент на Федералния резерв на САЩ в периода между 1965 и 1979 г., заемащ длъжността Директор по операциите на открития паричен пазар.

те депозити под формата на кредити. Когато дадена банка предоставя заем, тя същевременно открива съответстващ депозит в сметката на заемателя, създавайки по този начин нови пари и увеличавайки паричната маса. Това разбиране кореспондира и с общоприетите счетоводни стандарти и практики, съгласно които банките отпускат кредити, които записват в актива на балансите си (тъй като това са вземания) и същевременно записват тези средства в пасива на балансите си (като депозити, т.е. задължения), тъй като те се превеждат по сметки на кредитополучателите при тях, като по този начин увеличават паричното предлагане. Така банковите депозити в голямата си част са създадени от самите банки, а не благодарение на спестяванията на икономическите агенти. Банковите депозити всъщност са просто счетоводен запис за това колко дължи съответната банка на своите клиенти. Следователно те са задължение, а не актив, който може да бъде отдаван „под наем“ под формата на кредити. Немската централна банка, също като английската централна банка, счита, че парите са ендогенни и се създават както от централната банка, така и от частните банки чрез процеса на кредитиране (Deutsche Bundesbank, 2009). Съгласно доминиращия в момента възглед за заемните средства банките са бартерни институции, които преразпределят депозити, съставени от вече съществуващи заемни средства, между депозанти и заематели. Според Джейкъб и Кумхоф обаче проблемът с този възглед е, че такива предварително съществуващи средства, а също и институции от подобен посреднически тип, в действителност не съществуват (Джейкъб и Кумхоф, 2015). Всъщност не съществува механизъм на депозитния мултипликатор*, който да поставя количествени ограничения на способността на банките да създават пари.

* Депозитният мултипликатор е математическа функция, която описва количеството пари, което банките създават когато отпускат свободните финансови средства (останали след заделянето на задължителните резерви) под формата на кредити. Т.е. той е съотношението между банковите резерви и банковите депозити.

Основното ограничение са очакванията на самите банки по отношение на тяхната собствена доходност и платежоспособност. Сходна позиция по отношение на ендогенността на парите и тяхната ключова роля в икономическия цикъл чрез кредитния цикъл заемат дори и ортодоксалните неокласици Фин Кидланд и Едуард Прескот. Те откриват, че кредитните пари се създават около четири периода преди създаваните от централната банка пари, което противоречи на теоретичния модел на паричния мултипликатор (Кидланд и Прескот, 1990). Кидланд и Прескот стигат до извода, че включването на парите и кредита в теорията за растежа по начин, който да отразява цикличното поведение както на монетарните, така и на реалните величини, е важен и отворен проблем в съвременната макроикономическа наука. Но тя така и не го прави...

Но какво от това?

Въпросът за процеса на създаване на пари в модерното стопанство може на пръв поглед да изглежда по-скоро второстепенен и от чисто методологичен и методически характер за ортодоксалната икономическа теория. В действителност обаче той има ключово значение за цялото разбиране на икономическите процеси, което рефлектира и върху възможните макроикономически политики и техните ефекти.

За по-ясно разбиране на тези последствия са необходими и модификации в доминиращото схващане за съвкупното търсене*. Когато парите са възприети като ендогенни, търсенето се генерира не само от доходите, но и от получените кредити (защото кредитите, които сте взели, ви дават възможност да консумирате повече). Тези новосъздадени от търговските

*Според това доминиращо схващане, съвкупното търсене е общото количество стоки и услуги, които потребителите са готови да закупят (домакинствата, фирмите, държавата и чужденците) при всяко възможно равнище на цените.

банки кредити, които представляват промяната в частния дълг, са новосъздадена покупателна сила от нищото. Промените в кредитирането (т.е. в частния дълг) обаче са много по-чести и резки, тъй като се влияят от постоянно променящите се пазарни условия, още повече като имаме предвид фундаменталната несигурност. От друга страна, доходите (и нивото на вече акумулирания частен дълг) се променя сравнително бавно. Следователно дългът, парите и кредитът имат фундаментално влияние върху търсенето, а оттам и върху БВП, т.е. върху цялата икономика.

Ако нивото на частния дълг вече е високо в сравнение с БВП, то промяната на нивото му може да има съществено влияние върху търсенето. Ако, при равни други условия, увеличението на дълга се забави, то реалното съвкупно търсене намалява, тъй като промяната в съвкупното търсене зависи от промяната в БВП и от промяната на частния дълг, т.е. от неговата акселерация. Абсолютното намаляване на дълга не е необходимо за намаление на съвкупното търсене, но то би влошило ситуацията още повече. Представете си, че шофирате автомобил към бетонна стена с все по-висока скорост. Ако ускорението се забави, вие имате временно усещане, че ситуацията ви вече не е толкова трагична, но тя не се и подобрява - вие продължавате да се придвижвате към стената с пълна сила.

Тъй като частният дълг е значителен компонент от съвкупното търсене, а то пък от своя страна определя заетостта, безработицата също се влияе силно от него. Тя ще нараства, ако изменението в дълга спада. Ако съотношението между частния дълг и БВП е сравнително голямо, то нивото на безработицата е много по-силно зависимо от дълга, отколкото от БВП. Нарастващият частен дълг според Шумпетер (Шумпетер, 1934) спомага за създаване на нови производствени мощности в икономиката, които впоследствие се използват за погасяване на дълга. Въпреки че прекомерният ръст на частния дълг ще причини силен подем и неизбежното забавяне

в акумулирането на дълг ще причини спад, производственият капацитет на икономиката се разширява чрез ръста на дълга.

Хаймън Мински разширява гореописаните идеи на Шумпетер като включва в анализа понзи-схемите за заемане на средства за финансиране на спекулативни покупки на съществуващи активи (Мински, 1993). В тази схема съвкупното предлагане е равно на производството на нови стоки и услуги и нетния оборот от съществуващи активи (т.е. печалбата от пре-продажбата им). Това нарушава чистия цикъл, който е представен от Шумпетер като нарастване на възможността за изплащане на дълга поради нарастването на производствените мощности, тъй като заемите за покупка на съществуващи активи увеличават дълга, но не допринасят за нарастване на производствения капацитет. Следователно е възможно при срив след причинен от акумулиране на дълг бум дълговите плащания да надвишават наличните в икономиката парични потоци, което би задълбочило рецесията, превръщайки я в депресия.

От разгледната дотук динамика на дълга може да бъде формулирана генерализация на Закона на Валрас, която е валидна не за бартерна, а за монетарна и кредитна икономика*. Стив Кийн нарича това „Закон на Валрас-Шумпетер-Мински“ (Кийн, 2011). Той доказва, че в една монетарна, кредитна икономика съвкупното търсене включва и нарастването на частния дълг и е съставено от разходи както за новопроизведени стоки и услуги (БВП), така и за съществуващи активи. Съвкупното търсене включва разходи, финансирани от продажба на стоки и услуги (по Валрас), дългово финансирано търсене от страна на предприемачите (по Шумпетер) и дългово финансирано понзи-търсене (по Мински).

Следователно има три нови фактора, които следва да

* Законът на Валрас е принцип в ортодоксалната икономическа теория на общото пазарно равновесие, според който ако на даден пазар има излишък, то на някой друг пазар следва да има недостиг. Това означава, че в общ план винаги съществува общо пазарно равновесие и (съвкупно) търсените стоки и услуги следва да са равни на (съвкупно) предлаганите стоки и услуги.

бъдат взети под внимание при анализа на макроикономическите политики: равнището на частния дълг, темпа на промяна в дълга и темпа на ускорено увеличаване на дълга като и трите са измерени в съотношение с БВП.

Първият фактор показва съвкупното бреме, което частният дълг налага на обществото. Тъй като равнището на дълга е запас, а равнището на БВП е поток (от доход на година), съотношението показва, при равни други условия, колко години ще са необходими за понижаване на дълга до нула. Разбира се, нулево ниво на частния дълг е нито постижимо, нито желано – част от дълга е необходим за осъществяване на иновации от страна на предприемачите. Равнището на дълга осигурява и най-добрия измерител на бремето, което финансовият сектор налага на икономиката, тъй като нетната цена на финансовия сектор е дългът.

Вторият фактор показва колко от съвкупното търсене е генерирано от нарастването на дълга или е иззето от намаляването му. Когато икономиката расте, кредитирането също ще нараства и това е продуктивно, докато частният дълг финансира инвестиции. Опасността се появява в момента, в който темпът на растеж на частния дълг се превърне в значителен фактор за съвкупното търсене, както при една понзи-икономика, в каквато неминуемо се превръща всяка капиталистическа такава във възходящата фаза на икономическия цикъл.

Третият фактор е основен индикатор дали заетостта и производството биха нараснали в обозримо близко бъдеще. Кредитният импулс* е водещ за промените в БВП и заетостта с известно изпреварване. Той е също и основният финансов източник на присъщата на пазарната икономика циклична при-

* Според Майкъл Бигс и Томас Майер лекото подобрение на американската икономика през 2010 година е резултат от забавяне темпа на намаляването на дълга – потокът на кредита и БВП могат да нараснат дори когато равнището на дълга спада. Кредитният импулс е влиянието на акселерацията на частния дълг върху промяната в съвкупното търсене, измерена чрез съотношението „акселерация на дълга към БВП“. Вж. още Biggs, M., Mayer, T., et al. (2010).

рода. За запазване на стабилно ниво на заетостта темпът на растеж на съвкупното търсене трябва да е равен на темпа на растеж на заетостта и производителността, като и двете са относително стабилни. Но темпът на растеж на съвкупното търсене зависи както от темпа на растеж на БВП, така и от акселерацията на дълга. Следователно стабилният темп на растеж на съвкупното търсене изисква и непрекъсната акселерация, т.е. ускорение темпа на нарастване на частния дълг. Но константен позитивен темп на акселерация на дълга не може да бъде поддържан, тъй като това би означавало, че частният дълг в крайна сметка би станал безкрайно по-голям от БВП. Понеже в действителност акселерацията на дълга не може да бъде и нула, нарастването и свиването на дълга имат важни последствия и не могат да бъдат игнорирани от макроикономистите.

Ендогенността на парите, преките чуждестранни инвестиции и остеритета

Гореописаното ново виждане по отношение на съвкупното търсене придобива ясен смисъл в контекста на макроикономическите политики, когато се вземе предвид бюджетната експозиция и влиянието, което тя оказва върху разделените вече частен (домакинства и фирми) и банков сектори. Бюджетният излишък, при който бюджетните приходи надвишават бюджетните разходи, в този смисъл означава изземване на средства в чисто монетарен план от частния сектор. Така бюджетният излишък, при равни други условия, води до дефицит за частния сектор и ограничаване на неговата икономическа активност. Първоначалната цел на правителството в контекста на доминиращото схващане обаче е именно стимулиране на активността на частния сектор, което води до противоречие, видимо и от по-новите емпирични изследвания.

Ако приемем, че частният сектор желае да запази нивото си на икономическа активност, то той следва да неутрализира дефицита си чрез заемане на средства от банковия*. За запазване на темповете на прираст на частния сектор в условия на бюджетен излишък обаче заемането на средства от негова страна следва да надвишава този излишък. В този случай желанието на правителството да ограничи публичния дълг ще доведе до нарастване на частния дълг. При ниски нива на съотношението на частния дълг към БВП това не би следвало да буди притеснения, но Ричард Вейг доказва, че всяка икономическа криза през последния век и половина настъпва, след като съотношението между частния дълг и БВП надмине 150% и когато това съотношение е нараснало със 17% за последните пет години (Вейг, 2014). Така политиките на ограничаване на бюджетните разходи биха могли да доведат до рецесия, причинена от финансова криза.

Така описаната ситуация обаче има съвсем други измерения в условия на рецесия. В този случай банките са по-консервативни и повишават кредитните си изисквания, поради което достъпът до кредитиране обикновено е по-труден. Тогава частният сектор не може да компенсира дефицита си и попада в рецесионна спирала. Така в крайна сметка резултатът от провежданите макроикономически политики е противоположен на очаквания и изостря първоначалните проблеми. Пример за това е Гърция, в която свиването на БВП на страната в годините след началото на Голямата рецесия е по-голямо при опитите за ограничаване на бюджетния дефицит.

В известен смисъл е парадоксално, но, съдейки по техните предложения, се оказва, че привържениците на идеята за

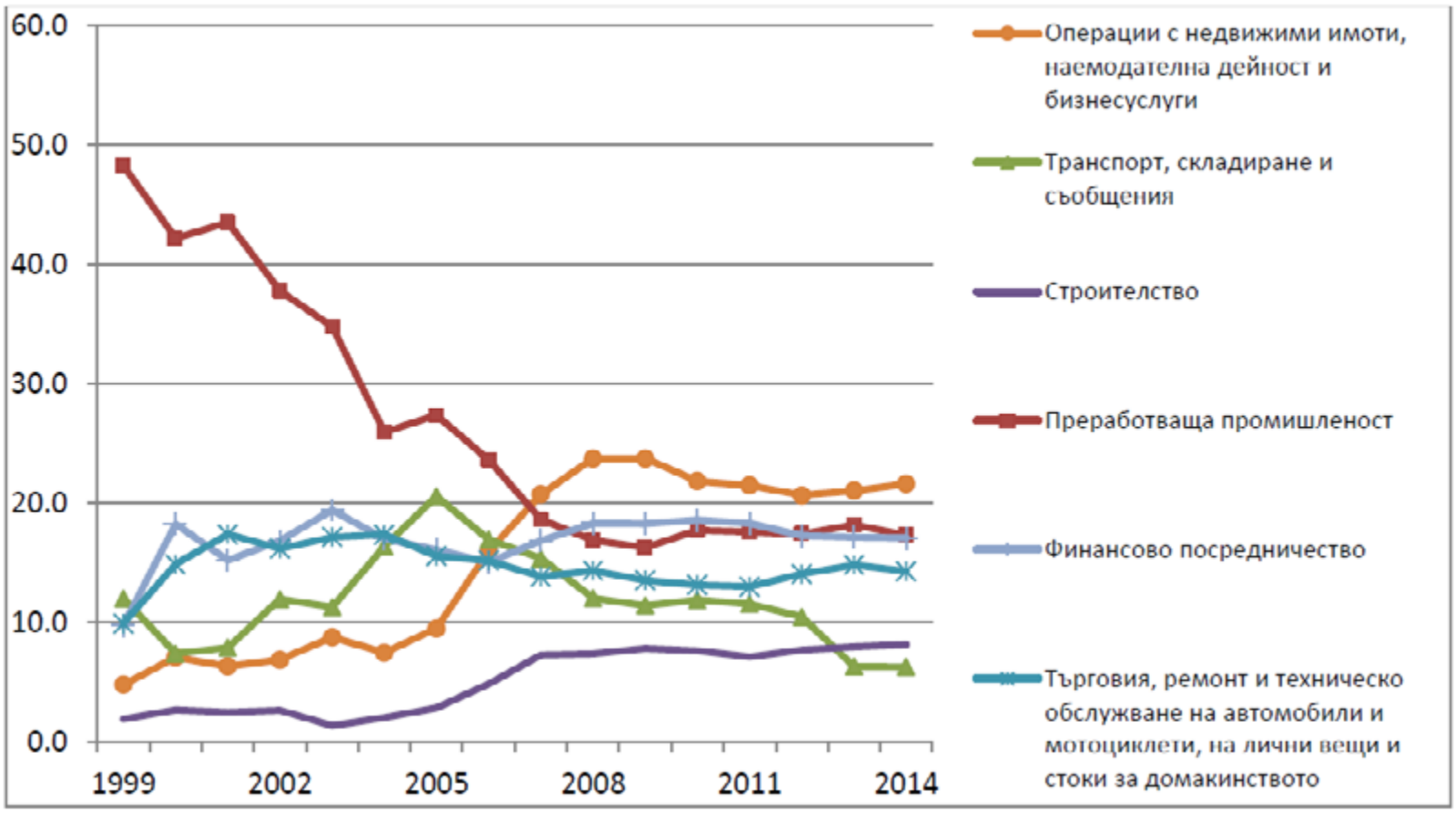
* Съществуват и още две възможности. Едната е чрез реализиране на положително външнотърговско салдо, но този сценарий е извън обхвата на настоящата статия. В допълнение към това следва да се отбележи, че външнотърговското салдо може да е положително за отделни държави (като например Германия, Китай, Япония), но не и за повечето, още по-малко пък в глобален план. Втората, която ще бъде разгледана в следващите параграфи, е приток на преки чуждестранни инвестиции, които представляват „инжектиране“ на финансов ресурс в стопанската система.

реализиране на бюджетен излишък и т.нар. „здрави финанси“ (*sound finance*) игнорират не само процеса на създаване на пари от страна на банките, но и възможността за създаване на пари от страна на самите правителствени власти. В противовес на тези идеи стои теорията за „функционалните финанси“, предложена от Аба Лернер (Лернер, 1943). Припомнянето на основните принципи на тази теория е в състояние да осигури полезен ориентир при изготвянето на различни макроикономически политики. Макар и те да са изработени в рамките на парадигмата на екзогенни пари (т.е. парите се създават единствено от централната банка), осъзнаването на ендогенността на парите само би обогатило тази теория.

Не бива да се забравя, че основната икономическа цел на държавата, според ортодоксалната икономическа наука в условията на капитализъм, е осигуряването на просперираща икономика. Фискалната политика би трябвало да се реализира в светлината на нейното влияние върху икономиката, същото важи и за самия бюджет в частност. Това означава, че поддържането на балансиран бюджет не би трябвало да е основна цел сама по себе си. Принципи като „здрави финанси“ са приложими за индивиди, те са от значение за домакинствата и фирмите, но са неприложими за суверенни държави, които могат да имат автономна парична политика (каквато обаче България няма в условията на паричен съвет и каквато няма и да има при приемане на еврото).

Споменатият по-горе в тази част вариант за „инжектиране“ на финансов ресурс чрез приток на преки чуждестранни инвестиции (ПЧИ) е ключов за държави като България, особено при слабо развита и консервативна банкова система, каквато бе ситуацията у нас в годините след 1998 г. Притокът им по принцип дава възможност за силно разрастване на националното стопанство, тъй като следва да води до рязко нарастване на инвестициите. Но в условията на капитализъм целта винаги е извличане на максимална печалба във възможно най-кратки срокове. Поради тази причина доминиращата част

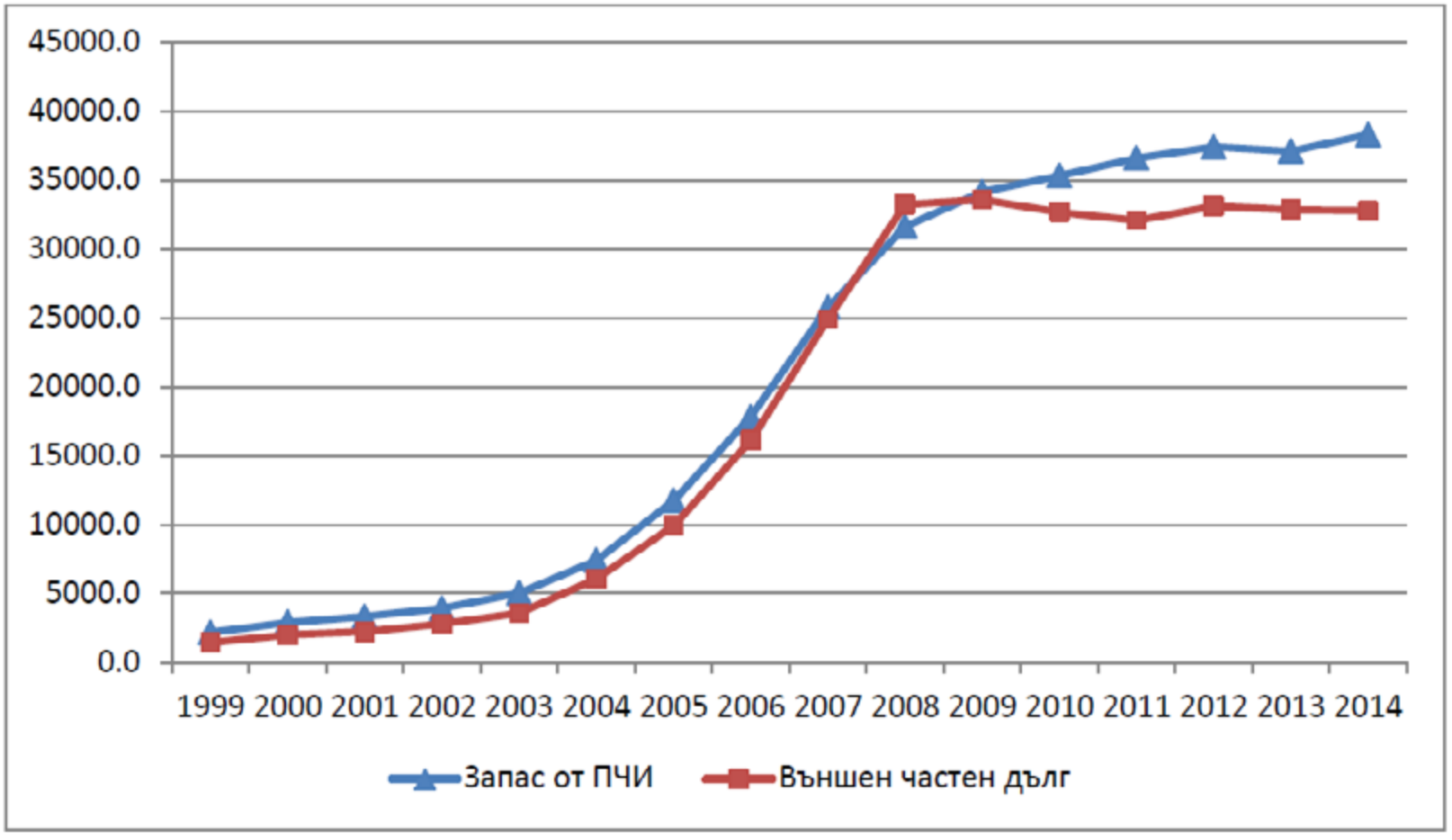
от ПЧИ се насочва към сериозно нарастващи пазари, обикновено в сферата на строителството и операциите с недвижими имоти. Т.е. ПЧИ в действителност придобиват характера на понзи-финансиране с всички произтичащи от това описани в настоящия текст последици. Данните за България за периода след 1998 г. потвърждават това.

Фиг. 2: Структура на запас от ПЧИ по сектори, 1999 – 2014 г. (в %). Изчислено от автора по:

Когато въпросният пазар престане да бъде растящ, ПЧИ мигновено напускат страната и изземват финансов ресурс от стопанството. Негативните последици от това са сходни с тези при реализиране на бюджетен излишък, но в неимоверно по-големи размери.

Освен това, не бива да забравяме, че в доминиращата част от случаите ПЧИ имат характер на дълг, който представлява бреме за цялата макроикономическа система:

Фиг. 3: Запас от ПЧИ и външен частен дълг в България, 1999 – 2014 г. (в млн. евро). Изчислено от автора по: http://www.bnb.bg

Поради тази причина е грешно да приемаме думите на ортодоксалните „икономически експерти“ за това каква благодат са чуждестранните инвестиции. Не бива да забравяме, че тези ПЧИ са тук не за да спомогнат за развитието на стопанството ни, а за да извлекат колкото е възможно по-голяма печалба. А когато тази печалба се облага с една от най-ниските ставки на корпоративен данък в света, става ясно на чия страна са „икономическите експерти“.

Библиография↘

Околната среда на капитала

от Джеф Диаманти

Превод от английски:
Ирина Самоковска*

* Текстът е писан специално за сп. dВЕРСИЯ и излиза за първи път в настоящия брой на изданието.

Сред многото припокриващи се кризи, които определят настоящата конюнктура, климатичните промени указват мащаба, в който капитализмът най-катастрофално избягва всякакви опити за тяхното спиране. Климатичните промени в крайна сметка се произвеждат – не падат от небето, нито извират от земята като *deus ex machina* – и техният начин на производство е капитализмът. И все пак, както е добре известно, Маркс не е имал много за казване относно това, което днес бихме нарекли екологични теми. Разрастващ се корпус от изследвания на заниманията на Маркс със земеделски, биологични и еволюционни науки днес помагат да се преосмисли това явно противоречие в неговата работа. С особена важност сред тези усилия се отличава прочитът на кореспонденцията на Маркс с Юстус фон Лайпих относно понятието за обмяна на веществата [*Stoffwechsel*] във връзка с последиците от едрото земеделие за почвата (Burkett, 1999). За марксистите-еколози днес понятието за работа, съдържащо се в т.нар. обмяна на веществата, обхваща по-общ набор от марксистки позиции, полезни за съвременния екологизъм. В същия дух, за други любопитството на Маркс към Дарвиновата еволюционна теория и теориите на Малтус за населението свидетелстват за зараждащо се екологично съзнание още от самото начало (въпреки че Маркс едновременно с това поставя Малтус сред буржоазните реакционери). Макар и двете тенденции да са на прав път, търсейки зараждаща се екология в трудовете на Маркс, не по-малко важно днес е завръщането към ясно формулираното от него понятие за околна среда и към развитата във връзка с историческата ѝ специфичност критика. Като начин на производство, капитализмът произвежда не просто политическа икономия, но и социално опосредена околна среда (както и природно опосредена социална среда).

Тук се подразбира твърдението, че „околната среда“ е историческо производство, доколкото изгражда материала на самата история. Подобно твърдение несъмнено е безспор-

но, ако се разглежда в светлината на многото връщания към темата за материалността в хуманитаристиката и социалните науки през последните две десетилетия.

Една материалистка критика на енергията, като ресурс и продукт, възниква чрез серия от въпроси,свързани с любимото триединство на Маркс: труд, капитал и земя*. Какво е станало със старото тъждество между работа и енергия от предисторията на термодинамиката, след като човешкият (конкретен и абстрактен) труд вече възлиза на по-малко от 1% от физическата работа, вложена в производствения процес? Как точно се отделя човешката енергия от ресурсната енергия от гледна точка на формата на стойност (променлив капитал срещу постоянен капитал)? Ако се върнем към по-съвременни съображения, каква е връзката между тезата за крайното обедняване и онова, което макроикономистите в последно време наричат „енергийно задълбочаване“ (безработицата и органичния състав на капитала)? До каква степен даден енергиен режим представлява нещо като хронотоп на класовата борба, или какво дава плътност на специфичното времепространство на дадена епоха, казано по Бахтин? Защо работната сила се разбира като мръсна форма на енергия и ако не тя, то какво друго може да представлява една чисто комунистическа форма на енергия?

За редица критици от материалистическата традиция бележката на Маркс в *Ръкописите* за унищожаването на пространството от времето е ключова за разбирането на това как капиталът преодолява ограниченията си, било чрез разширение към нови пазари, било чрез засилени печалби в транспорта, комуникацията и т.н. Въпреки това, следвайки Маркс, изглежда излишно да се дава предимство било на времето, било на пространството като доминиращата ос, чрез която капиталът в наше, или в което и да било друго време, постига самонарастването на стойността си. Това е така, защото аргументът, от който произлиза твърдението за времето

* Виж формулата на известното „триединство“ в Маркс, К. Капиталът т. 3

и пространството в *Ръкописите*, касае съвместното производство на време и пространство. Твърдението, че *„времето на обръщението се явява като граница за производителността на труда“* (Маркс, 1978, с. 29; курсив в оригинала) вече свидетелства за успешен период на пространственото разширение на капитала, което на свой ред е резултат от особено интензивен период на производителност на труда. Следователно от гледна точка на капитала е правилно връзката между време и пространство да се разбира като рефлексивна, а не като абсолютна. Време-пространствеността на капитала се превръща в абстрактна реалност във всеки един момент от историята (историческа време-пространственост), в степента, в която общият цикъл на капитала определя способността му да увеличава стойността, която от една страна експлоатира, а от друга запраща на пазара. При все това, сама по себе си тази степен (картографията на циркулацията от една страна, и времето на обръщението от друга) винаги предполага нарастваща лекота и систематизация на енергията, на физическата сила, използвана от работната сила във фабриките, на таблетите, в сървърните ферми, както и всеки път, когато капиталът използва електричество, петрол, природен газ, и т.н., за глобалното обръщение на стоки. Добавете към това ритмоопределящата функция на цената на петрола на всички капиталови пазари и абстрактната време-пространственост, която Маркс е искал да подчертае – тоест историческата специфичност на всяка идея за тоталност, конкретизирана от пространствената и времева траектория на капитала. Последната бива триангулирана от трето измерение или трета ос, а именно енергията.

Логичният стремеж на капитала да преодолява собствените си ограничения спрямо натрупването чрез интензивен и екстензивен растеж е следствие от общия закон на капиталистическото натрупване: едновременната нужда да се експлоатира платената работна сила (променливия капитал)

чрез умението ѝ да борави с постоянния капитал (машините), и нуждата да се елиминира трудът, вложен в производствения процес, за да се постигне същата или по-висока производителност с по-малко средства. Нарастващият органичен състав на капитала, както Маркс го нарича, представлява все по-обогатеният състав на постоянния капитал (обогатен, понеже съдържа все по-голямо количество мъртъв, кристализирал човешки труд) и непрестанно намаляващите нужди от човешки труд. Това противоречие се изразява, от една страна, в извънредната концентрация на капитала, а от друга, в крайното обедняване. Вниманието, което Маркс отделя на непрестанно променящите се координати на времето и пространството в капиталистическата икономика, има за цел да обясни начина, по който капиталът поддържа способността си да извлича и увеличава стойността в контекста на най-съществения си противоречие:

Колкото по-развит е капиталът, следователно, толкова по-разширяващ се е пазарът, в който циркулира, което формира пространствената орбита на циркулацията му; толкова повече се стреми едновременно за още по-голямо разширение на пазара и за по-голямо унищожение на пространството от времето. (Ако работно време се разбира не като работния ден на отделния работник, а като неопределения работен ден на неопределен брой работници, то тук са налице всички отношения на населението; основните доктрини за населението следователно се съдържат в тази първа глава върху капитала също толкова, колкото и тези за печалбата, цената, кредита и т.н.) Тук се появява универсализиращата тенденция на капитала, която го отличава от всички предишни етапи на производството (вж. Маркс, 1978, с. 29-30).

Така формата на стойност определя тези експанзивни и интензивни фази в икономическия растеж – разделът, в крайна сметка, се казва „Влияние на обръщението върху определянето на стойността“, – но също и програмира противоположен стремеж „към универсалното развитие на производителните

сили“ (пак там, с. 30). Това, което прави този процес противоречив, е „предположението“, което той проектира логически, а именно „нов начин на производството [...] при който самото свободно, неспъвано, прогресивно и универсално развитие на производителните сили представлява предпоставката на обществото, а затова и на неговото възпроизводство“ (пак там).

Един начин да се назове тази движеща се тоталност през двадесети век е глобализацията – процес, на който Фредрик Джеймисън дава известното описание „огромната глобална, мултинационална и децентрализирана комуникационна мрежа, в която се оказваме хванати като индивидуални субекти“ (Jameson, 1991, с. 44). Тази фаза на икономическо разширение и интензификация, базирана на изкопаеми горива, на практика завършва установяването на пазарна среда в света. И все пак днес остатъкът от глобализация не е (или все още не е) „нов начин на производство“, а по-скоро един екологично и икономически негостоприемен свят. Разбирана в пространствени и времеви понятия, въведени чрез Марксовата проекция на способността на капитала да произвежда стойност и да гради светове, индустриализираната енергия стои точно между критиката на политическата икономия и марксистката критическа теория. „Светостроящата“ сила на капитала се дължи, от една страна, на неговото сходство с работна сила, задвижвана от изкопаеми горива, и от друга, на онова, което Дейвид Харви и Дорийн Маси наричат време-пространствена компресия на глобализирана транспортна и комуникационна система. Така „капиталът на изкопаемите горива“, според понятието на Андреас Малм, едновременно произвежда, регулира и дестабилизира материалните потоци, системи, местообитания и атмосфери на планетата, и по този начин – като израз, като обективно състояние, обикновено наричано „климатични промени“ – капиталът става сам по себе си източник на околна среда. Залогът тук е връзката между капитала на изкопаемите горива и околната му среда, като

тази връзка трябва да се мисли не просто емпирично, какъвто е случаят с растящия брой идеи на марксистите еколози, а диалектически.

И така, как според марксизма се получава диалектическото опосредяване на енергията? Нека се върнем към началото и започнем с въпроса защо енергията изкарва наяве един вид първи принцип на Марксовата критика на политическата икономия – което, разбира се, не е същото като изходна точка (която би се оказала стоковата форма). Всъщност това е място, където началото и краят на една икономическа поредица съвпадат, но с разлика. Монополистическият капитал, или икономическият пейзаж, наситен с форми на рента, се появява към края на трети том на *Капиталът* едновременно като символ на предпоставката за капитализма и като призрак на завършването му без комунизъм.

Неговият първи ход в глава 46 на трети том е да премахне разграничението между земеделска и поземлена рента – и двете са следствие от монопол върху „природните сили“ и непосредствена претенция върху всичката бъдеща работа, извършена с тези сили, „било то водопад или богат рудник, или богата с риба вода, или добре разположено строително място“ (*Капиталът*, т. 3, с. 314) Вторият му ход е да проектира една неофеодална ера в бъдещето, когато „една част от обществото иска в този случай от другата дан за правото да обитава земята, както въобще поземлената собственост включва правото на собствениците да експлоатират земното кълбо – недрата на земята, въздуха, а с това и всичко необходимо за запазване и развитие на живота“ (пак там, с. 315). Тази проекция на нов феодализъм се появява и в *Критика на Готската програма* и на други места, винаги придружавана от прогнозата за ново робовладелчество – това емблематично превръщане на човешка енергия в икономическа енергия, повтарящо се в историята на капитализма. С други думи, ще се окаже, че монополът върху земята дава на собственика или собствениците право не само върху почвата (физическия мате-

риал, вграден в земята и върху нея), но и върху потенциала на тази материя да произвежда – а, спрямо работниците, върху достъпа им до средствата за собственото им възпроизводство. Така в този първи (макар и закъснял) принцип на Марксовата критика енергията се появява като характеристика на борбата за земя и живот или, по-точно казано, момента, в който земя и живот се дисоциират.

Това е една траектория, по която би ни извела Марксовата трактовка на енергията. Тя обяснява стойността на енергията според предкапиталистическата категория на поземлената рента, около която са разположени разнообразни обществени отношения, несъмнено изискващи специално внимание. Отличната книга на Пол Бъркет *Marx and Nature* от 1988 г. също следва Маркс по тази линия – разкриването на природното богатство като разменна стойност води автора до екологичен марксизъм, чувствителен както към въпроса за рентата, така и към деградацията на природата, като при Фостър. Според Фостър този и по-ранни моменти в Марксовото внимание към природата са ключови стъпки към марксистка теория на разрива в обмяната на веществата между човек и природа. При него капитализмът логично, а не случайно, води до деградация на природата по силата на належащата си нужда да експлоатира както интензивно, така и екстензивно (Foster, 2013). Но у Маркс има и друга трактовка на енергията, която не изисква поглед върху предисторията на капитализма, нито върху отвъдния му живот или върху външната спрямо него среда, за да се види съдържанието му. С други думи, не води до поземлената рента като момент на проявяване и политизиране – или поне не завършва там, а по-скоро отново върви направо към дълбините на производството. Понеже именно в самия производствен процес или по-точно във връзката между производителността като мяра за абстрактен труд (включваща, но не и ограничаваща се с човешкия труд) и органичния състав на труда като специфично социално разделение, характерно за определено

равнище на производителност, виждаме природното богатство превърнато в невидим, но определящ фактор за тезата за крайното обедняване. И тъкмо от тази втора гледна точка на производителността ще може да се обясни защо никой (природозащитниците в най-малка степен) не говори за смяна на видове труд, или за замяната на машини с работници-хора като екосъобразен източник на бъдеща енергия. Трудът, ще се окаже, е един от онези мръсни източници на енергия (ако сте капиталист) и също като петрола (ако сте природозащитник). Той е нито ефикасен, нито покорен.

Критическото ни навлизане във връзката между социалните форми, изводими, от една страна, от историческата специфичност на енергията, и от друга, от тезата за крайното обедняване, е нещо, което макроикономисти и теоретици на растежа след Солов наричат „капиталово задълбочаване“. Нарастващ брой статистически анализи на специфичния източник на разширяващо се икономическо възпроизводство от 70-те години насам – труд, капитал, или някое маргинално трето понятие – традиционно приписват или на увеличените количества капиталови инвестиции в производствения процес (капиталово задълбочаване), или, в по-скорошни трудове, на увеличеното количество енергия, прехвърлена от производствения процес към крайния продукт, компенсираща роля спрямо общия спад в дела на фактора труд. Още през 50-те години в Америка, в зората на хегемонията на петрола над въглищата, количеството работа, извършвана от не-човешки източници на енергия, е надхвърляло тази, извършвана от хора-работници в съотношение 10:1. Според класическото изследване на нуждите и ресурсите на Америка от Фредерик Дюхърст от 1955 г., „впрегатните животни допринасят само 0.7% към общата производителност; делът на хората-работници е 0.9%; на вятъра, водата, дървесината за гориво – 7.8%, а този на изкопаемите горива - 90.8%.“ (цитирано в Renshaw, 1963, с. 284). Едуард Реншоу, икономист към Университета на Северна Каролина, е озадачен от промяната в енергий-

ните нужди към средата на века, когато научава, че „днес е необходима почти четири пъти повече първична двигателна сила, за да се произведе един долар реален доход, в сравнение с 1880 г.“ (пак там, с. 286). Следователно обозначеното от ортодоксалната икономическа мисъл като капиталово задълбочаване, е, поне към средата на века, логически обвързано с онова, което тук наричам енергийно задълбочаване.

И така, има все по-синтетична връзка между работната сила като конкретна форма на енергия и производителната енергия в по-общ смисъл, от гледната точка на стойността (количеството „първична двигателна сила“ необходимо, за да се произведе един долар), поради икономическия стремеж към увеличаване на производителността. Това е така, тъй като увеличената производителност предполага едновременно усилване на труда (относителна принадена стойност) и намаляване на ролята му в производствения процес. Енергийното задълбочаване (което е изводимо от капиталовото задълбочаване, но не съвпада с него) е необходим компонент на постиндустриалното общество, не заради някакъв културно специфичен потребителски навик, а по-скоро понеже нарастващият органичен състав на капитала също е процес, който избягва трудовото задълбочаване за справяне със спада на производството. Ако не можеш да замениш капиталовия запас с по-голям запас от работна сила (не можеш – това би разорило всеки капиталист), то единственият друг начин да постигнеш годишната си печалба е да намериш други източници на физически труд. За щастие капиталистите могат да броят резервите си от енергийни източници за капитал (удобно извъртане към типа енергия, която не искат у човека-работник). И така, нарастващият органичен състав на капитала е мяра за поне три неща, вместо две: първо, за количеството натрупан капитал, вложен в производствения процес под формата на материални и нематериални активи, или постоянен капитал (сам по себе си, както се оказва, миналия или мъртъв труд от предишен етап); второ, за относител-

ното намаляване на времето, необходимо, за да се произведе същото количество краен продукт; и трето (като следствие), за количеството физическа работа, изисквано от източници на енергия, несводими до човека-работник. Това трето понятие е изследвано от макроикономистите под надслов „обща производителност на факторите“ и според мен увеличава производителността на труда, като същевременно намалява количеството общ социален труд, необходим за същото количество краен продукт. Това е историята на буквално всеки сектор от икономиката: от земеделието до складовото стопанство; от производството на стоки за потребление до сектора на услугите. И докато нарастващият органичен състав на капитала продължава да следва тази тенденция, масата от глобално население, което е излишно за продуктивните нужди на капитала, става все по-голяма и по-голяма.

Този прочит на енергийното задълбочаване и производителността, разбира се, е задължен на глава 25 от първи том, където общият закон на капиталистическо натрупване е разгледан най-подробно, но също и на излезлия по-наскоро прекрасен превод на Ник Браун, Матиас Нилгес, Джош Робинсън и Нийл Ларсън на сборник със статии на група немски теоретици на стойността, включително статията на Клаус Петер Ортлиб *Противоречие между материя и форма* за сборника на MCM Prime *Марксизмът и критиката на стойността*. Именно във великолепната критика на Ортлиб на Майкъл Хайнрих и школата, която си представя някаква възможна безкрайна продължителност на настоящата криза на стойността, марксистката теория за стойността най-накрая свързва трайно критиката си на стойността с класовата и материалистка критика на енергията. Всъщност тук аз приложих набързо много от ходовете в статията на Ортлиб за сборника, с изключение на заключителните му бележки, които заслужават да бъдат повторени в цялост:

Дали като бавна и продължителна болест, или като огромна експлозия, предвидимото отмиране на една социална форма (чиито членове са обвързани с нея по силата на форма на стойност, която считат за естествена, и следователно не разполагат с елементарна представа за това, какво им се случва) би могло в най-добрия случай да остави оцелелите да вегетират безцелно като стокови субекти без стоки. Би било просто поредната, макар и последна загуба. И обратното, единственият шанс за някакъв вид освободено посткапиталистическо общество ни се представя като преодоляване на капитализма – и следователно на богатството във формата на стойност и във формата на субект, която то конституира, – осъществено чрез съзнателна човешка дейност. Това обаче трябва да стане преди принудата към растеж в основата на капитала и производството на относителна принадена стойност да са успели да пометат всичко, оставяйки след себе си само изпепелена земя. Времето изтича. (Ortlieb, 2018, с. 109)

Този апокалиптичен пейзаж, из който така наречените от него „стокови субекти без стоки“ се скитат по земя, опустошена до степен на заличаване на използваемите ѝ качества, е може би по-познат на читателите на научна фантастика, отколкото на политолози или икономисти. И все пак аргументът на Ортлиб е съвременен и казва, че днешната поява на все по-големи и по-големи маси от безработно население както в центъра, така и в периферииите на глобалната икономика, представлява само половината от диалектическата картина, създадена от тази последна фаза на формата на стойност. Другата половина е ускореното потребление на материални блага под формата на абстрактна енергия, чиито последствия (климатични промени, миграция на бедните от най-уязвимите части на света, и т.н.) не са случайни по отношение на късния капитализъм, а негова логична особеност. Така можем да добавим в заключение един огледален образ към триединната формула на Маркс от края на трети том, която първоначално е трябвало да „обхваща всичките тайни

на обществения процес на производството“ (*Капиталът*, т. 3, с. 830): капитал – лихва, земя – поземлена рента, труд – работна заплата (*Капиталът*, т. 3, с. 829); или по-познатото „Капитал, земя, труд!“, както Маркс възклицава, след като постулира триединството като формула за несъвместими форми на приход при капитализма. Само че ще се окаже, че не капиталът има превес в триединството (понеже не е предмет, а процес, казва ни Маркс), и че земята може само да бъде източник на потребителни стойности, от където трудът (истинският източник на разменна стойност) може, един вид, да слугува на капитала на земята. Трудът обаче, казва той в неочакван обрат на мисълта, е „един прост призрак – трудът „въобще“ не е нищо друго освен абстракция и, взет сам по себе си, въобще не съществува, или, ако вземем…(нечетливо) производителната дейност на човека въобще, посредством която той осъществява обмяната на веществата с природата“ (*Капиталът*, т. 3, с. 830; 954). Това опосредяване, което удържа триединството и му придава исторически специфични качества, е другото име на енергийното задълбочаване (и следователно изчерпването на материалните блага), необходимо за финалните етапи на производителност.

Поставянето на енергията в сърцевината на парадокса на принадената стойност поражда нов въпрос, а именно как би изглеждала енергията при комунизма (червена енергия). За тази цел аз бих предложил като добър ход да започнем отново с Марксовата *Критика на Готската програма*. Там въпросът за енергията и труда стои в сърцето на онова, разбрано от Маркс като необходима абстракция, функционираща в политическия преход – бих се обзаложил, че „от всекиго според възможностите, всекиму според потребностите“ е идея, касаеща тъкмо червената енергия. Преходът е социално неустойчиво състояние на нещата според Марксовата трактовка, именно защото трудът като стандарт за разпределение трябва да отпадне (а с него и отношенията на собственост, уникални за капиталистическия начин на производство). Тъй като въпро-

сът какво може да направи едно тяло става основен въпрос за политиката, хармонизирането на труда и природните блага изглежда като един вид последна стъпка за Марксовата критика на капитала. Имайте предвид, че може да се окаже и последна стъпка в борбата срещу климатичните промени.

Библиография↘

Трансформации на революционния субект в протестните вълни от 1968 и 2011-2013

от Юлия Роне

Снимка от асамблея на движението Los Indignados, в която се обсъжда бъ-
дещето на нацията, 29 юни 2011 г.; Източник: Wikimedia Commons, автор:
Nemo, CC BY 2.0

Едно есе, което поставя въпроса за революционния субект в заглавието си, трябва да отговори на два основни въпроса: първо, как си представяме революцията и второ, кой е субектът на революцията, т.е. кой ще я извърши. Това есе няма да отговори на нито един от тях.

Причината за това е, че в случая става дума не толкова за *отговаряне*, даване на отговори, които се „знаят“ предварително (например отговора на въпроса колко прави две и две), колкото за колективно *договаряне* – като решението кой ще изчисти след партито (а защо не и след Партията). Решението в този случай е предмет на обстоятелства, поемане на отговорност, убеждаване и договаряне.

Въпросите за революцията и нейния субект лежат в пресечната точка на анализа и действието. Затова след кратко въведение, посветено на понятието за революция и преосмислянето му, ще започнем с преглед на две ключови вълни на протестно действие (1968 г. и 2011-2013 г.) и на критиките, които те отправят към статуквото. Тези протестни вълни не са революционни, но именно поради неслучилата се революция и невъзможността за нейното случване, пораждат едни от най-интересните анализи на това как си представяме революцията и нейния субект. Във втората част на текста ще преминем към анализ на разликите между тези две вълни и между начините, по които те си представят промяната и субекта на тази промяна. Особено интересен е въпросът за прехода от собствено леви движения към популистки движения и какво се губи в този преход. Възходът на популизма като „тънка идеология“, ако използваме понятието на Кас Муде, маскира важни тенденции в развитието на дълбинните „плътни идеологии“ като социализъм и национализъм, а именно възхода на крайно дясното и упадъка (с важни изключения в САЩ, Обединеното Кралство и Южна Европа) на социалистическото движение. Ключовият въпрос е защо на много места лявата идеология постепенно губи почва и доскоро леви гласоподаватели започват да гласуват за крайнодесни формации?

Популярните напоследък теории и изследвания на популизма не могат да отговорят на този въпрос. В последната част ще разгледаме някои възможни съображения, които трябва да се вземат предвид при настоящи и бъдещи опити за договаряне и заявяване на революционния субект като политически фактор.

Преосмисляне на понятието за революция?

В своето есе от 1969 г. за понятието за революция Херберт Маркузе обобщава как Карл Маркс си представя революцията и нейния субект. Започваме с това обобщение, защото то дава основата на всички бъдещи търсения и опити по темата, включително преосмислянето на понятието за революция, предложено от самия Маркузе:

„Революцията е:

(1) Социалистическа революция, която премахва капиталистическата система, въвежда колективна собственост върху средствата за производство и контрол от страна на „непосредствените производители“;
(2) Започва в развитите индустриални общества (поради мащаба на вътрешните противоречия на този етап от капитализма и поради възможната реализация на социалистическия принцип „на всекиму според потребностите“); съкращаването на първата фаза на революцията е ключово, иначе репресията ще бъде продължена;
(3) Очаква се по време на икономическа криза, която отслабва установения апарат на държавата;
(4) Очаква се да бъде осъществена от мащабни (организирани) масови действия на работническата класа, които ще доведат до диктатурата на пролетариата като преходен етап“ (Маркузе, 1969, с. 200).

Според Маркузе обаче това понятие трябва да бъде осъвременено и трябва задължително да включва реконструкцията на социалната и природната среда като „мирна, красива вселена“ (с. 205) и преоценяване на ценностите, съчетано с трансформация на потребностите и целите в хуманистичен план – отвъд състезателните консуматорски пориви, които капитализмът насърчава. Необходимо е също прекъсване на връзката с техническия апарат на производство, който според Маркс просто е можел да бъде запазен и използван в социалистическото общество. Маркузе подчертава, че контролът и господството са заложени в самата структура и мащаб на съвременното производство и призовава за децентрализация и рационален контрол в по-малък мащаб (с. 205).

Проблемът е кой би могъл да осъществи подобна визия за революцията в периода на икономически възход след Втората световна война. Маркузе настоява, че работническата класа на Запад е вече кооптирана от капитализма, докато истинският революционен субект са студентите и гетото (бедните, маргинализирани от обществото). Проблемът е, че тези две групи са „неортодоксални“, странни, доколкото тяхната борба за революция е „ *(1) срещу мнозинството на интегрираното население, включително „непосредствените производители“; (2) срещу добре функциониращото, богато общество, което не е нито в революционна, нито в предреволюционна ситуация“* (с. 205).

При това положение задачата на студентите и гетото като агенти на революцията се състои преди всичко в „глобално просвещение“, на теория и практика, и подготовката на кадри и ядра за борбата срещу глобалната структура на капитализма.

1. Протестните движения на просперитета и на кризата и тяхната критика

1968 г. и „Артистичната критика“ на капитализма

Не е случайно, че Маркузе пише статията си „Преразглеждане на понятието за революция“ именно през 1969 г. През предходната 1968 година вълна от студентски протести разтърсва Франция. Чехословакия се бори за социализъм с човешко лице. Протестните движения от 1968 г., според терминологията на теорията на социалните движения, са движения на просперитета, доколкото те се проявяват във време на икономически бум и се борят за увеличаване на граждански права. Това са движения, в перспективата на Великата Руска Революция и Втората Световна Война, които обаче нямат капацитета да доведат до революция. Същевременно, макар вдъхновени от марксизма, движенията от 1968 започват да поставят нов тип искания, които отиват отвъд него и изваждат на преден план политиките на идентичността.

Ако феминисткият въпрос, въпросите на сексуалността и етническият произход са често разглеждани като второстепенни в класическия марксизъм, понякога дори като буржоазни феномени, които отклоняват вниманието от основната кауза, то за движенията на просперитета след 1968 г. тези въпроси стават първостепенни и ключови. Налице е силна критика срещу фордизма, срещу бюрократичния капитализъм и консервативните модели за любов, семейство, кариера. Според автори като Люк Болтански и Ев Чапело 1968 г. поставя началото на мощни движения, които поставят на преден план „артистичната критика“ срещу капитализма и неговите пуритански ценности за сметка на „социалната критика“, която е доминирала преди това.

През 1970-те теоретиците на социалните движения Ален Турен и Алберто Мелучи започват да говорят за „нови соци-

ални движения“, които са постматериалистки и се борят за каузи, свързани с културата и информационното общество. Но също както социалната критика е била кооптирана, т.е. присвоена, а работническата класа интегрирана, така и артистичната критика на капитализма, отправена от новите социални движения, бива присвоена, а новите работници – интегрирани чрез обещания за себереализация, творческо удовлетворение и свобода.

Днес все повече и повече работници работят на краткосрочни и несигурни договори, сменят работното си място през няколко месеца и не се застояват в една и съща квартира. Този тип заетост се представя позитивно като свобода, като възможност „сам да си бъдеш шеф“, „да не стоиш в офиса от осем до пет“ и използва много от похватите на артистичната критика срещу капитализма, за да легитимира нови и все по-тежки модели на експлоатация. Работата на свободна практика се оказва едновременно свобода и пълна икономическа/социална несигурност, т. е. свобода, ограничаваща свободата. През последните години все по-често доставчици на храна в Италия и шофьори на Uber започват да се обединяват, за да протестират срещу условията на труд. Те „нямат шеф“, но не могат да отказват поръчки, защото в противен случай алгоритъмът на мобилните приложения на фирмите, към които са наети, им дава по-ниски рейтинги, което води до по-малко нови поръчки и клиенти. Нямат също така социални осигуровки, болнични, сигурен доход, защита от произвола на управляващия екип.

Ако трябва да обобщим, движенията от 1968 г. и последвалите „нови социални движения“ не водят до революция, а до интегриране на тяхната артистична критика в модела на действие на съвременния капитализъм. Феминисткото движение, ЛГБТ движението, зеленото движение биват постепенно кооптирани в програмите за корпоративна отговорност на корпорациите и в политическите програми на кандидати на статуквото като Хилари Клинтън. Иванка Тръмп се превръ-

ща във феминистка икона едва няколко години след огромния успех на филма за Маргарет Тачър като „силна жена“.

Краят на историята или защо трудовете на Маркс бяха предадени за вторични суровини

Същевременно периодът от 1968 г. до днес е маркиран от нарастваща автоматизация и деиндустриализация на Запад и изнасяне на производството в развиващи се страни. Това води до числено намаляване на работническата класа на Запад и отслабване на политическата ѝ тежест, което налага на социалдемократическите партии да търсят нови стратегии и коалиции. Все по-често се прокрадват твърдения, че класите вече не съществуват като емпирична реалност и понятието за класа не допринася за разбиране на конфликтите в съвременната политика – конфликти, основаващи се преди всичко на културни различия. Използвайки инструментално наратива за глобализацията като неизбежен (а не политически) процес, социалдемократическите партии в редица страни (сред които особено известни примери са Великобритания и Германия) правят рязък завой надясно с идеологията на „третия път“, която се опитва да осъществи синтез между леви и десни политики, често в ущърб на левите. Финансирането на левите партии от профсъюзите се заменя с финансиране от бизнеса. Настъпва периодът на „постдемокрация“ (по определението на Колин Крауч), в който много държави формално са демократични, но институциите им все повече служат като чисто формално прикритие за властта на социално-икономически елити, които всъщност притежават властта и ресурсите да прокарват интереса си.

Немалка роля за подобно преориентиране играят и промените от 1989 г., които се интерпретират като доказателство за „провала“ на реално съществуващия социализъм. На Запад Маркс остава интересен за тясна група от политикономисти. В Източна Европа трудовете му излизат от учеб-

ната програма и биват заточени на вилите или предадени за вторични суровини. Автори като Фукуяма твърдят, че е настъпил краят на историята – целият свят оттук нататък ще бъде белязан от съюза между капитализъм и либерална демокрация. Но неограничената вяра в пазарите, в дерегулацията и либерализацията, съчетана с ясно изразената финансиализация на икономиката и обществения живот, водят до голямата икономическа криза от 2008 г., от която все още не сме се съвзели.

Протестната вълна от 2011-2013: „Бъдете нереалистични, искайте възможното“

Икономическата криза поражда нова глобална вълна от протести, които преминават като пожар от Арабския свят („Арабската пролет“ в Египет, Тунис и др.) към Средиземноморието (*Los Indignados* в Испания, *Geração à Rasca* в Португалия, *Kínima Aganaktisménon-Politón* в Гърция) към САЩ и Обединеното Кралство (движението *Occupy*), към Бразилия, България, Турция, Босна и Херцеговина през 2013 г.

За разлика от 1968 г. обаче това са масови антисистемни движения на кризата, а не на просперитета. И ако през 1968 г. протестите са движени преди всичко от студентите във временни коалиции с работниците, протестите от 2011-2013 са масови протести на „народа“. Техните символи са националният флаг и маската на Анонимните, която отразява вярата в Интернет като революционна технология. Това са протести, породени от икономическата криза като обективен фактор, но и от политическите мерки на затягане на коланите, които са продукт на политически избор. Именно последната вълна антисистемни протести налага завръщането към Маркс в изследването на социалните движения.

Парадигмата на „новите социални движения“, които са постматериалистки и се фокусират върху културни въпроси, не може да обясни протестната вълна от 2011-2013 г. Необходима е нова парадигма и завръщане към проблемите на екс-

пloатацията, пролетаризацията, натрупването на капитала и кризите на капитализма – класически проблеми, поставени от Маркс. Но важно е да се отбележи, че историческите промени и развития, настъпили от времето на Маркс насам, включително от времето на Маркузе насам, налагат ново преосмисляне на въпроса за революцията и нейния субект.

Ако лозунгът на движенията от 1968 г. е „Бъдете реалисти, искайте невъзможното“, то последната протестна вълна сякаш бе белязана от точно обратния феномен – напълно нереалистични искания на възможното – на прекратяване на политиките по затягане на коланите, на ограничаване на властта на пазарите и завръщане към златните години на следвоенния бум. Протестите от 1968 г. са протести в хоризонта на Руската революция и Втората световна война. Протестите от 2011-2013 г. бяха протести в контекста на „нежните революции“ от 1989 г. и наратива за края на историята.

Реформи или революция?

Както редакцията на dВЕРСИЯ отбелязва, „В днешно време в левия политически спектър рядко въобще стои въпросът „реформа или революция“, зададен преди повече от сто години от Роза Люксембург – реформите по подразбиране се предлагат като единствена възможна опция, а революцията е *поначало възприемана като* невъзможна. На нея се гледа като на отминала реликва, която е имала своя шанс, доказала се е като неуспешна и сега трябва да стои там, където ѝ е мястото – на прашния рафт на историята“. С изключение на протестите в Северна Африка, протестните движения от 2011-2013 г. бяха движения, искащи реформи, а не революция. Общото между всички протести беше искането за повече демокрация, за задълбочаване на демокрацията, за истинска демокрация сега.

Кризата на капитализма върна анализа на Маркс на мода, но често решенията, които бяха предлагани (и които останаха

утопично нереализируеми в контекста на неолибералния ЕС например), бяха кейнсиански. Историческата теория на Маркс гледа към бъдещето и към радикална промяна на обществения строй. Социалните движения от 2011-2013 г. гледаха към миналото, към златните 30 години след войната и искаха завръщане към идеализирания образ на „изгубения рай“ на регулиране на бизнес цикъла.

Тези протести отправяха социалдемократически искания точно в периода, в който социалдемокрацията в страна след страна се разпадаше под натиска на световните финансови пазари. В Испания PSOE бяха разпознати като част от статуквото. В Гърция социалдемократите от PASOK гласуваха мерките за затягане на коланите, наложени от Тройката. В Англия лейбъристите се бореха със спорното наследство на Тони Блеър и Гордън Браун и бяха обвинени в „пасокификация“ – следване на съдбата на гръцките социалдемократи. Политическият спектър се измести надясно до такава степен, че когато в годините след протестите се появиха класически социалдемократи като Джеръми Корбин и Бърни Сандърс, те бяха (и продължават да бъдат) третирани като революционери и радикали.

Разбира се, както Валентина Георгиева подчертава в своето изследване на българските протести от 2013, протестите не се осъществяват от неделими колективи, а са съставени от множества, от различни групи отляво и отдясно с различни и често несводими искания. Така със сигурност протестите от 2011-2013 г. имаха и участници, които се бореха за цялостна промяна на обществения ред, за тиха революция отдолу, свързана с демократизация, ненасилие и „префигурация“, т.е. предвиждане на бъдещото общество във всекидневни практики като асамблеи, общи кухни, работни групи и пр.

И все пак, в сравнение с алтерглобалистките протести от края на 90-те години на двадесети век, които се противопоставяха на последиците от икономическата глобализация, много по-голяма част от участниците в протестите от 2011-

2013 г. искаха не независимост от държавните институции, а напротив – тяхното връщане в ръцете на „народа“ и в служба на „народа“, а не на елитите. В този смисъл те настояваха не толкова за революция, колкото за възстановяване на реда, на един отминал ред, пометен от мирната (но в никакъв случай не лишена от насилие – локализирано, структурно и все повече използващо репресивните органи на държавния апарат) контрареволюция на неолиберализма от последните години.

Протестите от 1968 г. бяха протести на „работниците“ и на „студентите“. Алтерглобалистките протести от 1990-те бяха протести на феминисти, анархисти, работници и еко движения, които се обединяваха, следвайки логиката на мрежите. За разлика от тях, протестите от 2011-2013 г. представиха себе си като протести на 99-те процента, на целия, съвкупен „народ“, който заяви за себе си на централните площади на големи и малки градове. В този смисъл, както подчертава Паоло Джербаудо, те бяха популистки протести.

Снимка от Occupy Wallstreet, 26 ноември 2011 г.; Източник: Wikimedia Commons, автор: Lee Hassl, CC-BY-SA-3.0

2. „Тънката идеология“ на популизма и какво се случи с лявото като „плътна идеология“?

Неудобният въпрос за популизма

Следвайки своя обект на изследване, теорията на социалните движения в последните три-четири години се насочи към изследване на популизма, което е една от най-бързо развиващите се научни области в момента. Но не бива да се забравя, че днешното понятие за популизъм има дълга история, в която е получавало много и различни конотации.

В края на 19-ти век в САЩ набира популярност Популистката партия, която успява за кратко да разбие двупартийния модел. Популистите са предимно земеделци от отдалечени райони, които се противопоставят на консервативните парични политики и властта на банкерите. На много места популистите създават коалиции между бели и черни работници. Парадоксално именно Демократичната партия в този период изиграва ключова роля за отслабването на популистите и подклажда разделението между бели и черни, срещу което повече от 50 години по-късно се бори Мартин Лутър Кинг. При всички положения, в този период понятието популизъм все още няма отрицателната конотация, която добива по време на Студената война в трудове, вдъхновени от изследванията на Дъглас Хофщадер. Макар тезата на Хофщадер, според когото първите популисти имат силни сходства с ранния фашизъм, да бива оборена, неговата мисъл става особено влиятелна в Европа. Популизмът се превръща в мръсна дума, определение, което се дава на политически опоненти, за да бъдат дискредитирани.

Лаклау и Муф и популизмът като логика на демократичната политика

Именно срещу подобни морализаторски тълкувания постмарксистки автори като Ернесто Лаклау и Шантал Муф развиват своята теория за популизма като дълбинна логика

на демокрацията изобщо. Според Лаклау и Муф логиката на популизма предполага съюз между различни социални групи, които обединяват своите частни искания и изграждат „вериги на еквивалентност“: например исканията на пенсионерите са еквивалентни на исканията на земеделците и са еквивалентни на исканията на майките и пр. чрез опозицията на народа срещу елита (запазвайки обаче логиката на различието едни спрямо други), и всички те настояват, че заедно представляват „народа“. „Народът“ е празното означаващо, което дава название на тези вериги на еквивалентност. Кои групи и кои искания ще се обединят зависи от всеки конкретен случай и от конкретните договорености. Това, което се повтаря, е логиката на частни искания, които се обединяват под името на „народа“, за да се представят като универсални. В този смисъл логиката на популизма е логика на представителната демокрация като такава.

Но Лаклау и Муф влизат в диалог не просто с предишни анализатори на популизма. Те също така критикуват есенциализма на Маркс – вярата, че работническата класа по необходимост е революционен субект. Работническата класа би могла да бъде революционен субект, но тя не е такава поради някаква своя историческа същност или предопределеност. Лаклау и Муф се опитват не просто да обяснят емпиричния факт за нарастващата кооптация на работническата класа през 50-те и 60-те, но и редица исторически случаи, в които работническата класа се е обявявала в подкрепа на десни движения. В този смисъл, те обръщат внимание върху ролята на позиционната война за постигане на хегемония и необходимостта от политическо действие за изграждането на коалиции.

Дали работническата класа ще избере да се съсредоточи върху своята работническа идентичност или върху националната си идентичност е въпрос на политически обстоятелства и договорености. Също така не е даденост дали работниците ще подкрепят имиграцията или ще са срещу нея. Това се

определя от конкретната политическа ситуация и възможните съюзи. Нещата стоят така и с подкрепата за феминизма, LGBT движението и пр. Накратко: идентичностите не са постоянни и застинали същности, а са предмет на договаряне, в което различни каузи могат да бъдат артикулирани като еквивалентни една на друга.

Теорията на Лаклау и Муф отправя важна и релевантна критика едновременно към морализаторските интерпретации на популизма и към есенциализма на Маркс. Но тя не би могла да обясни причините за характера и съдържанието на конкретните искания*. Защо в средата на 20-ти век работниците формулират леви искания, докато в началото на 21-ви век работниците все повече формулират десни искания? Може ли всяко едно искане да бъде артикулирано, т.е. свързано с друго или има някаква степен на идеологическа несъвместимост?

В последните си публикации, Муф настоява за необходимостта от ляв популизъм. Развитието на ляв популизъм е и ключов политически проект за изследователи като Джербаудо. Но може ли една теория, която описва логиката на демокрацията като такава, да бъде използвана, за да се правят съдържателни препоръки за бъдещи политически проекти?

Макар аналитичната стойност на теорията на Лаклау и Муф да е безспорна, опитите тя да се използва като нормативна рамка за бъдещи проекти неизбежно опират до въпросите: какви искания отправят социалните групи във всеки конкретен контекст? Могат ли те да бъдат свързани или не? Как е възможно да имаме ляв популизъм, когато все по-рядко биват формулирани леви искания? Лявото като идеология все още не се е съвзело след шока от 1989 г. и провалите на реално съществуващия социализъм, комбинирани с възхода на неолибералния мисловен колектив.

* За да бъдем справедливи, трябва да отбележим, че това не е и целта на Лакло и Муф, доколкото става дума за емпирично-ориентиран подход, който подчертава необходимостта от конкретен анализ в различните ситуации.

Друг важен въпрос, който не е достатъчно адресиран от Лаклау и Муф, е кой отправя исканията? Има ли значение дали това са профсъюзи, спонтанно протестиращи младежи активисти или политически партии? Как са организирани (или неорганизирани) отправящите искания? В следващите параграфи ще се спрем на някои възможни отговори, предложени от най-известния политолог, изследващ популизма - Кас Муде – и френския историк на идеите Дидие Ерибон.

„Тънки“ и „плътни“ идеологии

Работейки плътно в рамката на емпиричната политическата наука, Кас Муде предлага алтернативна теория на популизма. Муде разпознава в популизма не толкова логиката на демократичната политика изобщо (както е при Лаклау и Муф), колкото „тънка идеология“ (т.е. определено съдържание), която противопоставя народа на корумпираните елити и поставя на преден план „народната воля“. Според Муде като „тънка идеология“ популизмът може да се комбинира с по-„плътни идеологии“ като социализъм, национализъм и пр., може да бъде включващ или изключващ. В този смисъл, това, което има значение за определяне на политики, каузи и пр. на новите социални движения и партии, е не толкова популизмът, колкото плътната идеология, върху която стъпва.

Така например, не бива да се забравя, че много от крайнодесните партии, които получиха названието „популистки“, имат дълга история отпреди икономическата криза. Както Янис Ставракакис отбелязва, определянето на крайнодесните партии като „популистки“ (вместо фашистки или националистически например), им придава социална легитимност и не отразява тяхната същинска идеологическа характеристика. Понятието „популизъм“, макар и важно от аналитична гледна точка, се употребява както за леви, така и за десни проекти и сякаш скрива повече, отколкото разкрива.

Ако 30-те години на 20-ти век са време на сблъсък между организираното ляво и организираното дясно (и разбира се,

либерализма), то след протестите от 2011-2013 г. виждаме интересна тенденция. В САЩ, Западна и Източна Европа годините след протестите донесоха успехи предимно за организираното дясно. Бърни Сандърс и Джеръми Корбин остават важните изключения в тази тенденция. Лявото успя да се надигне и организира преди всичко в Южна Европа, където има дълга и силна лява традиция отдолу, която продължава дори и при разпада на организираните партии. В Източна Европа, след 30 години заличаване на традиции, разпад и прогниване на социалдемокрацията, работническата класа сякаш безвъзвратно е преминала към дясното. Така възходът на „популизма“ и „популистките движения“ всъщност включва все по-голям възход на националистически проекти и упадъка в много контексти на социалистическия проект. Изходът от подобна ситуация, който автори като Муф и Джербаудо предлагат, е ляв популизъм. Но за да има ляв популизъм е важно преди всичко да се възроди лявото движение.

Особено интересни са случаите, в които крайнодесни движения успяват да привлекат избиратели, които преди това са гласували за леви и крайнолеви движения – тенденция, която се забелязва във Франция, където Фронт Насионал традиционно взимат гласовете на представителите на работническата класа (преди движението на Жан Люк Меланшон да набере известна скорост), в Обединеното Кралство, където UKIP успяха да привлекат гласове на бивши лейбъристи, отдръпнали се от партията след периода на Тони Блеър, а също така в много от страните в Източна Европа, където доскоро леви избиратели гласуват за партии с откровено фашистки уклон. Защо поддръжници на класически леви движения и партии преминават все повече към дясната половина на политическия спектър?

Това е въпрос, на който съществуващите изследвания на популизма (нито в парадигмата на Лаклау и Муф, нито в парадигматата на Муде) не могат да отговорят и който е от особена важност за всяка дискусия относно революцион-

ния субект. За да отговорим на този въпрос, е необходимо да обърнем внимание на ролята на институциите, профсъюзите и преди всичко партиите като организирани субекти, които могат да формулират и отправят искания.

Завръщане в Реймс

В класическата вече автобиографична книга Завръщане в Реймс, Дидие Ерибон разказва, че френските работници през 60-те са расисти и сексисти в ежедневния си живот, но наличието на силна комунистическа партия им дава политическо самосъзнание като „работници“, които преди всичко се борят срещу капиталистическата експлоатация. Затова и всеки път, когато през 60-те по телевизора се появява представител на крайната десница, бащата на Ерибон започва да го обижда и негодува. Работниците виждат себе си като работници, уважават себе си като работници и се организират като такива до голяма степен благодарение на партията като институция, която задава хоризонтите на политическия и социалния им живот. С разпадането на комунистическата партия и завоя надясно на социалдемократите, няма вече политическа организация, която да поддържа подобен тип наратив. Това описание на реалността постепенно бива подменено от описанието, предложено от Фронт Насионал, което поставя националната идентичност преди всичко.

Според новия наратив вече не управляващата класа експлоатира работниците, а имигрантите отнемат това, което се полага на истинските французи. Да бъдат френски граждани – това се превръща в най-силната и неоспорима идентичност на работниците, чиито заплати стагнират и чиито организации все повече западат. Работниците запазват само едно последно право и привилегия пред лицето на бедността и социалното изключване (неутрален термин, който заменя политическия термин „експлоатация“) – френското си гражданство. Именно така някога левите френски работници започват да гласуват за крайнодесни политически актьори,

които някога са ненавиждали. Книгата на Ерибон показва ясно (и в подкрепа на анализа на Лаклау и Муф), че работническата класа не е по необходимост лява или дясна. Става въпрос за политически избор, който до голяма степен е резултат на обстоятелствата и на това какви наративи се предлагат на работниците.

Новото в книгата на Ерибон (по отношение както на класическия марксистки анализ, така и на постмарксисткия анализ на Лаклау и Муф и на изследванията на Кас Муде) е вниманието, което той отделя на институциите и партиите. Именно политическите партии са тези, които поддържат и налагат определени наративи в процеса на политическа мобилизация. Артикулирането на искания е опосредстван процес, в който организираните политически актьори играят ключова роля. Ако френските работници днес не могат да формулират леви искания, това се дължи до голяма степен на краха на комунистическата и социалдемократическата партии. Така в автобиографичния си опит да отговори на въпроса защо собственото му работническо семейство е започнало да гласува за Фронт Насионал, Ерибон предлага важни заключения за ролята на организациите за поддържане на социалистическата идеология (като „плътна идеология“, според терминологията на Муде).

Класа „в себе си“ и „за себе си“

Самият Маркс отдавна говори за разликата между класа „в себе си“ и класа „за себе си“. Според Маркс работниците осъзнават себе си като такива в процеса на борба. Затова и борбата за продължителността на работния ден, макар и тривиална, доколкото не променя самата структура на капитализма, е важна. За Маркс класовото осъзнаване настъпва в процеса на политическо действие. В този смисъл, Маркс е по-малко есенциалистки настроен, отколкото много от по-късните му критици настояват. Революционният субект не предшества борбата, а осъзнава себе си като такъв имен-

но в процеса на борбата.

Същевременно както последните протести от 2011-2013 г. показаха, дори масови протести и политически действия не могат да доведат до класово осъзнаване, ако липсва организация, която да предложи ляв наратив за протестите. Действието само по себе си не води до осъзнаване. Необходима е организация, която да структурира това действие и да го разкаже като определен тип действие (националистическо или социалиситическо, или за опазване на околната среда и пр.). Ако протестите от 2011-2013 г. бяха водени от тънката идеология на популизма и не можаха да се наложат като предимно леви протести, причината за това, следвайки анализа на Ерибон, е именно слабостта на организираното ляво и неговата неспособност да предложи както визия за системна промяна (революция), така и визия за самите протестиращи като категория, различна от „народа“.

3. Революционният субект?

Нека обобщим казаното дотук. Протестите от 1968 г. се свързват с ясно изразени леви искания, макар и от студентите и гетото, а не от работническата класа. Същевременно те въвеждат и поставят на преден план нов тип критика на капитализма - “артистичната критика”, която поставя акцент върху индивидуалната свобода на избор - по отношение на идентичността, сексуалния живот, кариерния път. Този тип “артистична критика” постепенно измества класическата социална критика, но и бива интегрирана от капитализма в период на нарастваща дерегулация и либерализация. След икономическата криза от 2008, протестната вълна от 2011-2013 г. е белязана от размиване на границата между ляво, дясно и популистко противопоставяне на корумпираните елити и на „народа“. Както обаче показва развитието на ситуацията след протестите, под понятието за популизъм всъщност се

крият важни и разнопосочни политически тенденции – протестното недоволство води до изборен успех на леви партии в страни като Гърция, Испания и Португалия и на десни партии в страни като Германия, Холандия, Обединеното Кралство, Полша, България и пр.

През 19-ти век Маркс си представя работническата класа като революционен субект. През 1969 г. Маркузе отбелязва, че работническата класа е безнадеждно асимилирана в капитализма и си представя революционния субект като студентите и гетото. В годините след последните големи протести от 2011 – 2013 г. автори като Шантал Муф и Паоло Джербаудо привиждат революционния субект (или по-скоро реформисткия субект?) в леви популистки движения. Този преход на представите за революционния субект сам по себе си отразява трансформациите на социализма като „плътна идеология“ и постепенната загуба на убедителността му за все по-голяма част от населението и заменянето му с по-тънката идеология на популизма.

Отвъд тези наложени от историческия контекст различия, сякаш повечето автори се съгласяват, че революционният субект не е същност, която е предзададена предварително, а се създава в процеса на самата борба (според Маркс, но също и според Лаклау и Муф). Дидие Ерибон умело разкрива през своя автобиографичен разказ ролята на партиите за поддържане на определени наративи и за осъзнаване на работниците именно като такива преди всичко (и оттам дължащи солидарност на други работници независимо от националността им), а не като французи преди всичко (и оттам дължащи солидарност на други французи, независимо дали те са капиталисти или също работници).

Проблемът е, че с разпадането на традиционните комунистически и социалистически партии, работническата класа на много места е преминала в дясноконсервативния лагер, а революцията е немислим хоризонт. Какво може да се направи? Как осмисляме революцията при това положение и кой може

да бъде нейният субект?

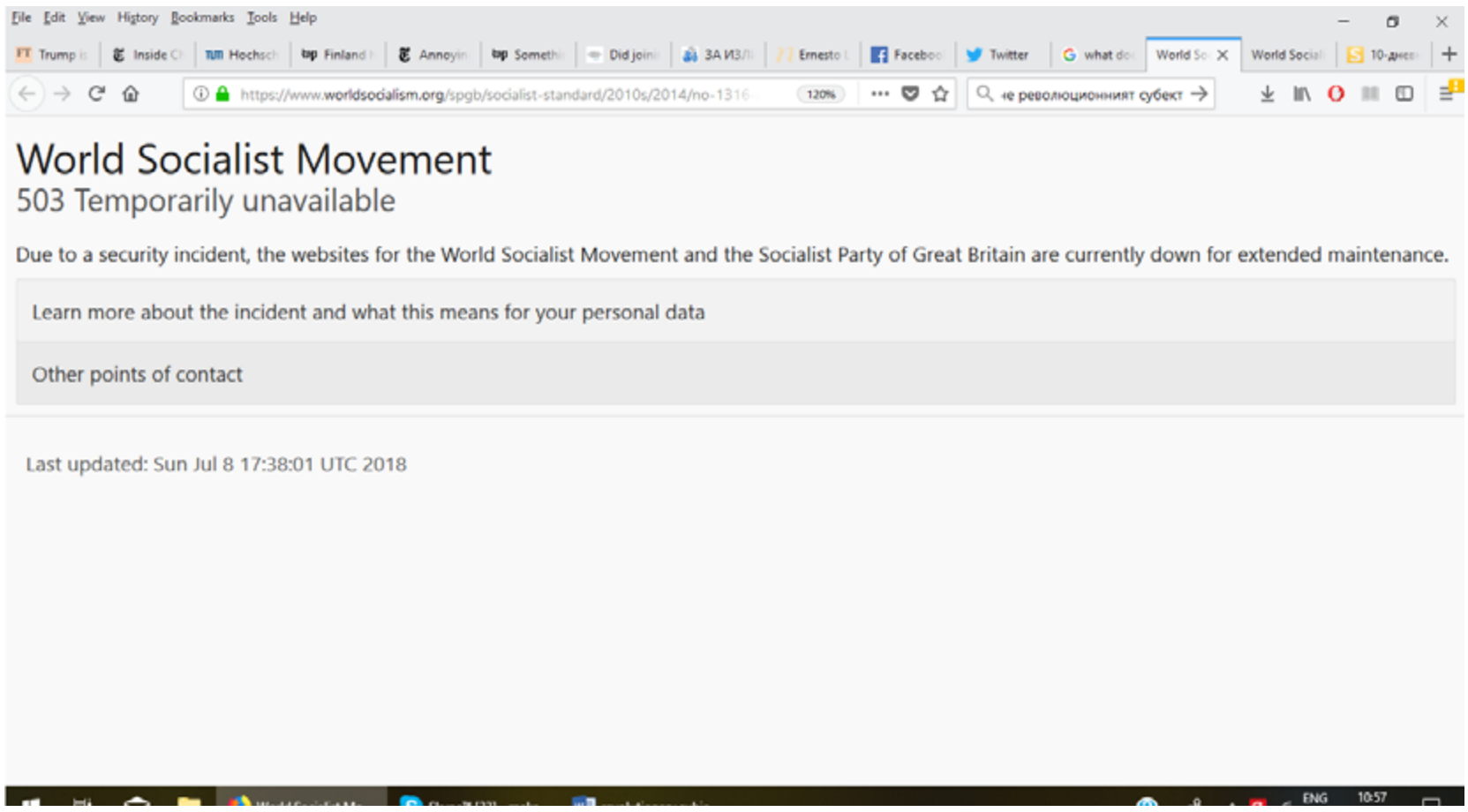
Преди всичко, ясно е, че субектът на революцията не може просто да бъде посочен. В сюжета на много приказки и фентъзи романи, основен герой е детето, предопределено по рождение да промени света и да постави ново начало. Революционният субект не е такъв „избран“ герой. Като колективен проект революционният субект избира/създава сам себе си в процеса на политическо действие. За да бъде формулирано това действие като ляво обаче, са необходими леви организации, мислители, идеи, които да предлагат наративи и да очертават хоризонта на надеждата.

На места, където има жива и активна лява традиция, създаването на подобни организации е по-лесна задача. Но те могат да бъдат създадени, макар и по-трудно, и на места като Източна Европа, където лявата традиция е под сериозна и постоянна атака. При всички положения става въпрос за политическо усилие, за време, отделено за анализ и организация. Действието поражда действие и организацията поражда организация и традиции, които остават въпреки периоди на обезсърчение и отдръпване.

Новото ляво обаче трябва да бъде колективно договорено. То трябва да свърже различни искания (следвайки анализа на Муф и Лаклау). Но същевременно не трябва да се срамува да заяви себе си като ляво и да търси нови форми на обединение и идентичност. Експериментите с местно самоуправление и асамблеи в Барселона преди и след *Los Indignados* показват, че суверенитетът може да бъде мислен на различни нива и революционният субект е винаги ситуиран в определени местни структури, било то градски или селски.

Същевременно, прекомерната вяра на движенията от 2011-2013 г. в ролята на новите технологии за мобилизация и организация трябва да бъде заменена от едно по-трезво разбиране на ролята на дигиталните медии в съвременния капитализъм и опит за търсене на алтернативи на монополисти като Фейсбук, Туитър, Амазон.

При опита си да прочета статия за революционния субект на сайта на международното социалистическо движение, получих следния отговор: “World Socialist Movement: 503 Temporarily Unavailable”: Световно Социалистическо Движение: 503 Временно недостъпно“.

Скрийншот на сайта на World Socialist Movement 1 юли 2018

Разбира се, това съобщение може да бъде прочетено като метафора за състоянието на лявото движение към 2018 г. Но то е и важно напомняне, че всяко мислене на алтернативен социален ред днес трябва да включва и преосмисляне на информационните технологии на постиндустриалния капитализъм. Политическата борба се случва както офлайн, така и онлайн и няма ясна граница между двете сфери.

През 1969 г. Маркузе подчертава, че студентите трябва да имат ясно предвид, че това, за което се борят, е ключово, защото алтернативата, пред която глобалният капитализъм е изправен, е „социализъм или варварство“*. 59 години по-късно алтернативата по-скоро е „социализъм или тотален кон-

* Фразата добива популярност още в периода на Първата Световна Война благодарение на памфлет на Роза Люксембург.

трол“. В перспективата на спомена за реално съществуващия социализъм и неговите механизми за контрол, подобно изказване изглежда парадоксално. Но то е колкото парадоксално, толкова и неизбежно.

В ситуация, в която всеки от нас се превръща в прозрачен субект за властта и корпорациите, в краткосрочен изолиран работник, направляван от алгоритми, политически трудното и времеемко създаване на колективен революционен субект е най-неочакваният възможен ход. Революционният демократичен субект е неизчислимото предизвикателство на човека пред машината, на политическото въображение пред безизходността на консервативното възраждане във времето на дигиталния капитализъм.

Как си представяме революцията, какво искаме и кой може да го направи? ‘Caminando preguntamos’. Докато вървим, питаме. Докато питаме, вървим.

Библиография↘

Снимка от асамблея във Валенция на движението Indignados, 19 май 2011 г.;

Източник: Wikimedia Commons, CC BY 2.0

Маркс и идеалът за равенството

от Огнян Касабов

Комунизмът за нас не е състояние, което трябва да бъде установено, не е идеал, с който трябва да се съобразява действителността. Ние наричаме „комунизъм“ действителното движение, което разрушава сегашното състояние. Условията за това движение са породени от съществуващите сега предпоставки. (Маркс и Енгелс, Немска идеология, 3: 36)

200 години след своето раждане, Карл Маркс продължава да бъде вдъхновение, а неговите идеи – оръжие в дългите борби на хората и народите по света за мир, благоденствие и равенство. За този период обаче действителното движение на човешката история претърпя редица сътресения, поставили огромни препятствия пред тези борби. Противно на онова, което твърдят вулгарните му отрицатели и шепа догматизатори, Маркс не поддържа теоретическия възглед, че ходът на историята е по някакъв начин необходим. **Прогресът и освобождението зависят от обективни фактори, но също толкова – от решимостта за колективно действие, от упоритата, постепенна организация на работническата класа.**

Днес, когато равенството бива все повече подлагано на всевъзможни атаки – и идеологически, и съвсем пряко практически – обръщането към Марксовата мисъл дава възможност за историческа равносметка. Както ще видим, **отношението на Маркс към идеала за равенството е всъщност изненадващо сложно и критично**. То ще отвори възможност за критически поглед към някои проблеми, с които ни сблъсква развитието на капиталистическите общества на задълбочаващо се неравенство, в които живеем днес. Преди това обаче – още една стъпка назад с поглед към някои предшественици на Маркс, провокирани от проблема за равенството, но опитали се да го разрешат по различен, не-Марксов начин.

Заглавно изображение: Паметник на Карл Маркс в Кемниц, Германия – вторият по големина бюст-паметник в света. Стената зад него е изписана с надписа „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“ на различни езици. CC-BY-SA-2.5, източник

1. Немският идеализъм и отчужденият труд

Идеите на Маркс не израстват на празно място и това си струва да бъде напомняно в ситуация като настоящата, в която мислителят продължава да бъде злонамерено деконтекстуализиран с цел да бъде омаловажен. И ако непосредствената му среда на развитие са радикално настроените младохегелианци от 30-те и 40-те години на 19-и век, то по-широкото идейно русло, в което неговото мислене се формира, безспорно е немската класическа философия. В излязлата тази година монография, озаглавена *Мечтата на Маркс: от капитализма към комунизма*, Том Рокмор дори го определи като немски идеалист. Съдържателните връзки на Маркс с различните класически идеалисти са разнопосочни. Двамата избрани тук – Шилер и Хегел – предлагат решения, които, без да са били замислени с тази цел, дават в широките им очертания две определящи линии на парасоциалистически борби през следвоенния 20-и век, та до днес. Това са, съответно, естетическата утопия и социалната държава.

Фридрих Шилер е, разбира се, известен най-вече като поет, автор на класическата Ода на радостта, но и на бунтовната щюрмерска драма *Разбойници*, предизвиквала сензация с премиерата си през 1782 г., а два века по-късно заела видно място в гимназиалната програма по литература в социалистическа България. Сентенцията на Шилер, по някаква ирония на историческия разум от неотдавна красяща националния стадион „Васил Левски“ в София, концентрирано изразява неговата критика на едни обществени отношения, обричащи хората на отчуждение: „Човекът е напълно човек само когато играе.“ **В наличната действителност сме принудени да полагаме все по-безсмислен *труд*; цялостни сме само в света на фикционалното, където можем да се отдадем на свободна *игра*.** Но с едно важно допълнение: този втори свят на художествената измислица не е *просто* измислица – той може да ни помогне

да открием досега неподозирани начини и сили да *преобразим* действителния свят.

Сентенцията е сърцето на прословутите *Писма върху естетическото възпитание на човека* (1795), може би най-важният от естетическите трактати на поета (Шилер, 1981, с. 497–498). Знаменателно е, че формулираната тук естетическа теория е и своеобразен отклик на отекващата Френска революция; тя става първообраз за определен тип преплитане на естетическо и политическо поне до Херберт Маркузе и Жак Рансиер. В чудесното си изследване, посветено на немската революционна традиция от Кант* до Маркс, Статис Кувелакис дава неласкава оценка на позицията, която Шилер заема спрямо революционните събития (Kouvelakis, 2003, с. 16). Оценката има своите основания, тъй като Шилер твърди (подобно на немалко днешни либерали и реформатори): трябва ни промяна, но преди да тръгнем да променяме света, трябва да променим интерпретацията си за него – „естетическата проблема“ е необходимо условие за разрешаването на политическата – потребна е „тотална революция“, но тя трябва да бъде първо вътрешна, за да бъде външната успешна (вж. Шилер, 1981, с. 451–2, 542).

Все пак, възможен е и по-благосклонен прочит. Анализът на Шилер не е лишен от прогресивен принос, най-малкото заради проблемите, които поставя, и заради начина, по който обвързва разрешаването им със самата структура на човешкия опит. Първо, централен за тези проблеми е отчуждението, все по-фрагментиран труд в оформящите се капиталистически общества:

Виждаме не само отделни субекти, а цели класи от хора да развиват само част от заложбите си, докато останалите заложби, както при осакатени растения, са едва набелязани с бледи следи. […] Сега държавата и църквата, законите и нравите са се откъснали

* Относно прогресивния потенциал на Кантовата философия, вж. статията ми в *dВерсия* Касабов, 2017.

едни от други; наслаdата бе отделена от труда, средството от целта, усилието от възнаграждението. Вечно прикован само към една отделна малка отломка от цялото, самият човек се развива само като отломка; заглушен вечно само от еднообразния шум на колелото, което върти, човекът никога не развива хармонията на съществото си [...] (nak там, с. 462–3)

Второ, естетическата сфера – „красивата привидност“ – е положена като сфера на реинтеграция на човешките способности, като място, в което самата игра ни дава пълнотата, която губим в действителността; но тя е положена и като място на всеобщо и пълно равенство:

В естетическата държава всичко — дори и служещото оръдие — е свободен гражданин, който има еднакви права с най-благородния, и разсъдъкът, който с насилие огъва търпеливата материя за целите си, трябва тук да пита за съгласието ѝ. Тук значи в царството на естетическата привидност се постига идеалът на равенството, който мечтателят така силно би желал да види реализиран и по същество. (nak там, с. 549)

И така, получаваме следното двояко положение: свободата, равенството и братството могат да бъдат постигнати само в утопичния свят на изкуството, докато прозаичната реалност ще остане винаги в някаква степен обременена от отчуждения труд; но тази естетическа утопия все пак може да ни даде способности и сили постепенно да намаляваме отчуждението, да се борим срещу несвободата в действителността.

Разбира се, това отваря също така опасността естетическото да стане особен вариант на т.нар. фалшиво съзнание, или бягство в един идеален свят, който ни спасява от битката с действителния, изживявана като загубена още преди да бъде проведена. И впрочем тъкмо такава е диагнозата, която Хегел ще постави на пост-Шилеровия романтизъм в анали-

за си от Феноменология на духа (1807) на „красивата душа“, чиято фантазия не е способна да си даде действителност и затова чезне в болезнени мечтания.

Още от Дьорд Лукач (1948) знаем, че ранната мисъл на Хегел е родена в сблъсъка с проблемите на капиталистическото общество. Прословут анекдот за тюбингенските семинаристи-приятели Хьолдерлин, Шелинг и Хегел разказва как превели Марсилезата и засадили дърво в чест на Френската революция; от началото на 20-и век изследователите са запознати с естетическия анархо-манифест, съчинен около 1796-7 г. от тримата и записан от Хегел. В него те проповядват **нищо по-малко от края на държавата, религията, разделението на труда и противоборството между класите** и вещаят, че „едва тогава ни очаква *равното* развитие на *всички* сили, както на отделния индивид, така и на всеки един.“

Няколко години по-късно в записките за лекциите си в Йена (1803-6)* Хегел нарича икономиката на съвременното му капиталистическо общество „живот на мъртвите, движещ се в самия себе“ (Hegel, 1986, с. 230) и дава следната впечатляваща картина за неговия дух:

Налице е формалният принцип на разума. (Но самите тези пари, които имат значението на всички потребности, са нещо непосредствено.) Това е абстракция от всичко особено, от всеки характер и умения на индивида; нагласата е тази суровост на духа, в която изцяло отчуждената особеност вече не важи; стриктно право, според което размяната трябва да бъде уважена, ако ще да погине каквото си иска – семейство, благосъстояние, живот и пр. С цялата си безмилостност фабрики и манифактури основават своето съществуване върху нищетата на една класа. (Hegel, 1987, с. 246)

* Познати и като Йенски проекти за система. Те не са били достъпни за Маркс, но по негово време изключително популярни са берлинските лекции по философия на правото, които Хегел чете през 20-те години и в които предлага разгърнатата трактовка на класическата политическа икономия.

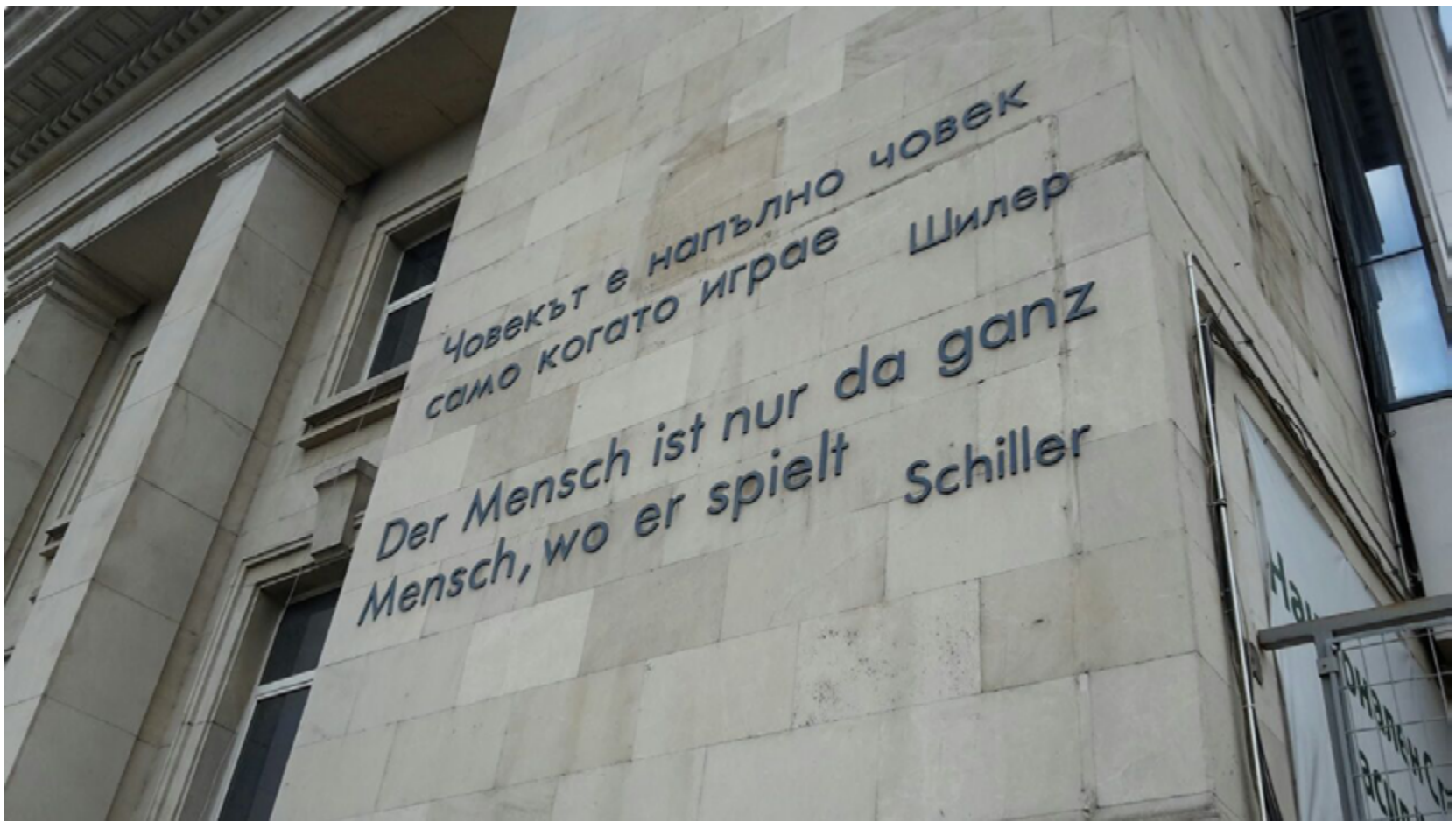
Зрялата политическа мисъл на Хегел, намерила израз във *Философия на правото* (1821) разгръща и типичното Хегелово решение: формално-всеобщата сфера на гражданското общество, в която е интегрирана капиталистическата икономика, и отделната от нея сфера на държавния живот, която постига същинска универсалност, помирявайки част от противоречията на другото, подчинено ниво, посредством институционална организация и социална интервенция.

А тези противоречия, в анализа на Хегел, са прословуто остри. Капиталистическата икономика води до концентрация на богатства в ръцете на малцина и системно създава класа на изключени от икономическия и обществен живот хора, чието чувство за принадлежност към политическата общност отслабва с потъпкването на тяхното достойнство. **В анализа на Хегел това е структурен, неизбежен проблем на капитализма, а не случайно отклонение**: „при все *прекомерното си богатство* гражданското общество *не е достатъчно богато*, т.е. не притежава достатъчно собствено имущество, за да противодейства на излишъка от бедност“ (Хегел 2000, §245, с. 307). Затова и държавата може да го реши само частично. Неравенства винаги ще има; това, което може да прави държавата, е да ги удържа в приемливи рамки, без обаче да потъпква модерната идея за самостоятелност на индивидите*.

Затова и Хегел отправя странното предупреждение, впрочем критично към политическите мечтатели: „Държавата не е художествена творба; тя е в света и значи в сферата на произвола, случайността и заблужденията“ (Хегел 2000, §258, с. 320). Ако пък погледнем цялостната му философска система, след завършващата с държавата сфера, в която духът създава своя собствена действителност в света (т.нар. обективен дух), следва една по-висша област, в която духът постига по-дълбоко помирение, самоосмисляйки се в своя-

* Pinkard 2017 предлага интересен прочит, според който това вкарва Хегел в голямо противоречие, което самият той признава, но не може да разреши.

та цялост (т.нар. абсолютен дух). Последната е потребна тъкмо за да преодолее (по идеален начин) противоречията, останали неразрешени в „крайната действителност“. Тук – характерно – се включват изкуство, религия и философия. В термините на Хегел те не са просто привидност [*Schein*], а са дори „по-висша действителност“ (Хегел, 2004, с. 147-159). От Марксова гледна точка, те съставляват сферата на идеологията, създаваща *илюзията* [*Schein*] за разрешаване на реалните проблеми*.

Надпис на Националния стадион Васил Левски в София.

2. Маркс за равенството

Предвид този интелектуален контекст, не е чудно, че философските търсения на Маркс започват в спор с Хегел и религията, често идващи в едно. Прословутият увод към критиката на Хегеловата *Философия на правото* (1843) гласи:

* По-подробно разглеждам отношението между Шилер, Хегел и Маркс в светлината на проблема за труда в статията Касабов, 2016.

Именно държавата, именно обществото пораждат религията, един превратен мироглед, *защото самите те са* превратен свят. *… Тя дава* фантастична действителност *на човешката същност, защото* човешката същност *не притежава истинска действителност. …* Религиозната *нищета е същевременно* израз *на действителната нищета и* протест *против тази действителна нищета. Религията е въздишка на потиснатата твар, сърце на един безсърдечен свят, така, както тя е духът на бездушно състояние.* (1: 399–400)

Това често се тълкува едностранчиво. Маркс наистина критикува религията, доколкото изградената от нея фантастична действителност създава на народа опиващи илюзии за спасение. Но същевременно той разбира същата тази религия като действителна критика на една неистинска и несвободна действителност. Така от една страна религията създава фалшивото успокоение, че на оня свят всички ще бъдат равни, ако и в този да не са съвсем (или никак) равни. Но от друга, тя дава и надеждата, че равенството може да бъде постигнато и в отсамното.

Подобна е и Марксовата критика към политическото (в тесен смисъл) равенство, излъчено като идеал след Френската революция. То полага, че всички са формално равни пред закона, ако и да запазва материалното неравенство помежду им. За разлика от това, премахването на класовите различия може да бъде мислено като предпоставка за същинско равенство, през елиминирането на привилегирования достъп до средствата за производство*.

В рамките на буржоазното общество, равенството пред закона води до развитието на пазарни отношения (срв. съвременната мантра за добрия бизнес климат) и също така дава надежди на тези без собственост, че ще станат равни на онези със собственост – ако не по собственост, то поне по

* Много хубав разгърнат анализ на Марксовата критика на равенството предлага Wood, 2014.

права. В политическата общност ние сме идеално равноправни, докато в реалността на гражданското общество и търговската дейност ние сме частни лица в противоборство, но притежаващи неравна сила. Разбира се, Маркс вижда „прогресивния“ момент в това, доколкото то унищожава старите привилегии. Но според прословутия анализ от *По еврейския въпрос* (1844), равенството пред закона предполага различия в собствеността и ги оставя да си действат.

Политическата държава се намира спрямо гражданското общество в същата противоположност, преодолява го по същия начин, по който религията преодолява ограничеността на земния свят, т.е. като е принудена отново да признае гражданското общество, да го възстанови и да се подчини на неговото господство. (1: 376)

Равните свободи и равните права са ориентирани към свободното разполагане със собственост – но това очевидно е толкова по-полезно, с колкото повече собственост разполагаме. Маркс не е откривател на положението, че важна част от смисъла на модерното право е да защитава частната собственост (да си припомним Джон Лок, Адам Смит и някои по-съвременни либерали). Съответно тези, които не притежават никаква собственост, лесно биха стигнали до границата на своя ентусиазъм към идеята за равенство пред закона. (Това ни помага също така лесно да разберем защо е толкова ограничен зарядът на политически партии, които поставят в центъра на своите ценности върховенството на правото.)

Нещо много повече, зрелите анализи на Маркс от *Капиталът* (1867) аргументират позицията, че формалното равенство не просто оставя материалното неравенство да си действа, а прави възможен самия капитализъм. Това е така, доколкото **тъкмо идеята за свободно разполагане със собствеността изправя работника – като *притежател* на своята работна сила – на пазара на труда. Тъкмо тя превръща труда в стока и създава илюзията за свободното търгуване с нея**. (Ако

не ви харесват условията на труд или заплащането, нищо не ви принуждава да работите за мен.) Трудещият се вече не е собственост на господаря, а свободно продава своя собственост – работната си сила, – отстъпвайки за известно време срещу надница своята способност да работи. Класическият анализ тук е разделът върху покупката и продажбата на работна сила от четвърта глава, „Превръщането на парите в капитал“.

Сферата на обращението или на стоковата размяна, в рамките на която се движат покупката и продажбата на работната сила, беше в действителност същински рай за вродените човешки права. Тук господстват само свобода, равенство, собственост [...] (23: 187)
Работната сила може да се появи на пазара като стока само доколкото и защото нейният собствен притежател, лицето, чиято работна сила тя е, сам я предлага или продава като стока. За да може нейният притежател да я продаде като стока, той трябва да разполага с нея, значи — да бъде свободен собственик на своята работоспособност, на своята личност. Той се среща на пазара с притежателя на пари и двамата влизат във взаимоотношение като равноправни стокопритежатели, различаващи се само по това, че единият от тях е продавач, а другият купувач, така че юридически и двамата са равни лица. (23: 178-179)

Другото условие, което допълва предпоставките за капиталистическите отношения, е този притежател на работната сила да не е и притежател на средствата за производство:

За да превърне парите си в капитал, притежателят на пари трябва да намери на стоковия пазар свободния работник, свободен в двояк смисъл: че като свободна личност разполага с работната си сила като със своя стока и че, от друга страна, той няма за продан никаква друга стока, че е напълно лишен и свободен от всички предмети, нужни за практическото прилагане на неговата работна сила. (23: 180)

В тази ситуация обществената борба – и това е тази част от социалистическото движение, върху която впоследствие се концентрира социалдемокрацията – е борба за това как ще се упражняват тези трансакции с работната сила, т.е. как ще се нормират трудът и работният ден. А според прословутия хобсиански афоризъм на Маркс, „Между равни права решава силата“ (гл. 8, „Работният ден“; 23: 247). Работниците могат да блокират производствения процес, например вдигайки стачка, и така реално да извоюват по-добри условия на труд. Но притежателите на средствата за производство – капиталистите – от своя страна могат да я разтурят с насилие, както толкова пъти се е случвало. Но по-важно и по-лесно, те могат да отслабват работническата класа като с различни способи намаляват цената на труда и създават т.нар. резервна армия от излишни, но винаги на разположение работници (*Капиталът*, гл. 23; нещо, което ни отпраща към някои продължаващи развития в днешния технокапитализъм).

В такъв смисъл тук можем да видим как в анализа на Маркс буржоазно-либералната идея за формално равенство реално създава материалното неравенство в капиталистическото общество.

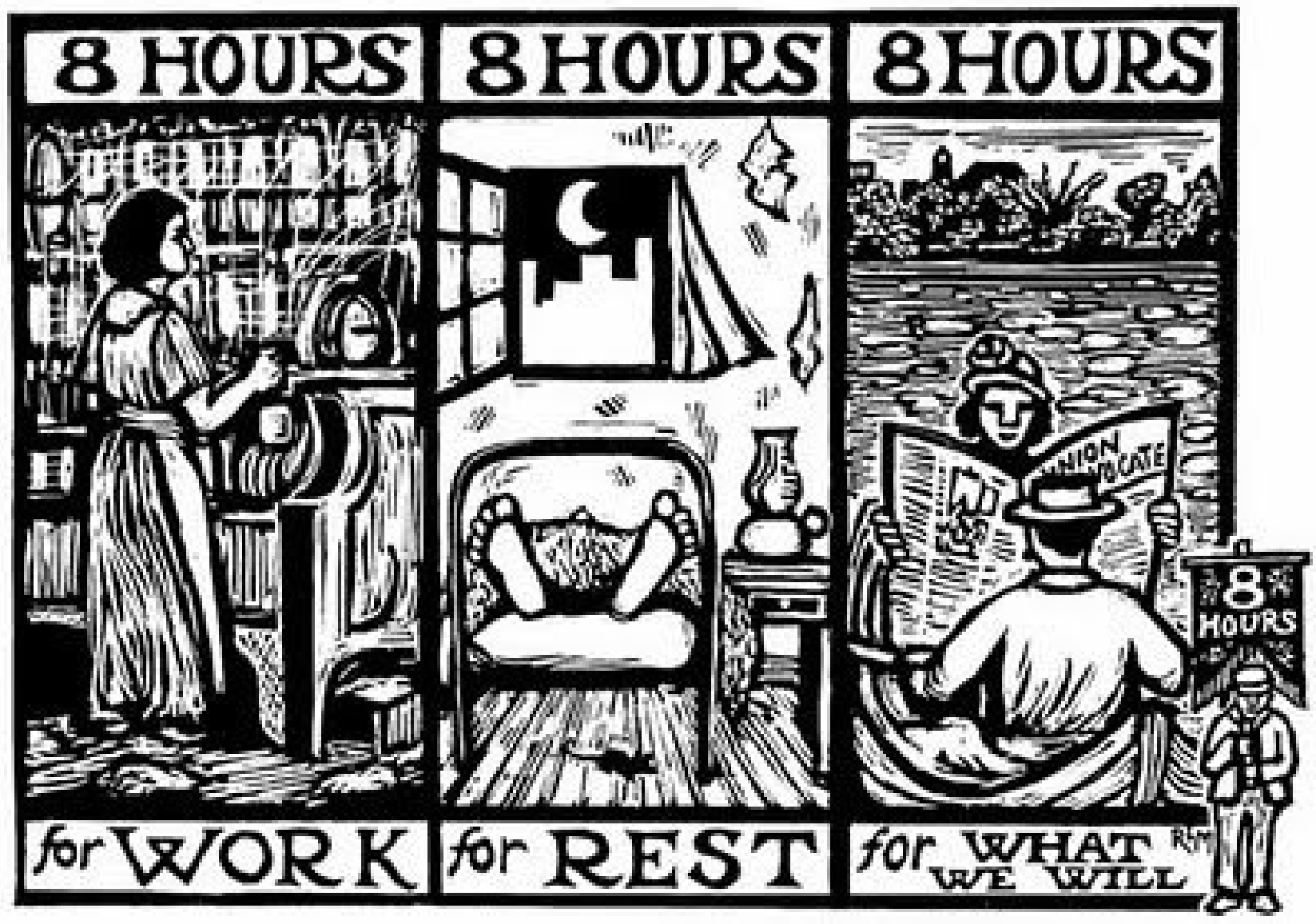
Затова и в *Критика на готската програма* (1875) Маркс твърдо се противопоставя на исканията, ограничаващи се на практика до преразпределение и изравняване, издигайки по-фундаменталната цел да бъдат обобществе́ни средствата за производство. Но нещо повече, той изрично не прави това в термините на идеята за равенството – тъкмо заради очертаната по-горе нейна двусмисленост. Според прословутата формулировка, първата фаза на бъдещото комунистическо общество все още носи в себе си белезите на старото, сред които са и това, че мери заплащането на труда според произведеното. Тъкмо заради това тя е преходен етап и трябва да бъде надградена:

Равното право тук по принцип е все още буржоазно право [...] Правото на производителите е пропорционално на давания от тях труд; равенството се състои в това, че се мери с равна мярка – с труда. За да избегне всички тези недостатъци, правото, вместо да бъде равно, трябва да бъде неравно. (19: 20–21)

Този аргумент е задвижен от радикалния индивидуализъм на Марксовата концепция. Идеята за комунизма е в крайна сметка идеята за свободна асоциация от всестранно развити индивиди, в която „свободното развитие на всекиго е условие за свободното развитие на всички“ (*Комунистически манифест*; 4: 446). „Неравното“ право трябва да отговори на това, че индивидите имат различни потребности и различни способности. Разбира се, злонамерените тривиализатори, според които марксизмът искал да наложи всеобща уравниловка, отново се оказват твърде лоши читатели. За Маркс втората фаза на комунистическото общество, където вече няма да се въздава само според способностите, а и според потребностите, ще стане възможно, ако заедно с пълното обобществяване на производствения процес, трудът не само бъде изцяло освободен от експлоатация, но и ако изчезне фиксираното разделение на труда (19: 21). А също така и при условие, че се постигне неимоверната производителност, която тогава му се е виждала възможна, и която съвременните технооптимисти представят за почти действителна.

Но – отново – за Маркс залогът опира не до преразпределението, а до произхода на това, което се преразпределя, т.е. до производството. Въпросът не е какво преразпределяме или до каква степен е справедливо да го правим, нито пък – както биха искали някои съвременни леви либерали или социалдемократи – доколко преразпределението осигурява равенство на възможностите. Всичко това е в някаква степен важно, но същинската задача е друга: да бъде създадена реална обществена формация, в която всички произвеждат всичко и така всичко принадлежи на всички. Така или иначе

нещата не опират, противно на това, което се опитват да ни убедят множество съвременни идеолози, до това какви блага можем да *потребяваме*, а по-скоро до властта, която имаме да *създаваме* с тези блага. А тази власт по необходимост включва в себе си колективното притежание на средствата за производство от самите работници, което би унищожило трудовото отношение като търговия с работна сила и би направило невъзможна експлоатацията. И така, същинската цел винаги опира до производството (или, ако искате – до творчеството) и неговото преобразяване до момента, в който „престава трудът, диктуван от нужда и външна целесъобразност“ и „започва развитието на човешката сила като самоцел, истинското царство на свободата“ (*Капиталът*, т. III, гл. 25.2: 362-363).

Плакат от кампанията за 8-часов работен ден. Източник

3. Неравенството днес

Не е ли обаче някак противоцелесъобразно да мислим Марксовата проблематизация на идеята за равенството в един период, белязан от все по-задълбочаващи се неравенства, на все по-силна концентрация на богатство, дори в най-развитите капиталистически страни? Все пак струва ми се, че тъкмо по отношение на проблема за преразпределението, този поглед към Маркс позволява една може би стряскаща равносметка. Защото той така рязко извежда наяве колко много е загубено дори по отношение на тази много по-ограничена социалистическа задача. Да се проведе жизнеспособна политика на силно преразпределение в днешната политическа конюнктура изглежда почти непосилно, а какво остава за същински антикапиталистическа програма.

Отвъд коловоза, положен от избухналата през 1917 г. Октомврийска революция, най-решаващото антикапиталистическо движение свързваме с 1968, от която днес има кръгла годишнина. Тъкмо пост-шилерианската линия на този нов опит може да каже нещо за неговия провал. Вдъхновен от *Естетическите писма*, една от иконите на ’68 – Маркузе – в *Ерос и цивилизация* въобразява едно отприщване на човешките творчески сили отвъд принципа на производителността. Днес „креативността“ е станала основа на част от генериращите най-висока стойност сегменти в икономиката на новия капитализъм. Междувременно пост-‘68-арският философ Рансиер на свой ред пое по пост-шилериански път (поне от Ranciére, 2000 насам), приканвайки ни да мислим за емансипаторна политика на радикалното равенство, но при това да разделим понятието за народа и за естетическия опит от реалните икономически и социални интереси. Още в своите очертания, подобен проект буди основателни съмнения за своята практическа сила*. Междувременно избухна последната финансова криза, която се проточва вече десетилетие

и доведе до нов удар срещу работническата класа под рубриката мерки за строги икономии.

Извоюваните с много борби постижения на 19-и и 20-и век може да се преобърнат през 21-и; ние всъщност виждаме как това се случва пред очите ни. Задълбочаващото се материално неравенство идва с разрушаването на социалистическата държава на Изток и социалната държава на Запад. Решението на Хегел изглежда все по-невъзможно, тъй като то изисква политическата нормативност (държавата) да бъде не само принципно различна, но и призната за по-висша от икономическата (гражданското общество), за да може да я регулира и коригира. Но днес ние наблюдаваме как с технократизацията си – с внушението, че някак е надмогнала политическите борби, че отива отвъд идеологиите – неолибералната държава започва да мисли себе си все повече във финансови и икономически термини, по този начин блестящо потвърждавайки марксисткото гледище, че политическите институции представляват инструменти за налагане на интересите на господстващата класа.

С нашествието на новия консерватизъм, реабилитира се доскоро немислимото – например идеята за естествено неравенство**. Във всевъзможни посоки универсализмът бива не само поставен под въпрос, но и практически подкопаван. По думите на Петър-Емил Митев, капитализмът на 19-и век вкарваше децата във фабриката, докато капитализмът на 20-и започна да ги праща на училище. Но новият капитализъм на 21-и век все повече вкарва фабриката в училище и така разрушава универсализма на свободното образование, формирайки младите като специализирани работници от ранна възраст. Извоюваните от работническата класа трудови (и политически!) права са подложени на корозия. От САЩ през Франция до Австрия, днес прословутият лозунг „8 часа труд, 8 часа свободно време, 8 часа почивка!“ звучи все по-химерич-

* Манчев, 2014, с. 226–229 предлага хубава критика.

**Вж. доста объркаката реконструкция в Николов-Зиков и Краевски, 2017, с. 38–39, 47–9.

но. Същевременно, новата фаза на автоматизацията не само засилва нормата на експлоатация, но и с нова сила повдига въпроса за резервната армия на труда*.

Анализът на Маркс ни помага да видим, че отвъд въпроса за равните права, равните възможности и изравняващото преразпределение стои въпросът за собствеността, контрола и властта. Холистичното мислене на Маркс ни дава ориентация в търсенето на сложните връзки между право, икономика и политика.

Известно време възходът на капитализма е вървял паралелно с възхода на демокрацията. Очевидно е, че това вече не е така. Явно е също, че разминаването на съвременния капитализъм с демокрацията далеч не е случайно, а структурно**. Капитализмът днес концентрира пари – но и власт – в малко ръце. Огромното число от хора за него става до голяма степен излишна маса, ресурс, с който от време на време може да си послужи. Онези, които съветват да не го критикуваме, съдействат за този процес.

Първоначален вариант на текста беше представен на ежегодната философска конференция в Гьолечица, май 2018 г. Тази година има юбилей и от основаването на Марксовия семинар*, предшественик на конференцията.*

Библиография↘

*Collins, 2013 дава очертанията на една сравнително апокалиптична перспектива.

** Блестяща аргументация предлага Streeck, 2017.

Маркс и човешките права

от Джок Полфрийман

превод: Мадлен Николова и Георги Медаров

Статията на Джок Полфрийман е отговор на непубликуван текст на българския правозащитник, учредител и председател на Българския Хелзински Комитет Красимир Кънев, който е изпратил ръкописа си на Полфрийман. Въпреки, че статията на Кънев все още не е публикувана, считаме, че текстът на Полфрийман е разбираем сам по себе си. Той е показателен за възможността за продуктивен диалог между формално различни (либерални и леви) идейни позиции. Още по-важно е това, че текстът на Полфрийман не само демонстрира дълбоко познание за философските и политическите основания на Марксовото схващане за човешките права, а и дава възможност за теоретично обосновано политическо действие днес. (Бел. прев.)

Идеята, че човешките права противоречат на марксизма, е проблематична предвид това, че Маркс предлага подобрение на живота в посткапиталистическото общество. Не би било справедливо да съдим Маркс по действията на онези, които са, или твърдят, че са се опитали да приложат идеите му. И, както Маркс сам заявява, „всичко, което знам, е, че аз не съм марксист“ (Engels, 1890). Въпреки нарушенията на човешките права, които са се случили в самопровъзгласилите се за марксистки държави, е неточно да се твърди, че марксистите не могат да „вярват в човешките права“. Точно обратното, именно във връзка с буржоазните така наречени „човешки права“ Маркс заявява, че те не са човешки права, а правилният въпрос е обратният – могат ли либералистите (liberalists) да вярват в човешките права? Както Емелин Панкхърст твърди:

Собствеността е придобила стойност в очите на хората, както и в очите на закона. Тя е поставена над всички човешки ценности. Животът, здравето и щастието, и дори ценността на жени и деца – тоест, самият човешки вид – са ежедневно безмилостно жертвани на този свят в името на бога на собствеността. (Pankhurst 2010, с. 113)

Първият въпрос, който би следвало да се зададе при анализа на работата на Маркс, е „какво точно се опитва да каже“. Едва тогава е възможно човек да прецени дали е съгласен с аргументите и заключенията му. Погрешно е думите на Маркс да се разбират повърхностно по три причини. Първо, той е създал много понятия и е предефинирал значението на други, за да пасват на неговия стил на философия. Второто, има исторически контекст за повечето, ако не за всички, думи и изрази, които използва. Третата причина е свързана с превода – би могло да има, а и има, проблеми с преводите на някои от текстовете му. Те са превеждани няколко пъти, а някои от тях са превеждани, следвайки идеологически схизми на преводачите, нещо типично за повечето преводи в страните от бившия Варшавски договор.

Щом дефиницията на една дума може да измени значението на изречението, абзаца или на целия текст, то тогава е погрешно да се предполага, че настоящето или популярното разбиране за думата е правилното. Дори комунистите от времето на Маркс и Енгелс правят тези грешки и то с исторически катастрофални последствия извън техните представи и повече от 140 години по-късно всички социалисти (включително и бакунинистите) все още спорят за значенията на тези думи днес. Добър пример е понятието „народна държава“, което всъщност не е на Маркс. На Маркс и Енгелс им се налага да пишат писма до други социалисти, за да разяснят, че термина „народна държава“ трябва да се замени с френското ***commune*** или немското ***Gemeinwesen***, което по-късно е преведено на английски като ***community***. Подобен е случаят и с думата „гражданин“, която също не носи значението, което често ѝ приписват. Маркс внимателно пояснява, че не счита гражданството за осъществяване на свободата по две причини. Първата и най-лесната за обяснение е, че концепцията за „гражданин“ от времето на Маркс е капиталистическо разбиране на понятието и Маркс се връща към него постоянно в този контекст.

„Citizen, Citoyen, Bürger“

Думата „гражданин“ на английски събира в себе си няколко различни значения, които единствено могат да бъдат обяснени чрез употребата на френски и/или немски думи.
Френската дума citoyen означава участник в политическия живот на общността, индивид, носител на политически права, наслаждаващ се на „позитивна свобода“. По време на Френската революция, когато хората се обръщали едни към други с „Гражданино Марат“, думата е била citoyen.
От друга страна, немската дума Bürger *най-ясно обозначава човека като индивидуален участник в икономическия живот на общността, носител на обществени права, правото да не му се пречи и да извършва всяка дейност, която не вреди на други, наслаждаващия се на „негативна свобода“.*

Френският превод на Bürger *е* bourgeois, *и така буржоазията е класа от „индивиди“.* Bürger *е понякога превеждано като „индивид“. Немското* Bürgerliche Gesellschaft, *буквално „буржоазно общество“, обикновено е превеждано на английски като* civil society, *само по себе си понятие, чието значение е значително променено днес.* Bürger *може да бъде преведено на английски като* burgher, *така извиквайки образа на уважаван бизнесмен от времето когато онези, които не притежават собственост, се наслаждават на малко права.* (MIA)

Само ако това разбиране за Марксовата терминология се приложи към есето му „За еврейския въпрос“, този текст придобива смисъл, без значение дали читателят е съгласен със заключенията му или не. Маркс пояснява, че основната отличителна черта на неговия „гражданин“ е правото на частна собственост. Право, което, както Маркс твърди, противоречи на обществените задачи на организацията, чийто член е този „гражданин“, а именно обществото. Маркс твърди, че:

Противоречието, в което религиозният човек се намира с политическия човек, е същото противоречие, в което се намират bourgeois *и* citoyen, *в което се намират членът на гражданското общество и неговата политическа лъвска кожа.* (Маркс, 1967а, с. 377)

Също така той смята, че буржоата единствено участва като „гражданин“ с цел постигането на собствените си егоистични цели:

Действително, bourgeois, *както и евреинът само софистически си остава в сферата на държавния живот, така, както* citoyen *сама софистически си остава евреин или* bourgeois. (Маркс 1967а, с. 377)

Тук можем да видим, че Маркс изрично препраща към ***citoyen*** на френски като към ***bourgeois***.* Още повече, че Маркс говори за буржоазното отношение към „политическия живот“ като за „софистически”, т.е. като за егоистично отношение между него/нея и всички останали. Маркс по-често използва израза „егоистичен човек“.

Твърдението на Кънев, че Маркс разделя „правата на човека“ от „правата на гражданина“** не обяснява докрай онова, което Маркс казва. Не Маркс разделя „правата на човека“ от „правата на гражданина“. Марксовата критика е срещу Бауер, за когото двете са някак взаимно изключващи се. „Марксовото разделение“ е всъщност наблюдението му върху твърденията на Бауер, че отказът от собствената религия, според французите и северноамериканците (Маркс, 1967а, с. 384), е условието за получаване на политически права. Последното не е мнението на Маркс, той е против въпросното разделение. Според Бауер „човек трябва да принесе в жертва „привилегията на вярата“, за да има възможността да получи всеобщите

*Важно е да се отбележи, че тук Маркс ясно ползва думата „евреин“ като синоним за буржоа/капиталист и то не в нейното религиозно или етническо значение и редовно сменя значението на думата „евреин“. Това е така не защото това е Марксовата дефиниция, а защото той отговаря в контекста на Бауеровата дефинция на „евреин“.

**„В „По еврейския въпрос“ той разграничава правата на човека (droits de l’homme) от гражданските права (*droits du citoyen*).“ (Кънев, 2017)

права на човека“ (Маркс 1967а, с. 384). Маркс, от друга страна, противопоставя това на т.нар. „права на човека“ според французите и северноамериканците, когато пише:

От понятието за правата на човека съвсем не произтича несъвместимостта на религията с правата на човека — напротив, между тези права изрично е посочено правото на човека да бъде религиозен, да бъде както си иска религиозен, да изповядва култа на своята особена религия. Привилегията на вярата е всеобщо право на човека. (Маркс, 1967а, с. 385)

И така Маркс доказва, противно на Бауеровия аргумент, че „човешката“ вяра не трябва да се „жертва“, за да се придобият „правата на гражданина“. Точно обратното, тази жертва е в пряко противоречие с „правата на човека“ според Декларацията за правата на човека и гражданина от 1791 г., член 10: „Никой не трябва да бъде ограничаван заради своите убеждения, дори религиозните“. В отдел I на Конституцията [на революционна Франция] от 1791 г. се признава за право на човека „[с]вободата на всеки човек да изповядва религиозния култ, към който той принадлежи“ (Маркс, 1967а, с. 384).

Следвайки тази логика (която не е на Маркс, а е на Марксовата критика на расиста Бауер), Маркс стига до заключението, че Бауер разграничава между правата на човека и правата на гражданина. Изборът на религия е човешко право, но според Бауер това не е така, ако човек иска да придобие „правата на гражданина“. Бауер твърди, че евреинът трябва да се откаже от своята религия, за да получи гражданство. Маркс обобщава това твърдение така:

Те влизат в категорията на политическата свобода, в категорията на правата на гражданин на държавата, които, както видяхме, съвсем не предполагат безпрекословно и положително премахване на религията, следователно не предполагат, например, премахване на юдейството. (Маркс, 1967, с. 384)

Следователно, ако според „правата на човека“, както са дефинирани от французите и северноамериканците, религията е право на човека, установено от „политическата свобода“ и „гражданските права“, т.е. от „правата на гражданина“, то тогава Маркс прави опит да разбере Бауер и „така наречените права на човека“ според техните аргументи, и казва: „остава да разгледаме другата част от правата на човека, ***droits de l'homme***, доколкото те се отличават от ***droits du citoyen***“ (Маркс, 1967а, с. 384). Маркс не твърди, че разграничава между правата на човека и правата на гражданина, когато пише, че **разграничава *между правата на човека и правата на гражданина.***

Това е ключово, защото разсейва съмненията, че Маркс „разграничава правата на човека (***droits de l'homme***) от гражданските права (***droits du citoyen***)“, както погрешно настоява Кънев. Разграничението не е на Маркс, става въпрос за Марксово наблюдение върху разграничение, което вече съществува. Както заявява Маркс:

Но кой е този homme, *който се отличава от* citoyen? *Не някой друг, а членът на гражданското общество. Защо членът на гражданското общество се нарича „човек“, просто човек, защо неговите права се наричат права на човека? С какво се обяснява този факт?* (Маркс 1967а, с. 385)

Маркс пише, че буржоазната концепция за „свобода“ е правото на индивидуализъм и то конкретно егоистична и себична форма на индивидуализма. И ако това е така наречената „свобода“, свойствена на буржоазията, то тогава не може да има противоречие, както твърди Бауер, между евреина и „правата на гражданите“. Ако на буржоазията е разрешено да бъде изолирана от обществото заради нейните привилегии, подсигурени от частната собственост, то защо евреите да

нямат правото да бъдат различни и изолирани, практикувайки различна религия?

Касае се за свободата на човека като изолирана, затворена в себе си монада. Защо според Бауер евреинът е неспособен да получи правата на човека? „Докато той си остава евреин, ограничената същност, която именно го прави евреин, трябва да взема връх над човешката същност, която го свързва като човек с другите хора, трябва да го обособява от нееврейте.“ Но правото на човека на свобода се основава не върху свързването на човека с човека, а, напротив, върху обособяването на човек от човека. То е правото на това обособяване, правото на ограничения, затворения в себе си индивид. (Маркс, 1967а, с. 385)

Важно е и трябва да продължим да си припомняме, че Маркс непрестанно препраща към две твърдения – това на Бауер, и това на буржоазията. Марксовото намерение е да проследи техните логики и да посочи противоречията, водещи до задънени улици. След това Маркс се стреми да обясни въпросните противоречия, следвайки пак същата логика. Освен това той категорично заявява, че „[п]рактическото приложение на правото на човека на свобода е правото на човека на частна собственост.“ (Маркс, 1967а, с. 385). Тук виждаме основната критика на Маркс срещу буржоазното понятие за човешки права. След това Маркс започва да въвежда собственото си понятие за човешки права, когато пише, че:

Ето защо човекът не бе освободен от религията – той получи свобода на религията. Той не бе освободен от собствеността – той получи свобода на собствеността. Той не бе освободен от егоизма на професията – той получи свобода на професията. (Маркс, 1967а, с. 390)

Тук откриваме основата на онова, което Маркс би счел за еманципация – хората да бъдат освободени от религията,

от собствеността и от професията*. С този кратък откъс можем да започнем изграждането на основите за човешките права, както ги разбира Маркс.

Конституирането на политическата държава и разлагането на гражданското общество на независими индивиди – взаимоотношението на които се изразява в правото, както взаимоотношението на хората на съсловния и цеховия строй се изразяваше в привилегията – се извършват в един и същи акт. (Маркс, 1967а, с. 390)

Тук Маркс настоява, че тези т.нар. права са „регулирани от привилегии“, определящи междуличностните отношения в обществото, и „[е]гоистичният човек е пасивният, самозавареният резултат на разпадналото се общество“ (Маркс, 1967а, с. 390). Този цитат е важен, защото показва какво има предвид Маркс с понятието „егоистичен човек“. Става дума за антиобществен човек, който следва единствено собствените си интереси. Най-важното в тази връзка е, че такива хора са пагубни и за цялото общество. Както казва Маргарет Тачър:

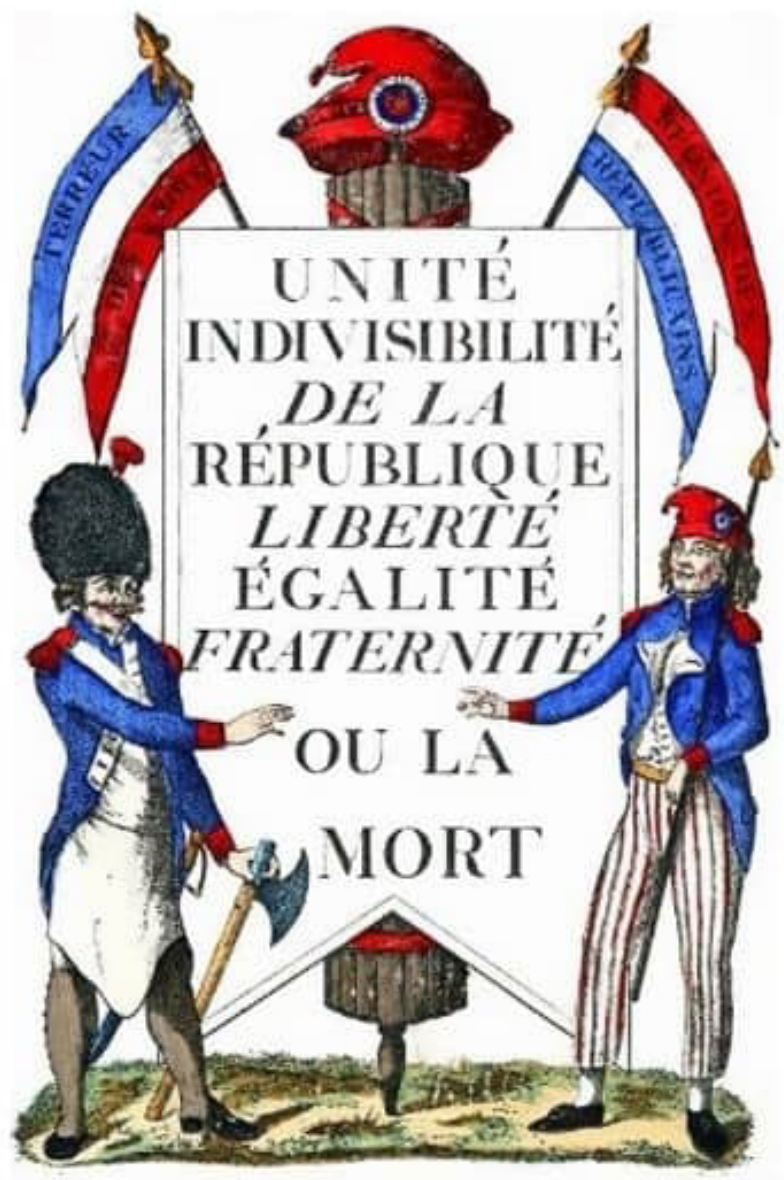
Мисля, че минахме през период, в който твърде много хора бяха убедени, че ако имат проблем, то е работа на правителството да се справи с него. „Имам проблем, ще взема държавно финансиране.“ „Бездомен съм, правителството трябва да ме подслони.“ Те прехвърлят своите проблеми на обществото. А знаете, че няма такова нещо като общество. (Thatcher, 1987)

Този мотив се появява често при либералистите, макар и обикновено при по-екстремните от тях. Това схващане не е присъщо единствено на Маркс. Адам Смит например казва, че „като направлява тази дейност така, че продуктът ѝ да има максимална стойност, той има предвид само собствената си изгода“ (Смит, 2010, с. 429). Разбира се, Маркс поставя

* Очевидно тук „професия“ означава експлоатацията на един човек от друг, каквато е Марксовата критика на капитализма.

буржоазията в конфликт с всички останали. В останалите си трудове, той разширява тази концепция, заявявайки, че буржоазията не е в конфликт единствено с работниците, а и с останалата част от буржоазията, с която се конкурира за пазарно господство*.

Кънев (2017) пише, че „[в]във френското конституционно право от времето на революцията обаче то се третира като задължение на държавата за защита на личността на всеки, както и на неговите/нейните права. За Маркс това е „висше социално понятие на гражданското общество“, „понятие на ***полицията***“. Чрез него гражданското общество не загърбва своя егоизъм. „Сигурността е, напротив, ***гаранцията*** на този егоизъм.““ Но какво означава това в светлината на казаното от Маркс относно буржоазната свобода? „Практическото приложение на правото на човека на свобода е правото на човека на частна собственост.“ (Маркс, 1967, с. 385). Следователно не трябва ли да предположим, че когато разглежда буржоазната „сигурност“, Маркс има предвид сигурността на частната

Визуална репрезентация на мотото на Френската революция. Източник: Корица на книгата на Давид Андрес Терорът: Гражданската война и Френската революция

*„Буржоазията се намира в непрекъсната борба: отначало против аристокрацията; по-късно против онези части от самата буржоазия, чиито интереси идват в противоречие с напредъка на индустрията; и винаги – против буржоазията на всички чужди страни.“ (Маркс и Енгелс, 1957, с. 433).

собственост, подобно на критиката му срещу буржоазната свобода? И ако не, то тогава трябва да попитаме – защо не? Маркс твърди, че понятието сигурност не е „достатъчно“, за да издигне гражданското общество над егоизма, следователно вероятно Маркс допуска, че сигурността е част от „издигането“ на обществото над егоизма си и създаването на равенство. Но вместо това се използва, за да подсигури частната собственост на буржоазията и да продължи установената хегемония върху богатството.

Красимир Кънев казва: „Политическата еманципация, която се постига в това общество, според Маркс, е непълна“ (Кънев, 2017). След това Кънев спори с Маркс, но ако Маркс е грешал през 1843 г., защо оттогава насам активистите за човешки права се опитват да помирят човешките права с обществото? И така, въпреки че съм сигурен, че Маркс не би бил доволен от „човешките права“ от Декларацията на ООН, особено в частта им за правото на частна собственост, би било интересно да попитаме Маркс какво той смята днес за „правото на организиране и колективно договаряне“, което дори от ООН добавят (ООН, 1949). Последното изглежда е опит за помиряване на обществото с егоизма на капиталистите.

Кънев много накратко преглежда коментарите на Маркс относно „равенството“, а те са наистина малко. Кънев твърди „Що се отнася до равенството, то според Маркс е „равенство на гореописаната свобода, а именно: всеки човек еднакво се разглежда като такава самостойна монада““ (Маркс и Енгелс, 1975, с. 386). В действителност, в член 3 от Декларацията (както и в Конституцията на Франция от 1795 г., на която Маркс се позовава) равенството е формулирано по-широко, като равенство пред закона, а не само като равенство в упражняването на основните свободи“ (Кънев, 2017). И пак, Кънев поставя това, което Маркс казва, извън контекст. Маркс твърди: „Равенството се взема тук в неполитически смисъл и не е нищо друго освен равенство на гореописаната свобода.“ (Маркс, 1967а, с. 386). Значи Маркс казва, че „равен-

ството“ е „свобода“ и „свободата“ е „собственост“. Маркс приравнява „равенството“, както е описано преди, към правото на свобода и право на частна собственост. И именно частната собственост разделя човек от човека. Това Марксово твърдение е важно по две причини. Първо, така е видно, че Маркс не е бил против равенството, а напротив – изглежда, че Маркс постоянно напада идеи и практики, които разделят хората и създават неравенство. Маркс не се противопоставя на „равенството“, а на онази форма на равенство, която той не възприема като равенство въобще. Второ, това твърдение е важно, защото показва повтаряща се тема в работата на Маркс – той обвързва всичко с частната собственост. То също така показва, че най-вероятно Маркс мисли и „сигурността“ според същия принцип – буржоазната „сигурност“ е просто осигуряване на частната собственост. По-натам в кореспонденция с Маркс, Енгелс пише:

Представата за социалистическото общество като царство на равенството едностранчива френска представа, свързана със стария лозунг „Свобода, равенство, братство“, представа, която като етап в развитието беше оправдана за времето и мястото си, но сега трябва да бъде преодоляна, както всички едностранчивости на предишните социалистически школи, защото внася само бъркотия в главите (Енгелс, 1984, с. 162)*

Как може да има „равенство пред закона“, когато презумпцията на закона е, че частната собственост е по-свята от човешкия живот и достойнство? Равенството пред закона предполага, че всички имат еднакъв произход и могат да бъдат съдени наравно с останалите. Директорът на Софийския централен затвор твърдеше същото, когато ми отказа достъп до компютър, на който да върша работата си, свързана с университета. Разбира се, Кънев беше против това

* Енгелс в писмо до Август Бебел от 1875 г., публикувано в „Критика на Готската програма“ на Маркс.

решение. Пред съда то беше мотивирано с твърдението, че ако разрешат на мен достъпа до компютър, а на останалите затворници – не, то това би било дискриминация. Адвокатът и съдията тогава поискаха от представителя на затвора „списък със затворници, които учат в университет и които искат достъп до компютрите, но им е бил отказан“. Представителят на затвора погледна неразбиращо съдията и отговори „Но други няма“. „Равенството“ не е равно, ако хората имат различни нужди, но им се предлага еднакво решение. „Равенството“ пред тогавашния буржоазен закон означава, че човек, който краде, за да се нахрани, е наказан наравно с човек, който краде поради алчност. „Равенството“ пред закона може да бъде предпоставено при равенство в обстоятелствата. Това, което всъщност очакваме от закона, е да дискриминира въз основа на обстоятелствата, в които са поставени индивидите, и, за да се върнем към Маркс, това би означавало отсъствието на собственост, както и достъп до ресурси в рамките на обществото.

Освен понятието „равенство“, което Маркс засяга в по-късните си работи, има и друг момент, който се появява често, но е почти изцяло пренебрегнат от либералистките критици на Маркс и марксизма. Става въпрос за това, че той разглежда либералистката политика като нещо добро, но и като трамплин към нещо по-добро. Както казва Енгелс, буржоазните понятия са оправдани.

Кънев твърди, че „Не става ясно в какъв смисъл тези и другите подобни на тях права са права на егоистичния човек като член на гражданското общество и дали и как произтичат от правото на частна собственост“ (Кънев, 2017). Но Маркс не би се занимавал с такъв проблем по три причини. Първата е, че тези, които изпълняват закона, са буржоазията и ще бъдат пристрастни в това изпълнение в полза на своите егоистични хрумки. Втората причина е, че самият закон е пристрастен към частната собственост. И третата причина е, че предните два аргумента щяха да бъдат очевидни за

неговите съвременници и в контекста, в който Маркс е писал своя отговор. В отговор на твърдението на Кънев, трябва да попитам дали богатството/парите влияят и как точно влияят на решението да бъде лишен някой от свобода? Отговорът е очевиден и статистическите данни не са лъжовни, когато показва, че мнозинството затворници са от (материално) лишена среда и са често (материално) лишени по време на извършването на престъплението или на техния арест или хвърлянето им в затвора. Това явление е неоспоримо и аз идвам от страна, която е основана на този принцип по времето на Маркс, и според който бедните са били осъждани на транспортиране до Австралия като наказание за кражба на храна. Дори няма да споменавам всички синдикалисти, които също са били транспортирани до трудови лагери и затвори в Австралия само защото са били членове или са се опитвали да основат работнически синдикати. Например: „мъчениците от Толпъдъл са шестима мъже от селото Толпъдъл в Дорсет, които са били транспортирани от Съри до Австралия през 1834 г. Те са осъдени за незаконни клетви за вярност към Дружество на селскостопанските работници, което те основават, за да се борят с неспирното намаляване на своите заплати. Това бележи началото на синдикализма в Англия. На съдебните заседатели им трябват само пет минути да осъдят Джеймс Хамет, Джеймс Брайн, братята Джордж и Джеймс Ловлес и бащата и сина Томас и Джон Стендфийлд. Любопитно е да се отбележи, че местният съдия е собственик на фабрика, който е щял да загуби много, ако те бяха осъществили исканията си“ (Convicts to Australia).

В контекст, в който работниците са строго наказвани, когато се опитат да подобрят своя стандарт на живот, „правото на свобода“ е „свободата“ да потискаш работниците. Последните всъщност се борят за своите права, но, за разлика от буржоазните „права“, работниците не се борят за своето право да господстват над други, а за своето право да живеят. Интересно е, че Кънев почти изцяло игнорира член

16 от Конституцията и, освен някои бегли препратки, не го споменава в текста. Член 16 от Конституцията тогава гласи:

Право на собственост се нарича правото на всеки гражданин да се ползва и разполага по свое усмотрение със своето имущество, със своите доходи, с плодовете на своя труд и своето усърдие. (Маркс, 1967, с. 386)

Последващият коментар на Маркс е:

*Следователно правото на човека на частна собственост е правото по свое усмотрение (*à son gré*), независимо от другите хора, независимо от обществото, да се ползва от своето имущество и да разполага с него; то е правото на егоизма. Тази индивидуална свобода, както и това нейно използуване образуват основата на гражданското общество. Тя поставя всеки човек в такова положение, при което той разглежда другия човек не като осъществяване на своята свобода, а, напротив, като неин предел. Но преди всичко тя провъзгласява правото на човека „да се ползва и разполага по свое усмотрение със своето имущество, със своите доходи, с плодовете на своя труд и на своето усърдие“.* (Маркс, 1967а, с. 386)

Неслучайно този пасаж е игнориран от Кънев, тъй като тук Маркс ясно заявява, че правото на собственост и неговото приложение са в основата на гражданското общество. Затова, според Маркс, „гражданското общество“ е създадено на тази основа и съответно това твърдение предполага, че всяка защита или поощряване на „гражданското общество“ е защита и поощряване на собствеността. Защитата може да е въплътена в полицията, а поощряването в т.нар. „човешки права“. Ако някой иска да дискредитира Маркс, има само едно твърдение, което трябва да засегне, и това е „дали човек има правото да прави каквото той/тя реши със своята собственост?“. Ако човек смята, че това е вярно, тогава всички Марксови твърдения се разкриват като също така дискредитирани

и няма смисъл да се обсъжда Маркс въобще. Ако все пак човек не смята, че хората трябва да имат абсолютната свобода да правят каквото желаят със своята собственост, то можем да започнем разговор за Маркс.

Кънев твърди, че „[н]икъде в по-късното си творчество Маркс не се фокусира толкова детайлно върху правата на човека както в „По еврейския въпрос“ (Кънев, 2017). Само от капиталистическа перспектива обаче изглежда сякаш всички трудове на Маркс, като например ***Манифеста*** или ***Капиталът*** нямат нищо общо с човешките права. Човешко право е да не бъдеш експлоатиран и единствено капиталистите и техните слуги смятат другояче. Не само че във всички свои по-късни трудове Маркс се занимава с човешките права, но и в ***Капиталът*** той твърди:

Свобода! Защото купувачът и продавачът на една стока [...] се ръководят само от своята свободна воля. [...] Равенство! Защото те се отнасят един към друг само като стокопритежатели и разменят еквивалент срещу еквивалент. Собственост! Защото всеки разполага само със своето. Бентам! Защото всеки от тях мисли само за себе си. Единствената сила, която ги събира и ги поставя във взаимно отношение, е тази на техния егоизъм, на тяхната лична полза, на техните частни интереси. (Маркс, 1968, с. 187)

Отново в по-късна критика Маркс пише: „поради това по своето съдържание то е право на неравенството като всяко право“ (Маркс, 1984, с. 174). Кънев може да си позволи да твърди, че ***Капиталът*** няма нищо общо с човешките права, тъй като мисли много „социални“ човешки права като „неполитически“*. Ван Херпен твърди, че „Той с основание твърди, че зад законовите свобода и равенство на гражданите може да се крият най-големите несвобода и неравенство именно

* Знам, че Кънев не вярва в това. Разбира се, той вярва, че социалното благоденствие е политически въпрос и в контекста на човешките права, това превръща Кънев в марксист.

в социоикономическата сфера. Той набляга на този аспект в своите по-късни трудове“ (Van Herpen, 2012, с. 11). Маркс вижда законите („човешките права“) в ***Капиталът*** като основата за своята подкрепа за социализма, когато казва:

Първоначално правото на собственост ни се струваше основано върху собствен труд. Тази предпоставка трябваше да има валидност поне когато си противостоят само равноправни стокопритежатели, тъй като средството за присвояване на чуждата стока е само отчуждаването на своята собствена стока, а последната може да бъде произведена само чрез труд. А сега собствеността се явява откъм страната на капиталиста като право за присвояване на чужд незаплатен труд или на неговия продукт, а откъм страната на работника – като невъзможност да си присвои своя собствен продукт. Отделянето на собствеността от труда става необходима последица на закона, който привидно изхождаше от тяхната идентичност. (Маркс, 1968, с. 592)

Любопитно е, че идеята, че работниците имат права, противостои на либералистките разбирания за човешките права и на обвинението от Стивън Люкс, че „марксисткият канон не дава доводи за защитата на човешките права“ (Lukes, 1982: 344). Тогава къде е човешкото право да не умираш от глад, както умират милион души (по консервативни оценки) в Ирландия между 1846 г. и 1852 г. (Donnely, 2011) в името на буржоазните „свобода“ и „равенство“? Известно е, че „свободата“ на „свободния“ пазар убива толкова много ирландци. Донъли пише, че „***laissez-faire***, господстващата икономическа доктрина тогава, гласи, че трябва да има възможно най-малко правителствена намеса в икономиката. Според тази доктрина, възпрепятстването на износа на ирландско зърно е неприемлива политика и затова е категорично отхвърлена в Лондон“ (Donnely, 2011), за сметка на смъртта на милион души, 2,1 милиона ирландци принудени да емигрират, за да намерят храна, и 80 000 ирландци, загинали на път (Donnely, 2011).

Къде са човешките права, подсигуряващи достъпа до вода, образование, здравеопазване, работа или минимална работна заплата? Вярно е, че повечето, ако ли не всички тези въпроси са част от днешното разбиране за човешки права, но дори Европейската конвенция за правата на човека не подсигурява достъп до образование, например. Правата на онези без богатство (собственост), като например правото на образование, както е обусловено в законите на отделните държави, не започват да се утвърждават под формата на „държавата на благоденствието“, просто следвайки човешките права, към които препраща Маркс. Напротив, това отнема години конфликти, милиони загинали и нестабилност, които са въплътени в държавата на благоденствието, където либералистите са принудени да седнат на масата за преговори и са изнудени да направят компромис с работническата класа.

Очаква ли се от нас да повярваме, че Всеобщата декларация за правата на човека на Обединените нации е създадена просто случайно през 1948 г., само три години след най-опустошителната война в историята на света – Втората световна война? Бедните хора/хората от работническата класа извоюват правата си не защото уважават собствеността, а напротив. Именно заплахата, която представляват за буржоазията, кара буржоазията да даде своето право на собственост, което принадлежи на „всеки гражданин да се ползва и разполага по свое усмотрение със своето имущество, със своите доходи, с плодовете на своя труд и своето усърдие“ (член 16 от Конституцията от 1793 г. в Маркс, 1967, с. 386). Буржоазията установява своите обичани либералистки „човешки права“ чрез гилотината, а не уважавайки своите „човешки права“. Буржоазията пренаписва обществените структури чрез гилотината и разрушението и конфискацията на собствеността. Маркс разпознава важна отстъпка от страна на буржоазията, когато казва:

Държавата като държава анулира например частната собственост, човек обявява частната собственост за отменена в политическо отношение, щом отмени имуществения ценз за активното и пасивното избирателно право, както стана в много щатове в Северна Америка. От политическа гледна точка Хамилтон бе напълно прав, когато изтълкува този факт в смисъл, че „простият народ удържа победа над собствениците и паричното богатство“. Нима частната собственост не е отменена идеално, ако безимотният е станал законодател за имотния? Ценз̀ът е последната политическа форма за признаване на частната собственост. При все това политическото анулиране на частната собственост не само не премахва частната собственост, но дори я предполага. Държавата по своему премахва различията в произхода, съсловието, образованието, професията, когато обявява за неполитически различия произхода, съсловието, образованието, професията, когато, без да обръща внимание на тези различия, провъзгласява всеки човек за равноправен участник в народния суверенитет, когато разглежда всички елементи на действителния народен живот от гледището на държавата. Въпреки всичко това държавата позволява на частната собственост, образованието, професията да действат по свойствения им начин и да проявяват своята особена същност като частна собственост, образование и професия. (Маркс, 1967а, с. 375)

Маркс признава „победата“, белязана с края на имуществения ценз, след която политическата „еманципация“ вече не зависи от официалните различия между хората във връзка с тяхното богатство. Така той признава прогресивния момент в човешките права, но продължава да настоява, че това не е достатъчно.

И така, с възхода на модерната държава на благоденствието, получаваме признание от държавите, че привилегиите по рождение, социалният статус, образованието и професиите СА политически, тъй като към тях се отнася законодателство, което пряко погазва т.нар. „човешко право“ от член

16, правото човек да се разпорежда със своята собственост, както реши. Погазването се явява под формата на данъчно облагане и преразпределение на богатството чрез социални програми като социалното подпомагане, общинските жилища, държавно образование. Дори магистрала, финансирана от държавата, може да бъде разбрана като преразпределение на богатство, тъй като преди главните пътища са били частни и контролирани от тези, които ги строят и на чиито имоти те са построени.

Кънев твърди, че „[k]акто видяхме по-горе, дори днес в най-разпространените международни договори на глобално и на регионално ниво правото на собственост заема в най-добрия случай маргинално място“ (Кънев, 2017). Но иронията в това твърдение е, че случаят не е такъв по отношение на член 16 от Конституцията от 1793 г., към която Маркс препраща. Сега виждаме, че Кънев подчертава факта, че Маркс всъщност е абсолютно прав по време на написването на своя текст и в разрез с Конституцията от 1793 г. абсолютното право да се разпореждаш както решиш със своята собственост е било отменено. Маркс говори именно за това, както споменах преди, когато засяга безимотните хора, които могат да станат „избиратели и представители“ в „политиката“. Или пък Кънев е един от романтиците, които вярват, че аристокрацията и кралските особи доброволно отстъпват своята хегемония над политическата власт на буржоазията и вследствие на това притежаващите земя буржоа предават своята хегемония над властта на безимотните граждани? Или е просто късмет фактът, че собствеността заема „маргинално“ място в човешките права? Кънев продължава да критикува либералистката дневен ред, когато казва, че „[в] съществен аспект от своето социално битие правото е инструмент за балансиране на всякакъв вид индивидуално човешко или институционално поведение в случаите, в които то засяга правата и интересите на други хора или обществения интерес“ (Кънев, 2017). Какво се опитва да каже Кънев с това твърдение? Не е

ясно дали той продължава да критикува Маркс или се съгласява с него.

Кънев цитира Ролс и казва: „Принципът на правото, който е справедливостта, е приложим винаги там, където индивидите предявяват разнообразни конфликтни претенции при условията на ограничен ресурс (Ролс, 1998)“ (Кънев, 2017). Но Маркс не би ли се съгласил с това твърдение? Разбира се, че да, тъй като самата основа на марксизма е свързана с ограничените обществени ресурси, до които работническата класа има достъп. Изглежда обаче Кънев остава глух за този аргумент на Маркс, щом твърди, че „[о]ригиналният марксизъм обаче отива по-далеч от това, да постави частната собственост и класовата борба в основата на социалния конфликт“ (Кънев, 2017). Двата аргумента, които Кънев обвързва, си противоречат. Ако ограниченият достъп до ресурси е причината за конфликта, тогава защо същото да не важи и за класовите различия между „имащите“ и „нямащите“?

Обобщаващите твърдения, че Маркс е против човешките права (Кънев, 2017), са просто неправилни и не отразяват нито начина, по който Маркс критикува буржоазните т.нар. „човешки права“, или пък представеното като общество на равни. В своя текст „Марксизъм и човешки права“ Кънев предпоставя, че Маркс би продължил да се противопоставя на регулации, които предотвратяват физическа вреда или ареста на човек в комунистическо общество. Идеята, че Маркс е подкрепял някаква дистопия тип Лудия Макс, противоречи изцяло на всички аргументи на Маркс срещу буржоазните „човешки права“, а именно, че техните „човешки права“ позволяват на богатите да правят каквото си искат, без да вземат предвид останалите хора в обществото. Тогава защо Маркс би твърдял, че комунистическото общество ще възпроизвежда тази особеност на господството и потисничеството? Напротив, Маркс пише, че „Въпреки този прогрес това равно право е в едно отношение все още ограничено в буржоазни рамки“ (Маркс, 1984, с. 174). Очевидно Маркс смята, че въпреки че са

буржоазни, човешките права са „прогрес“ и „победа“. Маркс не прекарва дълго време, правейки комплименти на буржоазните човешки права, но това не означава, че той е против тяхната поява. Фактът, че той ги възприема като напредък, делегитимира истеричните обвинения от страна на либералистите, че Маркс е против човешките права дори в тяхната либерална ранна форма.

След това Кънев напуска сферата на Маркс и встъпва в сферата на сталинизма, когато започва да сравнява сталинистките държави с човешките права и казва: „Този метод на Маркс дава основателна причина някои коментатори да заключат, че „социалистическият (или комунистическият) индивидуализъм е чист нонсенс: нито логичен, нито практичен в условията на тоталната социализация и колективизация“ (Нерсесянц, 2005, с. 141)“ (Кънев, 2017). Но както предсказва Адам Смит, „невидимата ръка“ е изиграла своята роля и Кънев очевидно несъзнателно подкрепя Маркс и неговите човешки права в „За еврейския въпрос“. В това есе Маркс е против тоталитаризма и защитава принципа, според който държавата не трябва да принуждава хората да се отричат от своята религия, още по-малко да следват друга против волята си. Очевидно Маркс обръща расистката и тоталитарна позиция на Бауер. И въпреки че и двамата са против религията, Маркс не предлага евреите да бъдат изнудвани да се отрекат от юдаизма, за да се еманципират политически. Маркс пише:

[Н]ие, напротив, задаваме въпроса: има ли гледището на политическата еманципация правото да иска от евреите да се откажат от юдейството, да иска от човека изобщо да се откаже от религията? (Маркс, 1967, с. 372)

Кънев продължава да сравнява марксизма с болшевизма и заявява, че „Правата на човека не стават централна тема и в болшевишката политическа … доктрина” (Кънев, 2017). Но вместо да противопостави марксизма и болшевизма, Кънев

погрешно нарича болшевизма марксизъм. Такова предположение прави разбирането на Маркс невъзможно. Кънев пише, че „[m]ози метод на Маркс дава основателна причина някои коментатори да заключат, че „социалистическият (или комунистическият) индивидуализъм е чист нонсенс: нито логически, нито практически в условията на тоталната социализация и колективизация“. Това е така, защото Кънев неусетно установява, че марксизмът не се вписва в болшевизма и още по-малко в сталинизма и неговото наследство. Може би това е симптоматично за някой, който е живял в държава самопровъзгласила се за „марксистка“. А наблюдателни марксисти, които четат това, ще оценят умишлената ирония в това една държава да бъде наречена „марксистка“.

Въпреки че Маркс очевидно е против всички религии, той твърди, че принуждаването на някого да се отрече от религията си, за да се „еманципира“ чрез „гражданство“ не би било никаква еманципация. Маркс добавя:

> *Религията е за нас вече не причина за светска ограниченост, а само нейно проявление. Затова ние обясняваме религиозните окови на свободните граждани на държавата с техните светски окови. Ние не твърдим, че гражданите на държавата трябва да ликвидират своята религиозна ограниченост, за да унищожат своите светски окови. Ние твърдим, че те ще ликвидират своята религиозна ограниченост само когато унищожат своите светски окови.* (Маркс, 1967а, с. 373)

Тук Маркс казва нещо много значимо, което служи за основа на съвременни социологически изследвания – официалните разделения (например, дискриминационни закони) създават обществени разделения. Маркс е против законодателство, основано на раса и/или религия, и предлага разрушаването на социалните прегради между евреи и нееврей да се случи чрез третирането им като равни, преодолявайки „светски окови“. Не е ли правото „да не бъдеш дискриминиран по религиозен

или етнически признак“ право в смисъла на „човешки права“ както ги разбираме през 21-и век?

Противно на либералите, които искат да дискредитират трудовете на Маркс, поставяйки ги изцяло извън контекст, сега виждаме следните човешки права във Всеобщата декларация на правата на човека на ООН:

Член 20

1. Всеки човек има право на свобода на мирни събрания и сдружения.

2. Никой не трябва да бъде принуждаван да участвува в дадено сдружение.

Член 21

1. Всеки човек има право да участвува в управлението на своята държава пряко или чрез свободно избрани представители.

2. Всеки човек има право на достъп при равни условия до обществените и държавните служби на своята страна.

3. Волята на народа трябва да бъде основата на властта на правителството. ***Тази воля трябва да се изразява чрез периодични и действителни избори, при всеобщо, равно и тайно гласуване или чрез равностойна процедура, осигуряваща свобода на гласуването.***

Член 22

Всеки човек като член на обществото има право на ***социална сигурност*** *и на осъществяване – чрез национални усилия и международно сътрудничество и в съответствие с устройството и ресурсите на съответната държава – на икономическите,* ***социалните и културните права, необходими за неговото достойнство и за свободното развитие на неговата личност.***

Член 23

1. Всеки човек има право на труд, на свободен избор на работа, на справедливи и благоприятни условия на труда, както и на закрила срещу безработица.

2. Всеки човек без каквато и да е дискриминация има право на равно възнаграждение за равен труд.

3. Всеки човек, който се труди, има право на справедливо и задоволително възнаграждение, което да осигури на него и неговото семейство съществуване, съответстващо на човешкото достойнство и допълнено, ако това е необходимо, с други средства за социална защита.

4. Всеки човек има право да учредява и да членува в професионални съюзи за защита на своите интереси.

Член 24

Всеки човек има право на почивка и отдих, включително на разумно ограничаване на работното време и на периодичен платен отпуск.

Член 25

1. Всеки човек има право на жизнено равнище, включително прехрана, облекло, жилище, медицинско обслужване и необходимите социални грижи, което е необходимо за поддържане на неговото и на семейството му здраве и благосъстояние. Той има право на осигуряване в случай на безработица, болест, инвалидност, овдовяване, старост или други случаи на лишаване от средства за съществуване по независещи от него причини.

2. Майките и децата се ползуват с особени грижи и подпомагане. Всички деца, родени в брака или извън брака, се ползуват с еднаква социална защита.

Член 26

1. Всеки човек има право на образование. Образованието трябва да бъде безплатно, поне що се отнася до началното

и основното образование. Началното образование трябва да бъде задължително. Техническото и професионалното образование трябва да бъдат общодостъпни, а висшето образование трябва да бъде еднакво достъпно за всички на основата на техните способности.

2. Образованието трябва да бъде насочено към цялостно развитие на човешката личност и засилване на уважението към правата на човека и основните свободи. То трябва да съдейства за разбирателството, търпимостта и приятелството между всички народи, расови или религиозни групи, както и за осъществяване дейността на ООН за поддържане на мира.

3. Родителите имат право с приоритет да избират вида образование, което да получат техните деца. (ООН, 1948)

Въпреки че Кънев възхвалява работата в областта на човешките права и постиженията на т.нар „еврокомунисти“, които той представя като всъщност нестандартни марксисти в сравнение със сталинистите. Ван Херпен твърди, че „със сигурност Маркс има значителни заслуги към това класическият списък с човешки права от 20-и век да бъде разширен… например, сред други, правата, които могат да бъдат намерени в членове 22 до 26 от Всеобщата декларация за правата на човека на Обединените нации“*. Декларацията на ООН включва секцията със социалните права много преди появата на т.нар. „еврокомунисти“ през 1970-те години.

Тези основни принципи на модерната държава на благоденствието днес са приемани за даденост и има два начина, по които могат да бъдат интерпретирани. Първият е, че либералистите отстъпват от своите права на собственост, тъй като революции и войни за ресурси достигат такива разрушителни нива, че за първи път в историята управляващият елит

* Marcel H. Van Herpen, ‘Marx and Human Rights – Analysis of Ambivalent Relationship, The Cicero Foundation Cicero Foundation Great Debate Paper No. 12/07, Paris/Maastricht, 2012, pp. 12

живял в почти постоянна нестабилност. Заплахите идвали както от бедните и лишените в техните общества, така и от съперничещи им държави, които се разпадат. Най-голямата заплаха не са бунтовете, които изгарят собствеността на капиталистите, а призракът, който броди из Европа, заплашвайки фундаментално да промени междуличностните отношения в обществото до такава степен, че целият либерален икономически модел и живот да престане да съществува. Заплахата е ясна, решението не толкова, но либералистите знаят, че трябва да преборят заплахата, която комунизмът представлява за тяхното господство над икономиката и следователно над обществото. Непосредственият отговор на буржоазията/либералистите е опит да потиснат комунистите. Израсналите в страните от Варшавския пакт често забравят, че комунистите са преследвани преди те да започнат да преследват и именно капиталистическите държави и либералистите обучават комунистите за тактиките на мъчения, лишаване от свобода и потисничество. Самият Маркс е бил преследван постоянно, въпреки че никога не е упражнявал насилие срещу индивид или собственост. В повечето капиталистически страни комунистическите партии са обявени за незаконни, а техните членове са безцеремонно лишавани от свобода и в много случаи екзекутирани. Преобладаващите бедност и отчаяние сред европейците по онова време означава, че не може да има край на комунистическото явление. То е неизбежно, колкото е неизбежен и копнежът на гладния за храна.

В страните, в които капиталистите губят контрол, фашистки диктатури биват окуражени от капиталистическите класи от въпросната страна, но и от чужбина, и фашисти като Франко, Хитлер и Мусолини са смятани за необходимо

зло*. Цялото Общество на народите** налага ембарго на Република Испания и оказва материална, морална и дипломатическа подкрепа на испанските фашисти. Управляващите елити на Германия, Италия и Испания спонсорират своите фашистки диктатори в опит да се справят с работници, изискващи повече социални права. Почти веднага Франко, Мусолини и Хитлер забраняват работническите синдикати и всеки почин за организиране на работнически или социални движения. Болшевишките марксисти могат да бъдат обвинявани за много неща, но може ли да се отрече правотата им, когато твърдят, че „фашизмът е капитализъм в разпад“? Вторият начин, по който може да се интерпретира усвояването на държавата на благоденствието от това, което трябва да наречем неолибералния модел, е, че либералистите са се превърнали в марксисти, разбира се, отчасти. Но втората перспектива, която гласи, че либералистите неохотно приемат държавата на благоденствието, би означавала да предположим, че капиталистите изведнъж са придобили съвест, което е много по-малко вероятно.

Кънев твърди, че корените на болшевизма могат да бъдат открити в текстовете на Маркс (Кънев, 2017); но това няма нищо общо с истината, имайки предвид, че основният източник в есето на Кънев е „За еврейския въпрос“, където Маркс защитава човешките права, погазени от „човешките права“, установени от управляващия елит по това време. Текстът на Маркс „За еврейския въпрос“ може да бъде обобщен така:

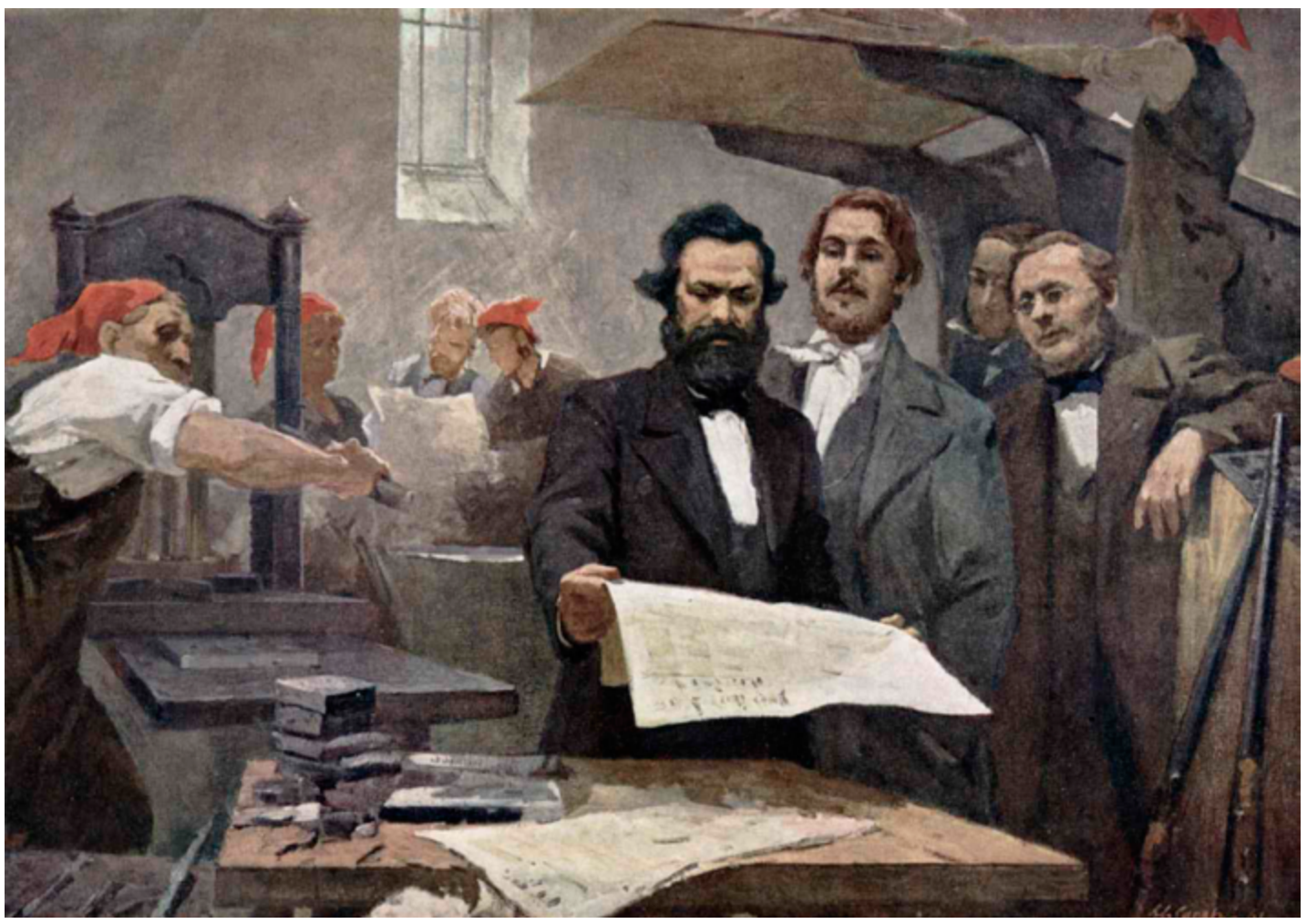
Човешките права не са хуманни.

Маркс е непоколебим противник на цензурата на печата (Маркс, 1967б). Тогава тя се е практикувала в повечето, ако

* Има твърде много примери за либералисти, подкрепящи Франко, Хитлер и Мусолини като метод да спрат работниците да се борят за своите човешки права.

** На английски е ***League of Nations***. Обществото на народите (ОН) е международна организация, която съществува преди Първата световна война, а след Втората на нейна основа се създава Организацията на обединените нации (ООН). – Бел. прев.

и не и във всички държави, които иначе са защитавали така наречените „човешки права“. Маркс пише, че „[и]нструкцията изисква неограничено доверие към съсловието на чиновниците, а изхожда от неограничено недоверие към съсловието на нечиновниците. Но защо не трябва да плащаме за равното с равно? Защо да не трябва да считаме за подозрително това именно съсловие на чиновниците?“ (Маркс, 1967б, 17). Това мнение е също важно, защото показва, че Маркс не би оправдал тоталитарна държава. Той е срещу правното разделение на народа, основано на религията или расата, макар и самият Маркс да е срещу религията (Маркс, 1967а). В същото време

Маркс и Енгелс в печатницата на Neue Rheinische Zeitung в Германия по време на революцията от 1848-1849 г., Картина на E. Capiro

той защитава равното третиране на расовите/религиозните малцинства. Също така, той не си прави илюзии относно нуждата на хората от защита от държавата под формата на права.

Кънев твърди, че има „западен марксизъм“ (Кънев, 2017). Но по-коректно ще е да се говори за марксизъм и болшевизъм. Не може да има нещо като „западен марксизъм“, защото или е марксизъм, или не е. Когато описваме нещо, което не е точно марксизъм, а е вдъхновено от марксизма, то аз често ползвам термина ***Marxwellian*** (Марксов, наместо марксистки). Друга причина, че не може да има нещо като „западен марксизъм“, се крие в това, че Маркс също е „западен“. Той, както е известно, е роден в Германия и е живял единствено в Западна Европа. Понятието „западен марксизъм“ е погрешно и защото допуска, че болшевиките са истинските марксисти, а другите, като „западните“, са някакво отклонение.

Интересно е разграничението на Кънев между марксистките партии (Кънев, 2017) в западните капиталистически страни и онези от страните във Варшавския договор. Той показва, че човешките права изиграват важна роля във формирането на практиките и политиките за партиите от социалдемократическата традиция, както и че те не се придържат към „марксистката ортодоксия“. Но това пак означава да се възприеме позицията на болшевиките. Може да се твърди, аз бих казал, че ***трябва*** да се твърди, че болшевиките и страните от Варшавския договор са твърде далеч от марксистката ортодоксия. Мегадържавните тоталитарни структури от Варшавския договор биха ужасили Маркс, който извиква една пряка работническа демокрация и „отмирането“ на държавата и нейните структури. Болшевиките правят точно обратното и създават държави, на които буржоазията може да завиди. Също интересно е разграничението на Кънев между марксистите на „Запад“ и болшевиките. То се корени във фундаментално неразбиране, върху което антимарксистите построяват своята реторика, а именно тяхното убеждение, че Маркс разглежда капитализма като напредък и необходимост. Още повече, той вижда своето пролетарско комунистическо общество като произлизащо от буржоазно общество, което вече е установило въпросните човешки права. Марксистката

комунистическа идея трябва да пусне корени в индустриализираните общества и в обществата, където има излишък в производството. Нито една от характеристиките, към които Маркс отправя своите критики, най-малкото буржоазните човешки права, не се отнасят до Руската империя по време на революцията там. Енгелс дори казва, че „комунистите не могат да разчитат на решаващ бой с буржоазията, преди буржоазията да е станала господстваща“ (Енгелс, 1984, с.308)

Някои твърдят, че именно заради зачитането на марксистките принципи срещу принудата, нетоталитарните социалдемократични тенденции по света не успяват да вземат политическата власт и страдат ужасно вследствие от буржоазните „човешки права“, например в Индонезия, където Австралия, САЩ и други либерални държави финансират, въоръжават, подкрепят и окуражават либерален диктатор да извърши геноцид над индонезийските комунисти (Kwok, 2016). Буржоазията налага своите „човешки права“ и на други места. Например в познатата като аферата Иран-Контра, където либералистите финансират, въоръжават и ръководят пряко налагането на буржоазни „човешки права“ в Никарагуа по време на известната „мръсна война“ (Matthews, R. et al.). Списъкът с либерални намеси в името на буржоазните либералистки „човешки права“ е известен. Оттяната на избори във Виетнам в името на „демокрацията“ (вж. Access Vietnam War), саботирането на избори в Италия са извършени от буржоазната сигурност – „полицията“. Самият Маркс засяга този въпрос като саркастично отбелязва, че „Ако единият обеднява, а другият забогатява, такава е свободната им воля и това съвсем не произтича от самото икономическо отношение, от самата икономическа връзка, в която те се намират помежду си.“ (Маркс, 1978б, с. 174). При тези условия, работниците могат да бъдат принудени да са свободни (Fine, 2010, с. 9)“. Виждаме, че това е повтарящ се мотив в практиката на либерализма, когато либералистите трябва да избиват и затворят хората отново в „свободния“ пазар. Разбира се,

тази практика противоречи на романтичната либералистка идеология, съгласно която либералната икономика е естествена и всички копнеят за нея.

Кънев препраща към идеята за „еврокомунизъм“, което, разбира се, не е негово понятие. Отново, това е опит да се твърди, че марксистите извън сталинистките страни от Варшавския пакт са някакви причудливи марксисти. „Тези партии са в основата на едни от най-важните реформи, свързани с правата на човека както на национално, така и на международно ниво. По-рецептивни към правата на човека са и европейските комунисти, особено след като някои от най-големите западноевропейски комунистически партии възприемат теорията и политиката на еврокомунизма от средата на 70-те години насетне“ (Кънев, 2017). Но Маркс и Енгелс никога не са били така тоталитарни по отношение на средствата колкото са били/са сталинистите. Енгелс пише:

25-и въпрос: Как се отнасят комунистите към останалите политически партии на нашето време?

Отговор: Това отношение е различно в различните страни. – В Англия, Франция и Белгия, където господства буржоазията, комунистите засега още имат общи интереси с различните демократични партии и тази общност на интересите е толкова по-значителна, колкото повече демократите се приближават до целите на комунистите в ония социалистически мероприятия, които сега демократите навсякъде защитават, т.е. колкото по-ясно и определено те защитават интересите на пролетариата и колкото повече те се опират на пролетариата. Например в Англия чартистите, които са предимно работници, стоят неизмеримо по-близо до комунистите, отколкото демократичните дребни буржоа или така наречените радикали.
В *Америка*, където е въведена демократична конституция, комунистите ще трябва да поддържат партията, която иска да обърне тази конституция против буржоазията и да я използва в интерес

на пролетариата, т.е. партията на привържениците на националната аграрна реформа.
В *Швейцария* радикалите, макар че представляват още партия с твърде омесен състав, са все пак единствените, с които комунистите могат да влязат в споразумение, а между тези радикали най-прогресивни са ваадтските и женевските.
Най-сетне, в Германия решителната борба между буржоазията и абсолютната монархия е още предстояща. Но тъй като комунистите не могат да разчитат на това, че ще трябва да влязат в решителен бой с буржоазията, преди буржоазията да е станала господстваща, то в интерес на комунистите е да помогнат на буржоазията да постигне по възможност по-скоро господство, за да могат след това на свой ред колкото може по-скоро да я съборят. Така че в борбата на либералната буржоазия против правителството комунистите винаги трябва да бъдат на страната на първата, но да се пазят от самоизмамата, в която изпада буржоазията, и да не се доверяват на нейните съблазнителни уверения относно благодатните последици, които уж щяла да има за пролетариата победата на буржоазията. Единствените предимства за комунистите от победата на буржоазията ще бъдат: 1) различните видове отстъпки, които ще улеснят комунистите в защитата, обсъждането и разпространението на техните принципи и с това ще улеснят обединението на пролетариата в тясно сплотена, готова за борба и организирана класа, и 2) сигурността, че от деня, когато паднат абсолютистките правителства, ще дойде редът на борбата между буржоата и пролетариите. От този ден партийната политика на комунистите ще бъде и тук същата, както в страните, където вече господства буржоазията. (Енгелс, 1984, с. 307-8)

Отново не само, че виждаме повтарящата се идея, че буржоазната демокрация е „прогрес“, но и че Енгелс директно казва на комунистите да работят с либералистите срещу „абсолютистките правителства“. Още повече, Енгелс дори вижда комунизма в САЩ като основан върху същата консти-

туция, срещу която, според Кънев, Маркс възразява.

По-точно комунистическите партии извън Варшавския договор се връщат към Ортодоксалния марксизъм в средата на 1970-те е това, което се нарича „еврокомунизъм“ като все повече комунисти скъсват със сталинистките политики на държавите от Варшавския пакт. Въпреки твърденията, че сталинизмът свършва със смъртта на Сталин, той продължава в различна степен в страните от Варшавския договор до самия им разпад. Т.нар. десталинизация на страните от Варшавския договор е просто смяна на караула – от една група сталинисти на друга.

Кънев изброява много права, които, според него, Маркс „пренебрегва“ (Кънев, 2017). И в известен смисъл е прав, че Маркс не обръща внимание на неща като домашното насилие. Но от това не следва, че щом Маркс пренебрегва дадени теми, той е против човешките права, защитаващи от домашно насилие. Или пък, че подценява значимостта на либералните човешки права в тези посоки. И двете предпоставки са неточни. Първо, както вече бе посочено няколко пъти, Маркс* вярва, че буржоазните човешки права са нещо позитивно в сравнение с онова, което ги предшества. Той не подценява установените човешки права, а излага на показ подценяваните пропуски в буржоазното разбиране за човешки права, върху което Маркс се фокусира. Историческият контекст също е значим, защото както буржоазията, така и Маркс реагират срещу една Хобсова (Van Herpen, 2012, с. 6) перспектива към обществото и ролята на държавата, както и върху основанията им.

По един заобиколен начин Маркс изяснява позицията си, когато се противопоставя на принуждаването на хората да се откажат от религията си или възприемат чужда религия. Оттук можем да извлечем понятие за индивидуалните права, извън сферата на антиобществените капиталистически права. Маркс е срещу егоизма на буржоазията и тяхното пра-

* И Енгелс.

во един човек да злоупотребява друг чрез експлоатацията на нейния/неговия труд. Какво би била естествената позиция на Маркс относно това един човек да използва физическа сила, за да принуждава друг? Маркс е срещу принудата чрез употребата на политическа сила, какъвто е например отказът от прилагане на правата на гражданина. Маркс е и срещу употребата на психологическа сила при налагането на цензурата над свободното слово.

Иронично е, че най-вероятно преобладаващата част от човешките права, защитавани от Кънев, са тези, за които Маркс отбелязва, че липсват в либералистката версия на човешките права по негово време. Отново навлизаме в парадоксите, които след някакъв период от време, прекарано в България започват да изглеждат нормално, като например това, че антикомунистите всъщност насърчават марксизма. Разбира се, обратното също е вярно, когато „комунистите“ са против марксизма, създавайки мегадържава, която е дори по-отчуждена от пролетариата от буржоазната, която е изместила. Така наречените „либерали“ искат от държавата да увеличи социалното благосъстояние на гражданите си чрез данъците, а „комунистите“ искат работниците от други държави да се разстрелват по границите. Не е правилно да се обвинява Маркс за действията на „марксистите“. Когато сравняваме Маркс с политиките на сталинистите, лесно можем да видим крещяща непоследователност. Основното убеждение на Маркс е, че човешките права са човешки права, а не правата на бизнеса.

Библиография↘

Противоречията на късния капитализъм: Криза в неолиберализма, не на неолиберализма.

Интервю с Алфредо Саад Фильо

От Божин Трайков

Превод Георги Христов

На тазгодишната конференция, посветена на 200 години от рождението на Карл Маркс, която се организира от Фондация Роза Люксембург в Берлин, имах възможността да чуя два доклада от професор Алфредо Саад Фильо – политикономист, родом от Бразилия, но дълги години живеещ и работещ в Лондон. Бях впечатлен от неговия анализ на неолиберализма като стадий на капитализма и тезата му за криза в неолиберализма, не на неолиберализма. Криза породена от самите неолиберални политики, но незастрашаваща неолибералния модел, поради липса на силна политическа алтернатива от ляво. Затова го помолих за интервю, в което да поговорим за сегашното кризисно състояние на капиталистическата система, нейните вътрешни противоречия и възможността за политически, икономически и социални алтернативи.

Божин Трайков (БТ): Бихте ли се представили накратко?

Алфредо Саад Фильо (АСФ): Алфредо Саад Фильо, професор по политикономия в университета SOAS в Лондон.

БТ: Вие сте също и активист, част от марксистки кръг от учени, бихте ли разказали малко повече за това?

АСФ: Да, участвам в политическия живот, бях и старши служител по икономическите въпроси към Конференцията по търговия и развитие на ООН, работя най-вече в областта на трудовата теория за стойността, неолиберализма, алтернативни икономически политики и Латинска Америка, латиноамериканските икономики, страните със средни доходи.

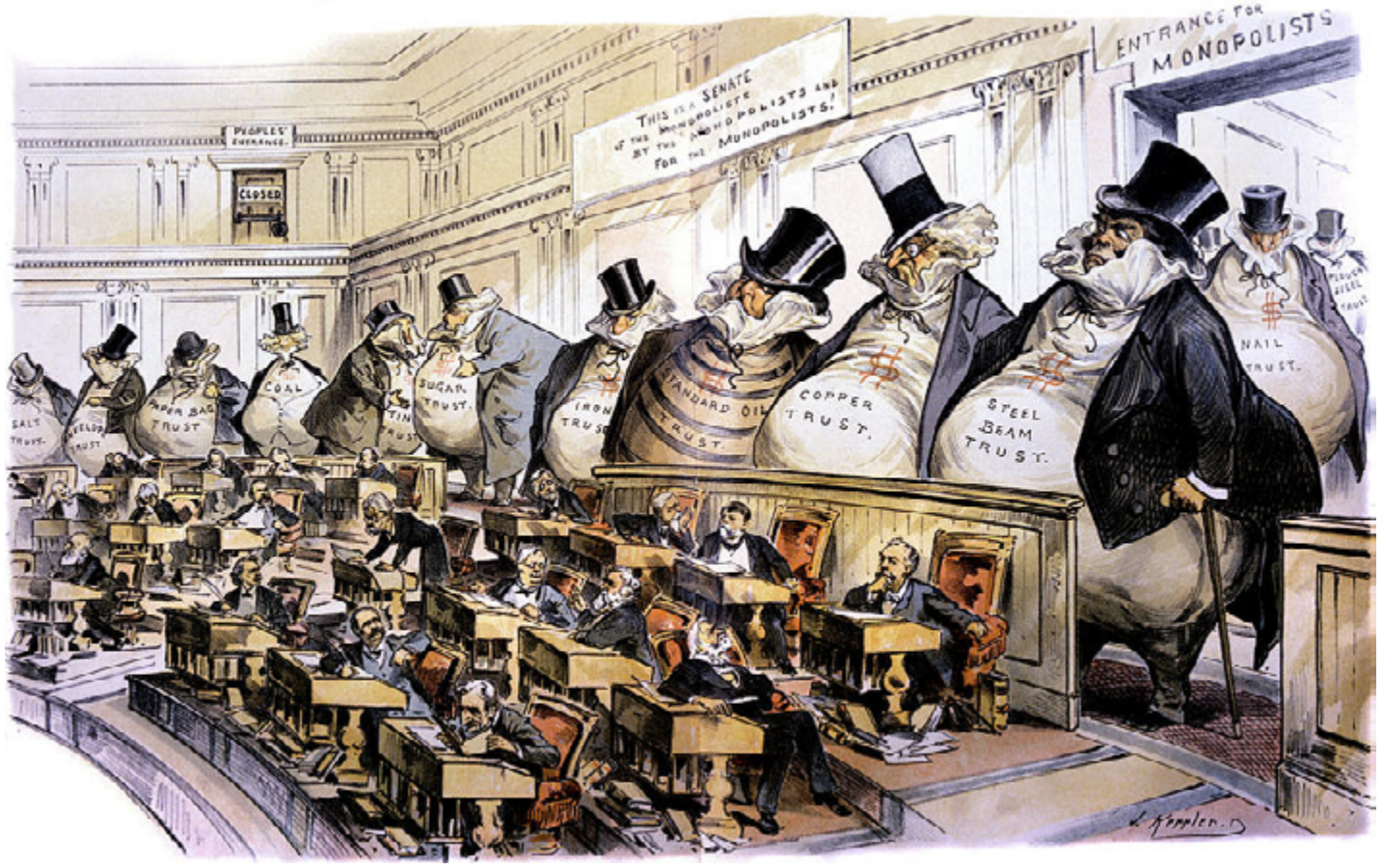
БТ: В своята работа анализирате неолиберализма като стадий на капитализма. Може ли да обясните неговите характеристики и как да го разбираме? По-специално би било интересно да засегнете значимостта на финансиализацията, както и какви са фазите в самия неолиберализъм, които чертаете?

АСФ: Винаги съм имал интерес към разбирането на различните аспекти на капитализма като система, като форма на възпроизвеждане на обществото – как функционира, какви са вътрешните му структури. И ми се струва, че има различни начини, по които основните характеристики на капитализма съществуват в действителността, основни характеристики като производството на стоки, универсализирането на наемния труд и производството на стоки с цел печалба. Ако вземем тези за основните характеристики на капитализма, те съществуват във времето по много различни начини и на различни места. Вглеждайки се внимателно, можем да идентифицираме различни фази на капитализма и аз наричам всяка такава фаза „система на акумулиране“. Една от тях е класическият капитализъм на конкуренцията, който съществува преди Първата световна война. Имаме и дълъг период на нестабилност между двете световни войни и кризата от 1929 г., която е кризата на тази разновидност на капитализма*. А в периода след Втората световна война в развитите икономики на Запада имаме консолидация на кейнсианизъм и социална демокрация като компактна политикономическа структура, в която имаме особена разновидност на капитализма, регулиран на държавно ниво със значителна намеса на държавни организации, с много големи профсъюзи, които оказват натиск върху държавата и капитала отляво. Тези профсъюзи са свързани със социалдемократически/ умерено леви масови партии. И това води до относително стабилен и бърз растеж на капитализма, който се задържа до края на 60-те и началото на 70-те години, когато настъпва криза. В тази криза се ражда неолиберализма като нова форма на капитализма, която има определена вътрешна стабилност, има вътрешна кохерентност. Как да разбираме неолиберализма като повече или по-малко, почти, но не съвсем универсална форма на капитализма? Има

*Има се предвид Голямата депресия, която започва през 1929 и продължава до края на Втората световна война– Бел. ред.

изключения, но неолиберализмът е превзел по различен начин повечето капиталистически страни. Развити страни като САЩ и Великобритания са различни от повечето страни в Субсахарна Африка, но той се характеризира с финансиализация на глобално ниво, финансиализация като разширяване на сферата на лихвоносния капитал – капиталът, който търси печалба чрез овладяване на разликите в лихвите – и навлизане на финансовия капитал, който се стреми да спечели пари от пари. Навлизане в различните области на социалния живот и социалното възпроизвеждане. Това навлизане се вижда много ясно в областите, които при кейнсианизма бяха областите на социално осигуряване, поддържани от държавата – социално жилищно строителство, обществено здравеопазване, транспорт, водоснабдяване, чистота, медицински услуги. Все повече тези услуги се приватизират. Но не просто се приватизират – гражданите трябва да плащат за услуги, които преди това са се предлагали от държавата безплатно. Самите тези услуги се финансиализират, формите на собственост се финансиализират. Те се търгуват на финансовите пазари, те са превзети от хедж фондове и финансови компании, които оперират на глобално ниво и са регулирани на глобално ниво, от предимно следващи гледната точка на САЩ национални и наднационални институции. Тези форми на капитал са интегрирани международно. Те също така налагат специфични неолиберални форми на дисциплина върху работниците, върху държавата. Начинът, по който капиталът изтича извън тази конкретна държава, налага дисциплина на индустриалния капитал, който трябва да търси форми на печалба, които ще възнаградят финансовия капитал. Обикновено това са високи цени на акциите, но също стойността на облигациите и т.н. Има и форми на капитал, които налагат дисциплина на самите финанси. Като финансист вие не можете да се отклонявате от специфични модели на поведение, които са с краткосрочна

перспектива, които се стремят към валоризация* на финансовия капитал, които са в унисон с неолибералните политики, неолибералните институции, независимите централни банки, максималните фискални дефицити. Всички тези политически правила са създадени и въведени в полза на финансите и допринасят за допълнителната финансиализация на обществото и за финансиализацията на социалното възпроизвеждане. Така че това са специфики, които отличават неолиберализма от системите за акумулация, съществували в миналото и които го правят кохерентно цяло. Това не значи, че той е перфектен. Той е нестабилен по различни начини и доведе до много сериозни и все по-чести икономически кризи. Сега той води и до политическа криза на демокрацията. Но е сравнително стабилен, тъй като надживя най-сериозната криза от Голямата депресия насам**. Той се възроди, продължава напред, променя се. Но засега това е лицето на капитализма, в който живеем.

Карикатура на икономическите монополи от края на 19 в.

* Валоризация е процес на увеличаване на стойността на капитала – Бел. ред.

** Има се предвид световната финансова криза от 2007–2008 г. – Бел. ред.

БТ: В контекста на кризата на демокрацията, моят следващ въпрос е за процеса на финансиализация на държавата във връзка с възхода на национализма. Сега наблюдаваме разцвет на националистическите партии в Европа – България не е изключение, – как можем да си обясним този брак между неолиберализъм и национализъм? Това нова форма на национализъм ли е, която работи извън понятието за националната държава?

АСФ: Това е много интересен и изключително важен въпрос. Вярно е, че в последно време се появиха нови форми на национализъм, особено в Европа, но също така много ясно и в САЩ, а и в други части на света. И това се свързва с възхода на дясното, политиката на дясното по специфичен начин, – чрез десни движения, чрез агресивни и харизматични индивиди, които твърдят, че могат да разрешат проблемите на неолиберализма по специфичен начин. Начинът, по който проблемите на неолиберализма се концептуализират, е чрез изместване и еквилибристика. Неолиберализмът е създал проблеми на социалното осигуряване в различни области на живота, но за тях сега се обвинява Другия, аутсайдера, имигранта, бедния. Имаме криза на здравеопазването, защото имигрантите са бедни, те източват здравната система. Имаме жилищна криза, защото имигрантите и бедните заемат всички жилища. Имаме кризи във всички области на социалното осигуряване и това е по вина на някой друг. Но обикновено това е по вина на някой, който е дори по-беден от нас. Вината е на бедните в нашето собствено общество, на бедните, които идват извън нашето общество, и на страни, които са по-бедни от нас. Но това изместване на вината асоциира неолиберализма с националистическия дискурс, така че "нашата нация е добра, нашата нация е чиста, но сме били измамени и губим от тези външни хора, защото сме глупави. Затова трябва да възстановим духа на нацията" и това много бързо отива към

расизъм и „За да се спасим от тези несправедливости, имаме нужда от точно този лидер, който да оправи нещата“. В някои случаи имаме индивидуални лидери без масово движение зад тях, в други имаме масови движения, които генерират свои лидери и форми на власт. Това зависи от държавата. В това има много противоречия, но едно от тях, което намирам за особено интересно, е, че тези лидери идват на власт с националистическа платформа и твърдят, че могат да разрешат проблемите на неолиберализма. Но това, което правят, когато дойдат на власт – те всички са неолиберали, – е да внедрят по-крайни форми на неолиберализма от тези досега. Доналд Тръмп е типичен пример, но това се случва и в няколко страни от Централна и Източна Европа. Така че имаме засилване на неолиберализма, което води до още загуби за социалната база, която с гласа си доведе тези лидери на власт и която ги поддържа. Така че според мен настоящата форма на политика, която имаме, базирана на привличащи вниманието лидери вдясно и социални движения вдясно, е нестабилна. Тя не може да разреши проблемите на неолиберализма и всъщност ще ги подсилва. Но тя ще изостря тези проблеми и недостатъци на неолиберализма в контекст, в който лявото е много слабо, профсъюзите са много слаби, левите политически партии са много слаби. Така че тенденцията, според мен, ще е да се появяват все по-екстремни форми на дясна политика и движения и да окупират това пространство, заемано сега от политическите лидери, които наричаме популистките лидери на дясното. Това е тенденцията. Но има и противоположни тенденции и контрадвижения. Кампанията на Бърни Сандърс беше много успешен пример в САЩ, както и движението на Корбин във Великобритания, така че има пролуки за лявото. Но това е защитна борба и там, където лявото може да се реартикулира, то ще може да контраатакува, това няма да е офанзива като такава. И ще бъде много трудно за лявото да достигне и запази властта в днешния свят. Наскоро видяхме, че два от най-значимите примери на лява електорална

сила в Гърция чрез Сириза и в Бразилия чрез Работническата партия бяха смазани и победени. Така че това е много трудна борба. Оптимист съм на няколко нива, но съм и реалист и осъзнавам, че не е съвсем ясно дали лявото може да спечели в крайна сметка.

Млада жена в подкрепа на Бърни Сандърс държи плакат с надпис: "Изтекли документи показват, че Централата на Демократическата партия е искала Клинтън от самото начало, само след няколко седмици се доказа – изборите са опорочени. Никога Хилъри Клинтън."

БТ: Това е въпрос, свързан с Бърни Сандърс и Джереми Корбин, както и с Вашите думи за кризите в неолиберализма, вместо на неолиберализма. С други думи, че няма силна лява алтернатива, особено в страни като България, където лявото е демонизирано от почти 30 години след падането на Берлинската стена. Какви са аргументите за класова политика, да обявим някакъв проект, базиран на класова политика като алтернатива също на либералната политика на идентичността, която сега доминира, дори в България.

Какви според вас трябва да са стратегиите и тактиките за организиране на базата на класов политически проект?

АСФ: Това е много важно и изключително трудно за отговор и действие. От една страна, политиката на идентичността отразява легитимни недоволства, различни степени на дискриминация, неравенство и загуба, от които страдат конкретни групи хора. Но това може да се превърне в проблем, особено в случая на САЩ, където това се е превърнало в основната форма на организация, на недоволство, тъй като политиката на идентичността по дефиниция е базирана на разделение, на изключване. Тя се базира на формирането на много малки общности, които са обединени от външни характеристики – цвят на кожата, полова идентичност и т.н. Скептичен съм, че тези форми на политическа активност могат да обединят в достатъчна степен, за да могат да водят, поддържат и гарантират прогресивна програма, трансформация на обществото като цяло. Затова бих искал да видя политически чадър, под който различните кампании се събират и различните групи могат да изразят своята идентичност и искания, след което да бъдат подкрепени от други групи, но под надслова на трансформативен политически дневен ред за страната като цяло. Това ще отиде отвъд неолиберализма и ще обърне внимание на фундаменталните причини за тези недоволства, което ще отнеме време. Но според мен не може да се надяваме да се справим с неравенствата, от които страдат чернокожите в САЩ например, без да обърнем внимание на социалните жилища, без осигуряване на заетост, без да погледнем към стагнацията на заплащането на работническата класа за последните 40-45 години. Не можете да се справите с тези проблеми като просто кажете, че искате да бъдете признати като отделна култура или културна идентичност и това е валидно и за много други групи. Но това изисква, според мен, скок в разбирането, нагласа за по-близко взаимодействие между групите, така че да се взима предвид приоритета на

цялото, социалната трансформация като цяло, вместо да се задълбава тясно в собствените искания. Това е политическият скок, който според мен трябва да се постигне.

Съвременният корпоративен капитализъм

БТ: Искам сега да засегнем и положението на работническата класа и на работниците в деиндустриализираните региони. Например напоследък има увеличаване на кол центровете в това, което наричаме „световния Юг“. В Източна Европа се наблюдават същите явления – високообразовани хора, които работят в кол центрове за обслужване на клиенти на аутсорсинг компании. Как можем да концептуализираме това по отношение на тази фаза на неолибералния етап на капитализма? Са ли това нови форми на деквалификация и има ли начини тези работници да бъдат организирани около класов проект? Могат ли те да постигнат определено ниво на класово съзнание?

АСФ: Смятам, че това е възможно и работниците в т.нар. гиг икономика * – Uber, Deliveroo и т.н. – са постигнали значителни победи в съдилищата например във Великобритания, но мисля, че и в други страни. Но наистина е много трудно. Тъй като това е модалност на работата, която е неразривно свързана с неолиберализма. Интернационализацията първо на производството на стоки, а сега и – кол центровете са отличен пример – интернационализацията на предоставянето на услуги. Но глобализирайки тези дейности, имаме фрагментация на работните процеси и е много трудно работниците да постигнат конкретно разбиране какви са вертикалните вериги на създадена стойност и след това продажба и реализация на тази стойност, как работят тези вериги и как да се намесят в техните възли, така че да увеличат своята преговорна сила. Това беше възможно при кейнсианизма. Имаше гигантски вериги, създаващи автомобили или предоставящи услуги, но те обикновено се помещаваха в една фабрика или една държава. Сега самите вериги са интернационализирани. Аз вярвам, че е възможно хората да постигнат това по-високо съзнание, тъй като същевременно днес имаме безпрецедентно ниво на достъп до информация и много високи нива на образование. Но това изисква интернационалистки дух от страна на работниците и разширяване на тяхната дейност и техните организации на международно ниво, за да може да се установи разговор с други работници, които извършват задачи, свързани със същите продукти и услуги на други места по света. Това също така изисква искания за политическа намеса от страна на националната държава, искания за възстановяването на икономическа кохезия и кохерентност във всяка страна. Това е постигнато в различни части на света. Но това е опит да се интернализират стойностните вериги в рамките на самите

*Гиг икономика – развитие в съвременната икономика, в рамките на което възникват множество краткосрочни работни места, а работници на свободна практика биват наемани само за изпълнението на конкретни проекти и договори – Бел. ред.

Временна статуя на Маркс и Енгелс по случай 200 години от рождението му в двора, където се помещава Фондация Роза Люксембург в Берлин

страни, има аргументи за това, тъй като ще създаде заетост във всяка страна и ще създаде кохерентност в самата работническа класа. Но това е исторически процес на рекомпозиция на работническата класа – първо нейната декомпозиция от формата, под която съществува при кейнсианизма, а сега рекомпозиция във формата ѝ при неолиберализма. И смятам, че когато това стане, политическите победи ще бъдат възможни. Досега те бяха много трудни, защото реорганизацията на капитала изпреварва с много реорганизацията на работната сила и това е част от рамката на историческите загуби, които претърпя работническата класа в последните около 40 години. Но смятам, че това ще се промени, мисля, че вече е започнало да се променя и съм предпазливо оптимист за бъдещите перспективи.

БТ: Последният ми въпрос е за това как виждате нашата позиция като работещи в образованието в неолибералните учебни институции и среда. Имаме ли пространство, в което да маневрираме, да насърчаваме критичното мислене, да се

борим с национализма в училищата и университетите, тъй като функционираме в много враждебна неолиберална среда?

АСФ: Мисля, че това е голям проблем. Дискурсът на национализма е много повърхностен и лесен, има непосредствена привлекателност, тъй като е генерализиращ над всички и обикновено е много опростен – може да бъде сведен до набор от лозунги. Докато анализът и изводите на лявото не могат да бъдат сведени до лозунги. По естествен път те са по-сложни, навлизат в дълбочина и понякога е много трудно да бъдат опростени. Все пак смятам, че трябва да се занимаваме с това, че трябва да има дебати и дискусии и трябва да поставяме темите, трябва да накараме хората, които се интересуват от тези дискусии, да разберат, че светът наистина преминава през труден период, че има социални, икономически и екологични проблеми, с които трябва да се справим и че дясното няма отговор на тях. Те може да имат интересни лозунги, които са непосредствено привлекателни, но няма да разрешат проблемите и всъщност, когато тези лозунги бъдат задействани в реалността чрез десния популизъм в правителствата, това утежнява проблемите. Това не е образователен процес, но е единственият път, по който може да промениш съзнанието на хората. А без това политически не може да се постигне нищо. Това е много трудно предизвикателство, тежка борба, но трябва да вървим от врата на врата, на всяко работно място или аудитория и да се опитаме да въвлечем хората в разговор и да ги спечелим. Това е смисълът на политиката – да печелиш хората с по-добри аргументи от другата страна.

БТ: Въпросът обаче е как можем да постигнем това, когато сега дори е налице контрол от страна на администрацията и става все по-трудно и дори опасно да представяш алтернатива на доминиращата идеология.

АСФ: Това е абсолютно вярно. Нивото на наблюдение и поне потенциален контрол над дейността на недоволните, на всеки, който се отклонява от доминиращия консенсус, е без прецедент. Днес е много трудно за хората да направят нещо и да не бъдат моментално идентифицирани от службите за сигурност например. И това е огромен проблем за всяка лява организация, която иска да има дискусии, които не са налични по принцип, особено през информационните услуги. Трябва да развием механизмите, които ще ни позволят да правим това. Те ще трябва да бъдат също така технологично напреднали структури и процеси. Ние не можем да живеем без мобилни телефони или компютри, невъзможно е да се прави политика без тях и повечето политика, която правим, изобщо не е проблемна. Ние просто сме много открити по отношение на това, което се опитваме да постигнем, как смятаме да убедим хората да се присъединят и да си задават въпроси или да се борят с неолиберализма. Това е, пред което трябва да се изправим, това е предизвикателство, което е типично за нашето неолиберално време. И не мисля, че има чудодейно решение за това. Също така трябва да можем да си гарантираме неприкосновеност на личния живот, че той няма да бъде превзет от големите корпорации и държавата. Трябва да запазим сфери на живота, които са имунизирани от тази форма на произвол. Това е свят, който много прилича на книгата 1984, но това е борба, в която едва сега започваме да навлизаме.

Библиография↘

Протест срещу капитализма, протестиращите държат лозунг “Капитализмът не работи. Друг свят е възможен.”

Библиография

Актуалността на Маркс ↗

Bellanca, N. (2008). Il capitalismo e oltre: sull'attualità di Marx. *Critica Marxista Online*, (4), 69–77.

Bellanca, N. (2013). Un'utopia dualistica: come limitare l'accumulazione di capitale e il lavoro eteronomo (с 7). Представен на Tra natura e cultura: la teoria economica alla prova della crisi, Флоренция.

Barnes, P. (2006). Capitalism 3.0: A Guide to Reclaiming the Commons (1st ed). San Francisco, Berkeley: Berrett-Koehler Publishers.

Incalcaterra, D. (2004). FaSinPat – Fábrica Sin Patrón / ФАСИНПАТ – Фабрика без собственик. [док. филм] Изтеглен на 01 Юни 2018, от http://www.dokumentalni.com/archives/1948.

Preve, C. (2013, Август 4). La societa' di mercato. Изтеглен на 01 Юни 2018, от https://www.facebook.com/costanzopreve/posts/10151566482716200.

Smith, Ad. (1776). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations

Wolff, R. (2013). Worker Coops and a New Strategy for Labor / Работнически кооперативи и нова работническа стратегия. The Joseph S. Murphy Institute for Worker Education and Labor Studies, City University of New York. Изтеглен на 01 Юни 2018, от http://www.dokumentalni.com/archives/3062.

Енгелс, Ф., & Маркс, К. (1957). Манифест на комунистическата партия. В *Съчинения – Маркс, Енгелс*. Том 4. София: БКП.

Маркс, К. (1949). *Критика на Готската програма*. София: БКП.

Маркс, К. (1964). Към критика на политическата икономия. – Предговор. В Съчинения – Маркс, Енгелс. Том 1. София: БКП.

Маркс, К. (1983). Към критика на политическата икономия. София: Партиздат.

Маркс и ирландския въпрос ↗

Losurdo, D. (2016). *Class Struggle: A Political and Philosophical History.* New York: Palgrave Macmillan.

Маркс, К. (1950). *Капиталът, Том I*. Издателство на Българската Комунистическа Партия.

Карл Маркс в България ↗

Appel, H. (2004). Western Financial Institutions, Local Actors, and the Privatization Paradigm. *Problems of Post-Communism*, 51(5), 3–10.

Bohle, D., & Greskovits, B. (2012). *Capitalist diversity on Europe's periphery / Dorothee Bohle and Béla Greskovits*. Ithaca: Cornell University Press.

Bonefeld, W. (2001). The Permanence of Primitive Accumulation: Commodity Fetishism and Social Constitution. *The Commoner*, 2.

De Angelis, M. (2001). Marx and Primitive Accumulation: The Continuous Character of Capital's Enclousers. *The Commoner,* 22.

Harvey, D. (2017). *Marx, capital and the madness of economic reason* / David Harvey. London: Profile Books.

Harvey, D. (2003). The Fetish of Technology: Causes and Consequences. *Macalester International,* 13, 29.

Marcus, I. (2016, May 6). Impressions from Bulgaria: Call Centers in Bulgaria: Favoritism and Bullying on High Heels. Retrieved July 25, 2018, from https://im65blog.blogspot.com/2016/05/call-centers-in-bulgaria-favoritism-and.html
Marinos, M. (2015). Anti-Neoliberal Neoliberalism: Post-Socialism and Bulgaria's "Ataka" Party. *TripleC: Communication, Capitalism & Critique. Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society,* 13(2), 274–297.
Sassen, S. (2010). A Savage Sorting of Winners and Losers: Contemporary Versions of Primitive Accumulation. *Globalizations,* 7(1/2), 23–50.
Бакалов, И. (2018, July 16). Голямото клане на животни дойде от СДС през 90-те. Сега всичко да изколят, няма да се усети. *e-vestnik.bg*. Retrieved from http://e-vestnik.bg/28266/golyamoto-klane-na-zhivotni-doyde-ot-sds-prez-90-te-sega-vsichko-da-izkolyat-nyama-da-se-useti/
Григорова, В., & Мегаров, Г. (2015). *На прицел: Обществено водоснабдяване*. Колектив за Обществени Интервенции.
Добрев, П. (2018, March 24). Тиквата и феодализмът – из болестите по българското земеделие. *ДВЕРСИЯ*. Retrieved from http://dversia.net/3530/tikvi_feodalizam/
Маркс, К. (1948). *Капиталът. Критика на политическата икономия.* София: Партиздат.
Маркс, К. (1978). Икономически ръкописи 1857-1859 г. Част втора, в. *Маркс, Карл и Фридрих Енгелс. Съчинения*, 46
Партньори в престъпността. (2004). CSD.
Събев, Д., Йорданов, Р. (2014). Социална икономика на рудодобива в Родопите. Фондация Фридрих Еберт.
Трайков, Б. (2016, November 30). Първоначално натрупване на капитал: Случаят Варна. *ДВЕРСИЯ*, 7. Retrieved from http://dversia.net/1846/kapital_varna/
Чалъков, И. (2008). *Мрежите на прехода: какво всъщност се случи в България след 1989 г.* София: Изток-Запад.

Свободен труд ↗

Anonymous. (1997, May 15). The Digital Artisan Manifesto. Retrieved from www.nettime.org

Aronowitz, S., & Di Fazio, W. (1994). *The Jobless Future: Sci-tech and the Dogma of Work*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.

Barbrook, R. (1997, June 17). The Digital Economy. Retrieved from www. nettime.org

Barlow, J. P. (1996). Selling Wine Without Bottles: the Economy of Mind on the Global Net. In P. Ludow (Ed.), ***High Noon on the Electronic Frontier: Conceptual Issues in Cyberspace.*** Cambridge, MA: MIT Press.

Bayers, C. (1999). Push Comes to Show. ***Wired***, 7(2).

Berardi, F. B. (1998). ***La Nefasta Utopia di Potere Operaio.*** Roma: Castelvecchi/DeriveApprodi.

Berners-Lee, T. (1998). Realising the Full Potential of the Web. Retrieved from https://www.w3.org//1998/02/Potential.html

Bosma, J., Broekman, P. V. M., Byfield, T., Fuller, M., Lovink, G., McCarty, D., … Wilding, F. (Eds.). (1999). R***eadme! Filtered by Nettime: ASCII Culture and the Revenge of Knowledge.*** New York: Autonomedia.

Castells, M. (1994). ***The Rise of the Network Society.*** Oxford: Blackwell.

Clement, A. (1998). Office Automation and the Technical Control of Information Workers. In V. Mosco & J. Wasko (Eds.), ***The Political Economy of Information.*** Madison: University of Wisconsin Press.

Davis, J., Hirschl, T., & Stack, M. (Eds.). (1997). ***Cutting Edge: Technology, Information Capitalism and Social Revolution.*** London: Verso.

Gilroy, P. (1993). ***The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness***. London and New York: Verso.

Haraway, D. (1991). ***Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature***. London: FA Books.

Hesmondalgh, D. (1999). Indie: The Aesthetics and Institutional Politics of a Popular Music Genre. ***Cultural Studies,*** 13(1), 34–61.

Horvarth, J. (1998, May 2). Freeware Capitalism. Retrieved from www.nettime.org

Hudson, D. (1997). ***Rewired: a brief (and opinionated) net history.*** Indianapolis: Macmillan Technical Publishing.

Kelly, K. (1994). ***Out of Control: The New Biology of Machines, Social Systems, and the Economic World. Reading,*** MA: Addison-Wesley.

Kroker, A., & Weinstein, M. A. (1994). Weinstein Data Trash: the Theory of the Virtual Class. New York: St Martin's Press.

Leonard, A. (1999). Open Season. Wired, 7(5).

Lessard, B., & Baldwin, S. (2000). Netslaves: True Tales of Working the Web. New York: McGraw Hill.

Levy, P. (1999). Collective Intelligence: Mankind's Emergent World in Cyberspace. Cambridge, Mass.: Perseus Books.

Makdisi, S., Karl, R., & Casarino, C. (Eds.). (1996). Marxism Beyond Marxism. London: Routledge.

Margonelli, L. (1999). Inside AOL's 'Cyber-Sweatshop'. Wired, 7(10), 138.

McRobbie, A. (1998). British Fashion Design: Rag Trade Or Image Industry. London and New York: Routledge.

Natella, A., & Tinari (Eds.). (1996). Rave Off. Roma: Castelvecchi.

Negri, A. (1989). The Politics of Subversion: A Manifesto for the Twenty-First Century. Cambridge: Polity Press.

Negri, A. (1991). Marx beyond Marx: Lessons on the Grundrisse. New York: Autonomedia.

Negri, A. (2003). Guide: Cinque Lezioni su Impero e Dintorni. Milano: Raffaello Cortina Editore.

Rheingold, H. (1994). The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier. New York: Harper Perennial.

Robins, K. (1996). Cyberspace or the World We Live In. In J. Dovey (Ed.), Fractal Media: New Media in Social Context. London: Lawrence & Wishart.

Ross, A. (1998). Real Love: In Pursuit of Cultural Justice. London and New York: Routledge.

Ross, A. (2003). No Collar: The Humane Workplace And Its Hidden Costs. New York: Basic Books.

Suvin, D. (1991). On Gibson and Cyberpunk SF. In L. McCaffery (Ed.), Storming the Reality Studio: A Casebook of Cyberpunk & Postmodern Science Fiction (pp. 349–365). London and Durham: Duke University Press.

Tapscott, D. (1996). The Digital Economy. New York: McGraw Hill.

Virno, P., & Hardt, M. (Eds.). (1996). Radical Thought in Italy: A Potential Politics. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Webster, F. (1995). Theories of the Information Society. London and New York: Routledge.

Дельоз, Ж., & Гатари, Ф. (2004). Анти-Едип – капитализъм и шизофрения. (А. Колева, Прев.). София: Критика и хуманизъм.

Дельоз, Ж., & Гатари, Ф. (2009). Хиляда плоскости – капитализъм и шизофрения. (А. Колева, Прев.). София: Критика и хуманизъм.

Лиотар, Ж.-Ф. (1996). Постмодерната ситуация. Изложение за състоянието на съвременното знание. София: Наука и изкуство.

Маркс, К. (1978а) Критика на политическата икономия (чернова от 1857-1859) (октомври 1857-май 1858). (Том 46, част 1) В: Маркс и Енгелс: Съчинения. София: Партиздат.

Маркс, К. (1978б). Икономически ръкописи от 1857-1859 година. (Том 46, част 2) В: Маркс и Енгелс: Съчинения. София: Партиздат.

Потисничество и съпротива на терена на социалното възпроизводство ↗

Althusser, L. (2006). Marx in his Limits. In ***Philosophy of the Encounter: Later Writings, 1978-1987***. London: Verso.

Althusser, L. (2014). ***On the Reproduction of Capitalism: Ideology and Ideological State Apparatuses.*** New York and London: Verso.

Armstrong, A. (2011). Insolvent Futures/Bonds of Struggle. ***Reclamations Journal,*** (special issue on debt), 4–6.

Armstrong, A. (2012). Debt and the Student Strike: Antagonisms in the Sphere of Social Reproduction, ***Reclamations Journal,*** 6.

Armstrong, A. (2015). Infrastructures of Injury. ***Lies Journal***, 2, 130–135.

Bambara, T. C. (1970). The Pill: Genocide or Liberation. In ***The Black Woman: An Anthology*** (pp. 167–169). New American Library.

Bhanvani, K.-K., & Coulson, M. (1986). Transforming Socialist Feminism: The Challenge of Racism. ***Feminist Review***, 23(Summer), 81–92.

Bridgewater, P. (2014). ***Breeding a Nation: Reproductive Slavery, the Thirteenth Amendment, and the Pursuit of Freedom.*** Brooklyn, NY: South End Press.

Butler, J. (1998). Merely Cultural. ***New Left Review,*** (I/227), 33–44. https://doi.org/10.2307/466744

Carby, H. (1997). White Woman Listen! In M. Heidi Safia (Ed.), ***Black British Feminism: A Reader***. London and New York: Routledge.

Cramer, J. [B. Whitener and Z. Valiavicharska]. (2015, October 31). Race, Class, and Social Reproduction in the Urban Present: The Case of the Detroit Water and Sewage System. ***Viewpoint Magazine***. Retrieved from https://www.viewpointmag.com/2015/10/31/race-class-and-social-reproduction-in-the-urban-present-the-case-of-the-detroit-water-and-sewage-system/

Davis, A. (1981). ***Women, Race, and Class.*** New York: Vintage Books.

Davis, A. (1998). Reflections on the Black Woman's Role in the Community of Slaves. In J. James (Ed.), ***Angela Davis Reader*** (pp. 111–128). Malden, MA and Oxford, U.K.: Blackwell Publishing.

Edholm, F., Harris, O., & Young, K. (1978). Conceptualizing Women. ***Critique of Anthropology***, 3, 101–130.

Ehrenreich, B. (2001). Nickel and Dimed: ***On (Not) Getting By in America.*** New York: Henry Holt and Co.

Ehrenreich, B., & Hochschild, A. (Eds.). (2000). ***Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy.*** London: Zed Books.

Enck-Wanzer, D. (Ed.). (2010). ***Young Lords: A Reader.*** New York: NYU Press.

Federici, S. (2012). Wages Against Housework. In ***Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle.*** Oakland: PM Press.

Flavin, J. (2010). ***Our Bodies, Our Crimes: The Policing of Women's Reproduction in America.*** New York: NYU Press.

FLOC. (2015). To make many lines, to form many bonds// Thoughts on Autonomous Organizing. ***Lies: A Journal of Materialist Feminism,*** 2, 57–70.

Foucault, M. (2004a). ***Security, Territory, Population: Lectures at the College de France, 1977-78.*** New York: Palgrave MacMillan.

Foucault, M. (2004b). ***The Birth of Biopolitics: Lectures at the College de France, 1978-1979.***

New York: Palgrave MacMillan.

Gore, D. (2012). ***Radicalism at the Crossroads: African American Women Activists in the Cold War*** (reprint edition). New York: NYU Press.

Gurr, B. (2014). ***Reproductive Justice: The Politics of Health Care for Native American Women***. New Brunswick: Rutgers University Press.

Gutiérrez, E. R. (2008). ***Fertile Matters: the Politics of Mexican-origin Women's Reproduction. Austin: University of Texas Press.***

Heidi Safia, M. (Ed.). (1997). ***Black British Feminism.*** New York and London: Routledge.

Hill Collins, P. (1991). ***Black Feminist Thought***. New York and London: Routledge.

Hilliard, D. (Ed.). (2008). ***The Black Panther Party: Service to the People Programs.*** Albuquerque: University of New Mexico Press and Huey P. Newton Foundation.

INCITE! (2006). ***The Color of Violence: The Incite! Anthology***. Brooklyn, NY: South End Press.

James, S. (2012). ***Sex, Race, and Class – The Perspective on Winning: Selection of Writings, 1952-2011.*** Oakland: PM Press.

Johnson, W. (2013). ***River of Dark Dreams: Slavery and Empire in the Cotton Kingdom.*** Cambridge: Harvard University Press.

Jones, C. (1949). ***To End the Neglect of the Problems of the Negro Woman*** (originally published in Political Affairs, June 1949). New York: National Women's Commission, C.P.U.S.A.

López, N. (2012). A Winning Perspective. In ***Sex, Race, and Class – The Perspective on Winning: Selection of Writings,*** 1952-2011 (pp. 4–12). Oakland: PM Press.

Mohanty, C. T. (1984). Under Western Eyes: Feminist Scholarship and Colonial Difference. ***Boundary*** 2, 12/13, 333–358.

Mohanty, C. T. (2002). 'Under Western Eyes' Revisited: Feminist Solidarity through Anticapitalist Struggles. ***Signs: Journal of Women in Culture and Society,*** 28(2), 499–535.

Mohanty, C. T., & Alexander, M. J. (Eds.). (1997). Introduction. In ***Feminist Genealogies, Colonial Legacies, Democratic Futures***. New York and London: Routledge.

Mohanty, C. T., Russo, A., & Torres, L. (Eds.). (1991). ***Third World Women and the Politics of Feminism***. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Morgan, J. (2004). ***Laboring Women: Reproduction and Gender in New World Slavery.*** Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Nadasen, P. (2005). ***Welfare Warriors: The Welfare Rights Movement in the United States.*** New York and London: Routledge.

Nadasen, P. (2012). ***Rethinking the Welfare Rights Movement.*** New York and London: Routledge.

Nadasen, P. (2015). ***Household Workers Unite! The Untold Story of African American Women Who Built a Movement.*** Boston: Beacon Press.

Nelson, A. (2011). ***Body and Soul: The Black Panther Party and the Fight Against Medical Discrimination***. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Nelson, J. (2003). ***Women of Color and the Reproductive Rights Movement.*** New York: NYU Press.

Parmar, P., & Amos, V. (1984). Challenging Imperial Feminism. ***Feminist Review,*** 17(Autumn), 3–19.

Parreñas, R. S. (2001). ***Servants of Globalization: Women, Migration and Domestic Work.*** Stanford: Stanford University Press.

Preciado, [Paul] Beatriz. (2013). ***Testo Junkie: Sex, Drugs, and Biopolitics in the Pharmacopornographic Era.*** New York: The Feminist Press at the CUNY.

Roberts, D. (1997). ***Killing the Black Body:***

Race, Reproduction, and the Meaning of Liberty. New York: Vintage books.

Rosaldo, M. (1980). The Use and Abuse of Anthropology: Feminism and Cross-cultural Understanding. ***Signs: Journal of Women in Culture and Society,*** 3(5), 389–417.

Rubin, G. (1975). The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex. In R. Reiter (Ed.), ***Toward an Anthropology of Women*** (pp. 157–210). New York: Monthly Review Press.

Saadawi, N., Mernissi, F., & Vajarathon, M. (1978). A Critical Look at the Wellesley Conference. ***Quest: A Feminist Quarterly,*** 4(2), 101–107.

Schwartz, M. J. (2006). ***Birthing a Slave: Motherhood and Medicine in the Antebellum South***. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Silliman, J., Gerber Fried, M., Ross, L., & Gutiérrez, E. R. (2004). ***Undivided rights: Women of Color Organize for Reproductive Justice.*** Brooklyn, NY: South End Press.

Smithers, G. D. (2012). ***Slave Breeding: Sex, Violence, and Memory in African American History.*** Gainesville: University Press of Florida.

Spade, D. (2011). ***Normal Life: Administrative Violence, Critical Trans Politics, and the Limits of Law.*** Brooklyn, NY: South End Press.

Springer, K. (2005). ***Living for the Revolution: Black Feminist Organizations, 1968-1980.*** Durham: Duke University Press.

Stanley, E. A., & Smith, N. (Eds.). (2011). ***Captive Genders: Trans Embodiment and the Prison Industrial Complex.*** Edinburgh, Oakland, and Baltimore: AK Press.

Williams, R. Y. (2005). ***The Politics of Public Housing: Black Women's Struggles Against Urban Inequality.*** Cambridge: Oxford University Press.

„Критика на икономическите категории": върху Марксовата критика на политическата икономия ↗

Adorno, T. (1990). ***Negative Dialectics.*** London: Routledge.

Adorno, T. (1976). Introduction. In ***The Positivist Dispute in German sociology*** (pp.1-67). London: Heinemann Educational Books.

Bonefeld, W. (2014). ***Critical Theory and the Critique of Political Economy: On Subversion and Negative Reason***. New York: Bloomsbury Academic

Bonefeld, W. (2016). Negative Dialectics and the Critique of Economic Objectivity. ***History Of The Human Sciences***, 29(2), 60-76.

Callinicos, A. (1976). ***Assault on Marx's Theory of Value.*** Retrieved from https://www.marxists.org/history/etol/writers/callinicos/1976/07/value.htm (20.07.18)

Clarke, S. (1991). ***Marx, Marginalism and Modern Sociology: from Adam Smith to Max Weber.*** Basingstoke: Palgrave MacMillan.

Dobb, M. (1940). ***Political Economy and Capitalism.*** London: George Routledge & Sons Ltd.

Godelier, M. (1967). ***System, Structure and Contradiction in Capital.*** Retrieved from https://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5371 (20.07.2018)

Heinrich, M. (2004). ***An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital.*** New York: Monthly Review Press.

Horkheimer, M. (2002). ***Critical theory.*** New York: Continuum Pub. Corp.

Marx, K. (1863). ***Theories of Surplus Value.***

Retrieved from https://www.marxists.org/archive/marx/works/1863/theories-surplus-value/ch10.htm (20.07.18)

Marx, K. (1922). Marx To Ferdinand Lassalle In Düsseldorf. Retrieved from https://marxists.catbull.com/archive/marx/works/1858/letters/58_02_22.htm (20.07.18)

Marx, K. (1990). ***Capital, vol.1.*** London: Penguin Books in association with New Left Review.

Marx, K. (2000). Towards a Critique of Hegel's Philosophy of Right: Introduction. In D. McLellan (Ed.), ***Karl Marx: Selected Writings***. (2nd ed., pp. 71-83). Oxford: Oxford University Press

Postone, M. (1993). ***Time, Labor and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory.*** New York: Cambridge University Press.

Маркс, К. (1948). ***Капиталът, том I.*** София: Печатница на Българската Комунистическа Партия

Хегел, Г. В.Ф. (2001). ***Науката Логика, том I.*** (Г. Дончев, Преводач). София: Европа

Как Маркс ни помага да разберем съвременната икономика ↗

Clark, J. B. (1899) The Distribution of Wealth. ***A Theory of Wages, Interest and Profits.*** London: Macmillan & Co. Достъпно онлайн от: http://digamo.free.fr/clark99.pdf, последен достъп: 10.06.2018.

Engels, F. (1878) ***Anti-Dühring.*** Paris: Éditions Sociales.

Keynes, J. M. (1925) Aperçu sur la Russie. In: ***Essais de persuasion.*** (H. Jacoby, прев. на френски) Paris: Gallimard. Достъпно онлайн от: http://pombo.free.fr/k1931fp.pdf#page=128, последен достъп: 10.06.2018.

Leontief, W. (1938) The Significance of Marxian Economics for Present-Day Economic Theory. ***The American Economic Review.*** 28 (1). Достъпно онлайн от: bit.ly/2APhoCd, последен достъп: 10.06.2018.

Robinson, J. (1978) Kalecki & Keynes. ***Contribution to Modern Economics***. Ню Йорк/Сан Франциско: Academic Press, с. 53 – 60. Достъпно онлайн от: bit.ly/2AS4N0U, последен достъп: 10.06.2018.

Samuelson, P. A. (1967) Marxian Economics as Economics. ***The American Economic Review***. 57 (2). с. 616 – 623. Достъпно онлайн от: bit.ly/2ASVC0s, последен достъп: 10.06.2018.

Sismondi, J.-C. L. S. (1819) ***Nouveaux principes d'économie politique***. Достъпно онлайн от: bit.ly/2iSykgj, последен достъп: 10.06.2018.

Sperber, J. (2017) ***Karl Marx: Homme du XIXe siècle***. (David Tuaillon, прев. на френски). Париж: Piranha.

Stewart, J. (1767) ***An Inquiry into the Principles of Political Economy***. Достъпно онлайн от: bit.ly/2iSIldr, последен достъп: 10.06.2018.

Quesnay, F. (1766) Analyse de la formule arithmétique du Tableau économique.. ***Journal de l'agriculture, du commerce et des finances.*** (м. юни) Достъпно онлайн от: bit.ly/2ASXi9S, последен достъп: 10.06.2018.

Маркс, К. (1978) „Икономически ръкописи от 1857-1859 година". В: К. Маркс и Ф. Енгелс, ***Събрани съчинения***, т. 46 (част втора). София: Издателство на БКП.

Маркс, К. (1950) ***Капиталът,*** том I. София: Издателство на БКП.

Маркс, К. (1950) ***Капиталът,*** том III. София: Издателство на БКП.

Икономикс за вменяеми. Част 4 ↗

Bernanke, B. (1995). The Macroeconomics of the Great Depression: A Comparative

Approach, ***Journal of Money, Credit, and Banking***, vol. 27 (1), p. 1–28

Biggs, M., Mayer, T., et al. (2010). ***Credit and economic recovery: demystifying phoenix miracles,*** SSRN eLibrary.

Deutsche Bundesbank, (2009), ***Geld und Geldpolitik,*** August 2009, p. 88-93, Retrieved from http://www.wissensmanufaktur.net/media/pdf/geld2_gesamt.pdf (30.06.2018)

Graeber, D. (2011). ***Debt: The First 5000 Years,*** Melville House

Graziani, A. (1989). The theory of the monetary circuit, ***Thames Papers in Political Economy,*** Spring 1989, p. 1–26.

Holmes, A. R. (1969). Operational constraints on the stabilization of money supply growth, in F. E. Morris (ed.), ***Controlling Monetary Aggregates,*** Nantucket Island, MA: Federal Reserve Bank of Boston.

Jakab, Z., Kumhof, M. (2015). Banks are not intermediaries of loanable funds — and why this matters, ***Bank of England's Working Paper*** No. 529, Bank Of England

Kydland, F., Prescott, E. (1990). Business Cycles: Real Facts and a Monetary Myth, ***Federal Reserve Bank ot Minneapolis' Quarterly Review,*** Spring 1990, p.3-18

Keen, S. (2011). ***Debunking Economics - Revised and Expanded Edition: The Naked Emperor Dethroned?***, Zed Books

Krugman, P. (2012). ***End This Depression Now!,*** New York: W.W. Norton.

Lerner, A. P. (1943). „Functional Finance and the Federal Debt", ***Social Research,*** Vol. 10, No. 1, February 1943, pp. 38-51

McLeay, M., Radia, A., Thomas, R. (2014). Money creation in the modern economy, ***Bank of England's Quarterly Bulletin,*** Vol.1.

Minsky, H.P. (1993). ***The financial instability hypothesis***, Working paper No. 74, The Jerome Levy Economics Institute of Bard College, New York, 1992. Published in P. Arestis and M. Sawyer, eds., ***Handbook of Radical Political Economy***, Cheltenham: Edward Elgar

Schumpeter, J. A. (1934). ***The Theory of Economic Development: An inquiry into profits, capital, credit, interest and the business cycle,*** Cambridge, MA: Harvard University Press.

Vague, R. (2014). ***The Next Economic Disaster. Why It's Coming and How to Avoid It***, University of Pennsylvania Press

Маркс, К. (1979) ***Капиталът***. Том 3, Партиздат, С., Глава двадесет и първа. Лихвоносният капитал, стр. 364- 385.

Маркс, К. (1971). ***Капиталът***. Том 4. Теории за принадената стойност. Част трета, БКП, С., Приложение. Доходът и неговите източници. Вулгарната политическа икономия, , стр. 464-465

Смит, А. (1776), ***Богатството на народите,*** Рата-София, 2010

Щраус, И. (2016). ***Митът за бартерната икономика,*** Живот след капитализма. Retrieved from http://www.lifeaftercapitalism.info/critique/468-mitut-za-barternata-ikonomika (30.06.2018)

Мос, М. (1925). ***Дарът***, Критика и хуманизъм, 2001

Околната среда на капитала ↗

Bellamy, B. & Diamanti, J. (Eds.) (2018) ***Materialism and the Critique of Energy.*** Alberta & Chicago: MCM Prime.
Burkett, P. (1999) Marx and Nature. ***A Red and Green Perspective.*** London: Palgrave Macmillan.
Foster, J. B. (2013) Marx and the rift in the universal metabolism of nature. ***Monthly Review.*** Retrieved from https://monthlyreview.org/2013/12/01/marx-rift-universal-metabolism-nature
Jameson, F. (1991) ***Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism.*** London/New York: Verso.

Renshaw, E. F. (1963) The Substitution of Inanimate Energy for Animal Power. ***Journal of Political Economy*** 71 (3).
Маркс, К. (1967) ***Капиталът.*** Том 3. София: Издателство на БКП.
Маркс, К. (1978). ***Икономически ръкописи от 1857-1859 година.*** (Том 46, част 2) В: Маркс и Енгелс: Съчинения. София: Партиздат.

Трансформации на революционния субект в протестните вълни ↗

Boltanski, Luc and Eve Chiapello (2002). ***The New Spirit of Capitalism.*** London: Verso.

Buechler, Steven M. (1995). New Social Movement Theories, In: ***The Sociological Quarterly,*** 36:3, 441-464.

della Porta, Donatella (2015). ***Social Movements in Times of Austerity: Bringing Capitalism Back Into Protest Analysis.*** Cambridge: Polity Press.

Eribon, Didier (2009). ***Returning to Reims***. Cambridge: The MIT Press.

Gerbaudo, Paolo (2017). ***The Mask and the Flag: Populism, Citizenism and global Protest.*** Oxford: Oxfrod University Press.

Jäger, Anton (2018). The Myth of Populism. In: ***The Jacobin***. https://jacobinmag.com/2018/01/populism-douglas-hofstadter-donald-trump-democracy

Laclau, Ernesto and Chantal Mouffe (1985). ***Hegemony and Socialist Strategy.*** Londo: Verso.

Laclau, Ernesto (2005). ***On Populist Reason.*** London: Verso.

Lebowitz, Michael (2012). What Makes the Working Class a Revolutionary Subject? In: ***Monthly Review: An Independent Socialist Magazine.*** https://monthlyreview.org/2012/12/01/what-makes-the-working-class-a-revolutionary-subject/

Marcuse, Herbert (1967). ***Marxism, Revolution and Utopia***. (Collected Papers of Hebert Marcuse, Volume Six). London: Routledge.

Mouffe, Chantal (2018). ***For a Left Populism.*** London: Verso.

Mudde, Cas (2007). ***Populist Radical Right Parties in Europe.*** Cambridge: Cambridge University Press.

Mudde, Cas and Cristobal Rovira Klatwasser (2017). ***Populism. A Very Short Introduction.*** Oxford: Oxford University Press.

Stavrakakis, Yannis, Giorgos Katsambekis, Nikos Nikisianis, Alexandros Kioupkiolis & Thomas Siomos (2017) Extreme right-wing populism in Europe: revisiting a reified association, ***Critical Discourse Studies***, 14:4, 420-439.

Георгиева, Валентина (2017). Множества на несъгласните. София: Университетско Издателство "Св. Климент Охридски".

Крауч, Колин (2012). Постдемокрация. София: Университетско Издателство "Св. Климент Охридски".

Лаклау, Ернесто (2004). ***Еманципации***. София: Литавра.

Фукуяма, Франсис (2006). Краят на историята и последният човек. София: Обсидиан.

Маркс и идеалът за равенството ↗

Текстовете на Маркс са цитирани във формат (том: страница) по събраните съчинения, като българският превод е на места коригиран: Маркс, К. и Фр. Енгелс (1957–). ***Съчинения***. София: Изд. на БКП.
Касабов, О. (2016). Труд и игра: бележки към една политическа икономия на естетическото. Във ***Философски алтернативи,*** 3.

Collins, R. (2013). The End of Middle-Class Work: No More Escapes. In Wallerstein, I. et al., ***Does Capitalism Have a Future?*** Oxford: OUP.
Hegel, G.W.F. (1986/7). ***Jenaer Systementwürfe***, Bd. I/III. Hamburg: Meiner.
Kouvelakis, S. (2003). Philosophy and Revolution: from Kant to Marx. London: Verso.
Lukács, G. (1948). ***Der junge Hegel und die Probleme der kapitalistischen Gesellschaft.*** Berlin: Aufbau.
Pinkard, T. (2017). Ethical Form in the External State: Bourgeois, Citizens, and Capital. In ***Crisis and Critique*** 4, (1).
Ranciére, J. (2000). ***Le partage du sensible***. Paris : Fabrique.
Rockmore, T. (2018). ***Marx's Dream: from Capitalism to Communism.*** Chicago: Chicago University Press.
Streeck, W. (2017). ***How Will Capitalism End? Essays on a Failing System***. London: Verso.
Wood, A. (2014). Marx on Equality. In ***The Free Development of Each: Studies on Freedom, Right, and Ethics in Classical German Philosophy***. Oxford: OUP.
Касабов, О. (2017). Кант за антагонизма, класовата борба и революцията. В ***dВерсия***, 9: http://dversia.net/2598/kant-antagonism-revolution/ (20.06.2018).
Манчев, Б. (2012). ***Логика на политическото. Метаморфози на политическата общност и политическия субект.*** София: Изток-Запад.
Маркузе, Х. (1993). ***Ерос и цивилизация.*** София: Христо Ботев.
Николов-Зиков, П. и Т. Краевски (2017). Краят на либералния консенсус и неговите неоспорими очевидности. В ***Conservative Quarterly***, 3-4.
Хегел, Г.В.Ф. (2000). ***Философия на правото.*** София: Гал-Ико.
Хегел, Г.В.Ф. (2004). ***Естетика,*** т. I. София: Европа.
Хегел, Г.В.Ф? (2010). Най-старата програма за система на немския идеализъм. В ***Litclub***: http://www.litclub.com/library/fil/kasabov/1.html (20.06.2018).
Шилер, Фр. (1981). ***Естетика***. София: Наука и изкуство.

Маркс и човешките права ↗

Engels, F. (1890). ***Marx-Engels Correspondence 1890, Engels to C. Schmidt In Berlin.*** Извлечено от: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1890/letters/90_08_05.htm. (30.08.2018)
Fine, R. (2010). ***Lecture on Marx's critique of rights***. Coventry: University of Warwick. Извлечено от https://warwick.ac.uk/fac/soc/sociology/staff/robertfine/home/teachingmaterial/humanrights/lecturepodcast/marxs_critique_of_rights.pdf. (30.08.2018)
Kwok, Yenni. (2016). ***Indonesia's Mass Killings of 1965 Were Crimes Against Humanity - International Judges Say.*** Извлечено от: http://time.com/4414438/indonesia-crimes-against-humanity-1965/. (31.08.2018)
Lukes, S. (1982). Can a Marxist believe in human rights?. В ***Praxis International,*** 1(4) 334-45.
Matthews, R. et al. (n/a) Iran-Contra Affair, American History, Encyclopaedia Britannica. Извлечено от: https://www.britannica.com/event/Iran-Contra-Affair. (31.08.2018)
Pankhurst, E. (1914). ***My Own Story***, The Verso Book Of Dissent (Verso, 2010)
MIA. (n/a) Encyclopedia of Marxism: ***Glossary of Terms***. Извлечено от https://www.marxists.org/glossary/index.htm. (30.08.2018)
Scott, M. (2015) ***The Indonesian Massacre: What Did the US Know?*** November 2, 2015. The Great Famine: Ireland's Agony 1845 – 52 is published by Continuum and is available on Amazon (2013) http://www.irishcentral.comnewsnew-facts-about-g
Thatcher, M. (1987). Women's Own magazine. Извлечено от: https://www.margaretthatcher.org/document/106689. (31.08.2018)
Van Herpen, Marcel. (2012). ***Marx and Human Rights – Analysis of Ambivalent Relationship.*** Paris/Maastricht: The Cicero Foundation Cicero

Foundation Great Debate Paper No. 12/07.
Енгелс, Ф. (1984). Принципите на комунизма. В ***Маркс и Енгелс Избрани съчинения в 10 тома.*** Т. 1. Сс.288-308. София: Партиздат.
Енгелс, Ф. (1984). Писмо до Август Бебел. В Маркс и Енгелс (авт.). ***Избрани съчинения в 10 тома***. Т.1 София: Партиздат.
Кънев, К. (2017). ***Марксизмът и правата на човека.***
Маркс, К. (1967а). „По Еврейския въпрос." В Маркс и Енгелс (авт.). ***Избрани съчинения в 50 тома***. Т. 1 (Сс. 368-398). София: Издателство на БКП.
Маркс, К. (1967б). Бележки върху най-новата Пруска цензурна инструкция. В Маркс и Енгелс (авт.). ***Избрани съчинения в 50 тома.*** Т. 1 (Сс. 3-26). София: Издателство на БКП.
Маркс, К. (1978). „Икономически ръкописи от 1857-1859 година." В Маркс и Енгелс. ***Събрани съчинения в 50 тома.*** Т. 46, част първа (Сс. 47-588) София: Издателство на БКП.
Маркс, К. (1984). Критика на Готската програма. В Маркс и Енгелс (авт). ***Избрани съчинения в 10 тома.*** Т.1 София: Партиздат.
Маркс, К. и Фридрих Енгелс (1957) Манифест на комунистическата партия. В Маркс и Енгелс. ***Събрани съчинения в 50 тома***. Т.4 (Сс. 419-458) София: Издателство на БКП.
Маркс, К. и Фридрих Енгелс. (1968). „Капиталът т. 1". В Маркс и Енгелс (авт.). ***Събрани съчинения в 50 тома.*** Т. 23. (Сс. 47 - 890). София: Издателство на БКП.

ООН. (1948). ***Всеобща декларация за правата на човека на ООН***. Извлечено от http://drom-vidin.org/images/webpics/ok_Vseobshta.pdf. (30.08.2018)
ООН. (1949). ***Конвенция № 98 за правото на организиране и на колективно преговаряне, 1949 г.*** Извлечено от http://trudipravo.bg/znanie-za-vas/2015-08-31-09-52-20/konventzii-na-mot/837-convention-98-of-the-right-to-organise-and-collective-bargaining-1949. (30.08.2018)
Ролс, Д. (1998). ***Теория на справедливостта.*** София: София- С. А.
Смит, А. (2010). ***Богатството на народите***. София: Рива.
Access Vietnam War. (n/a) ***The Vietnam War: A Political and Military Mistake.*** Извлечено от: https://acesvietnamwar.weebly.com/. (31.08.2018)
Convicts to Australia - Political Prisoners A Guide to Researching Your Convict Ancestors. Извлечено от: http://www.members.iinet.net.au~perthdpsconvictsres. (31.08.2018)
Donnelly, J. (2011). ***The Irish Famine.*** http://www.bbc.co.ukhistorybritishvictoriansfa. (30.08.2018)

Участници в броя

Редактори на броя

Неда Генова
Докторант по Културология в *Goldsmiths College* в Лондон. Интересува се от феминистка теория и връзката между архитектура и фикция.

Калина Дренска
Ако черна котка не ѝ мине път, ще завърши скоро магистратура по Медии и политически комуникации в Свободния университет в Берлин. Занимава се с философстване във Facebook и развиване на класово съзнание с политически миймове.

Георги Медаров
Доктор по социология. Член на Колектив а обществени интервенции.

Божин Трайков
Докторант по Социология в Университета на Алберта; някои от интересите му са в областта на политическата икономика, критика на идеологиите, форми на национализъм и неолиберализъм.

Предпечатно оформление

Камелия Ценева
Току-що завършила бакалавър по Културология в *Univeristy of Kent*. Интересува се от процеси на деиндустриализация, теоретизиране на колективната памет и формите на присъствие на социалистическото минало в българското настояще.

Дизайн на корицата

Боряна Красимирова
Графичен дизайнер, в опити да бъде по-добър фотограф. Прекарва времето си да гледа филми по няколко пъти подред, да шие книги на ръка и да чете за соционика.

Автори и преводачи

Пламен Андреев
Следва докторантура по философия в *University of Essex*. Интересува се от критическа теория, философия на историята и естетика.

Рая Апостолова
Доктор по Социология и Социална антропология. Заглавието на дисертационния ѝ труд е „Работна сила в движение и исторически форми на миграция“.

Живка Валявичарска
Изследователка и преподавателка по политическа и социална теория във Факултета по Социални науки и културология в Прат Институт, Ню Йорк, и научна сътрудничка към Центъра за глобалния юг към Прат. Тя работи в сферите на критическата теория, политическата теория, културологията, ученията за пола и постколониалната мисъл. Публикува изследвания върху социалната история, политическата мисъл и материалната култура на социализма и постсоциализма в България, на Балканите и в Източна Европа в глобално-сравнителен контекст. Валявичарска завършва докторантура в Калифорнийския университет в Бъркли и специализира в Чикагския университет.

Джеф Диаманти
Преподава литературни и културни анализи в Университет Амстердам. Съ-редактор на *Contemporary Marxist Theory* и *Bloomsbury Companion to Marx*.

Огнян Касабов
Преподава философия в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Интересите му са в областта на естетиката, немския идеализъм и политическата философия. Член е на Нови леви перспективи.

Евелина Миленова
Завършила е френска филология в СУ „Климент Охридски“ и комуникация, политология и международни отношения във Франция. Работила е дълги години като писмен и устен преводач в България, Франция и Белгия. С интереси в областта на европейската

интеграция, алтернативните икономически теории, социалните движения, критиката на медиите.

Мадлен Николова
Мадлен Николова е член на Колектив за обществени интервенции.

Даниела Пенкова
Даниела Пенкова е завършила Икономика на развитието във Флорентинския университет. Автор на статии на икономическа тематика в български и международни медии. Преводач от английски и италиански език и създател на сайта за документални филми на социална тематика dokumentalni.com.

Петър Пиперков
Икономист и активист, бивш докторант по Политическа икономия в УНСС, София. Интересува се от кризите на капитализма и алтернативни икономически и социални модели. Съосновател на „Индимедия България“ през 2004 г., на проекта „Живот след капитализма“ през 2009 г. и на издателство „Анарес“ през 2011 г. Участва в социален център „Хаспел“, по-късно – в „Аделанте“, а към момента във „Фабрика Автономия“.

Джок Полфрийман
Джок Полфрийман е антифашист и радикално ляв активист за човешки права. Основател и член на управителния съвет на Българско затворническо сдружение за рехабилитация (БЗСР), което е първото по рода си синдикално сдружение на бивши и настоящи затворници, които колективно защитават човешките си права.

Юлия Роне
Юлия Роне е доктор по политически и социални науки от Европейския Университетски Институт във Флоренция. Изследва социални движения, хактивизъм, дигитално неподчинение и мобилизации срещу свободни търговски споразумения. В момента работи върху книга, анализираща разпространението на „фалшиви новини“ (и какво скрива това понятие) в контекста на ЕС.

Алфредо Саад Фильо
Професор по политическа икономика в *SOAS*, Лондон; работил е в университети и изследователски институти, базирани в Брази-

лия, Канада, Япония, Мозамбик, Швейцария и Великобритания. Той е старши служител по икономическите въпроси на Конференцията на Организацията на обединените нации за търговия и развитие (*UNCTAD*). Неговите изследователски интереси включват политическата икономика на развитието, индустриалната политика, неолиберализъм, алтернативни икономически политики, трудовата теория на стойността и нейните приложения.

Ирина Самоковска
Докторант в катедра „Теория на литературата“ в Софийски университет „Св. Климент Охридски.“ Интересува се от кино и театър. Отскоро учи сръбски.

Тициана Теранова
Преподава в университета *L'Orientale* в Неапол, Италия, автор на *Network Culture. Politics for the Information Age*. Активистка и изследователка, участничка в университетската мрежа *Euronomade* и *Robin Hood Minor Asset Management Cooperative*.

Брайън Уайтнър
Изследовател, писател и преводач, който преподава в Университета в Южна Алабама. Работата му разглежда връзки между финансов капитал, култура, раса и държавно насилие в Латинска Америка. Книгата му *Crisis Cultures: The Rise of Finance in Mexico and Brazil* (University of Pittsburgh Press) ще излиза през пролетта на 2019. Други скорошни издания включват книгата поезия *Face Down* (Timeless Infinite Light, 2016), сборникът *De gente común: Arte, política y rebeldía social*, съставен с Lorena Méndez and Fernando Fuentes (Universidad Autónoma de la Ciudad de México, 2013) и преводи (в сътрудничество) на книгите *Genocide in the Neighborhood* (ChainLinks, 2009), *The Unreal, Silver-Plated Book* (Departamento de Ficción, 2011), and *The Empire of Neomemory* (ChainLinks, 2013).

Георги Христов
Преводач от английски и немски, журналист и активист. Интересува се от международна политика и алтернативни икономически модели.

Мишел Юсон
Икономист и статистик, работил във френския Национален ста-

тистически институт, в Министерството на икономиката и в Института за икономически и социални изследвания. Член е на сдружението *Les économistes atterrés* („Потресените икономисти“), колектив от учени, университетски преподаватели и икономически експерти, които се противопоставят на ортодоксалната (неолиберална) икономическа мисъл и предлагат алтернативни политики.

dВЕРСИЯ е платформа за независима лява публицистика - безплатно тримесечно електронно списание за социални, полити-чески и културни анализи, фотография и непопулярни гледни точки.

dВЕРСИЯ има за цел „да отклони“ инертните изказвания и реакции от познатите до болка медийни дискурси. Създава се от колектив от активисти, студенти, изследователи, журналисти, дизайнери и др. Това е независима общност, която не разчита на помощ от правителства, фондации и меценати. Всичко, което се случва, е плод на доброволния труд и желанието на авторите да се намесят в проблематиката на различни социални, политически и културни реалности. И да разкажат за маргиналните, изключените, невидимите хора, идентичности и визии за живота заедно.